

Ксерсіз. ~~Зет~~ 2144-А
83.3(кар)я7
х 98

АНА ЛИТЕРАТУРА

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АНА ЛИТЕРАТУРА

Орта школну VII классына
окъуу китаб-хрестоматия

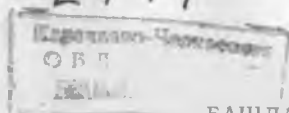
ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск—1979

83.3(кар)я7 2144
Х 98

8 с (карач.)
Х 98

БАШЛАРЫ

Сёз чемерлик	3	Отарланы Керим	
Ертенланы Азрет		Ант	74
Туугъанды ол ёлмезге	11	Коммунистле	75
Тема бла идея	12	Хубийланы Осман	
Лайпанланы Хамид		Шохлукъ	78
Неден да багъалы	14	Алийланы Умар	
Композиция	23	Ненча кере келсем да	86
Сюжет	23	Сюйюнчланы Азамат	
Байчораланы Магомет		Халал джюрекле	90
Уллу Къарачайда	24	Повесть	131
Боташланы Исса		Хубийланы Назир	
Таулада танг джарыйды	36	Булутла	132
Пьесаны юсюнден	50	Алтын чапракъ	134
Байрамукъланы Халимит		Шаманланы Медиха	
Къара чепкен	53	Кичибатыр	135
Борлакъланы Тохтар		Джаубаланы Хусей	
Ленинчи комсомол	63	Джерни джарыгъы	169
Москва	64	Къобанланы Дагир	
Байкъулланы Абдул-Керим		Россия	175
Сенсе кюнюм	66	Булут бла тенгиз	176
Урунганнаны джюрегисе	67	Къагъыйлачы Назифа	
Къулийланы Къайсын		Джудузла джукъланмайдыла	178
Джанкъылыч	70	Хубийланы Магомет	
Хиросиманы кюлю	72	Аланнаны хапарларындан	197

Джарашдыргъанла:

Хубийланы М., Сюйюнчланы А., Лайпанланы Къ.

Родная литература

Учебник-хрестоматия для 7 класса

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев, художник Н. Г. Крицкий, художественный редактор М. П. Бертник, технический редактор Г. М. Хомякова, корректор К. А.-К. Салпагарова. Сдано в набор 1-ХІ 1978 г. Подписано к печати 18-ІХ-1979 г. Бумага типографская № 1. Формат 60х90^{1/16}. Печ. л. 12,5. Уч.-изд. л. 12,35. Заказ № 5062 Тираж 3600 экз. ВУ 84704. Цена 25 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, г. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати, Карачаево-Черкесская укрупнения типография, Черкесск, Первомайская, 47.

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1979.

СЁЗ ЧЕМЕРЛИК

Бусагъатдагъы культуралы дуняда искусствогъа эс бёлмеген, эшта, адам болмаз. Кино, телевидение, театр, музыка, сурат салыу бизни джашауубузгъа терен киргендиле. Искусствону тюрлю-тюрлю къауумларыны арасында суратлау литератураны магъанасы уллуду. Сёз ючюн, бир-бирде окъулмагъан китабны ачханлай, эсли тенгинге — джазыучугъа тюбейсе. Бир-эки бетни окъугъанлай — тамаша!

Сени аллында сейир суратла ачыладыла: геройла планеталаны арасында джолоучулукъгъа барадыла, джауну арт джанына терен ётуб, тамаша джигитликле этедиле, табигъатны хорлайдыла. Сен да ала бла бирге джюрюйсе, уруш этесе, даулашаса, кюрешесе, хорлатаса эмда хорлайса. Сен ол адамланы кёrese, ауазларын эштесе, аланы джашаулары сени джюрегинги къозгъайды. Сен сёзню суратлау кючюне, назмуну тауушлукъ тилине, авторну тилини кесгинлигине бой саласа.

Искусство, Максим Горькийни сёзлери бла айтсакъ, халкъны ётгюр кючюн, аны джюрегин эмда акъылын уятады. Къатыбызда хапар айтханча, эслетмей, билим бере, адамны къарамын, сезимин, халисин ёсдюре, ашхылыкъны сюерге, игилик бла тюзлук ючюн кюреширге юретеди.

Джер джюзюн къалтыратхан класс урушлада сауут болады ол.

Халкъла арасы ишчи класс Эжен Потье бла Пьер Дегейтерни «Интернационалын» кесине гимн этгенди.

Къарнашла Васильевле чыгъаргъан «Чапаев» кинофильм, Максим Горькийни «Ана» деген романыны геройлары Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет адамланы фашизм бла кюрешде джигитликге чакъыргъандыла. Лётчик Маресьев бла джаш гвардиячыла, югослав партизанла бла Вьетнамны аскерчилери кыйын сагъатлада Николай Островскийни «Как закалялась сталь» китабын окъуб, тулпарлыкъгъа дерс алыб тургъандыла.

Искусствону, артыкъ да бек литератураны кючюню «тах-сасы» недеди?

Ол соруугъа джууаб этер ючюн, суратлау литература бла илму литератураны тенглештириб кёрейик.

**Суратлау
литатураны
илму литературадан
башхалыгъы**

Билимни кёб тюрлюсюнден суратлау литературагъа эм джууугъу историяды: экисини да баш ишлери — адамны, джашауну кёргозюю.

Алимле бла джазыучула адамланы, джашауну юсюнден кыаллай хапар айтадыла? Сёз ючюн, «Очерки истории Кара-чаево-Черкесии» деген китабда XX ёмюрню аллында Октябрь революциягъа дери Кырачай-Черкесияда революцион партияны башчылыгъы бла, орус ишчи классны болушлугъу бла урунган таулула аланы джегиб турган помещикле, капиталистле бла кюрешгенлерини юсюнден айтылады. Бу кюрешде таулу джарыла Россияны урунганлары бла бир иннетли болганларын кёребиз. Патчахлыкъны зорлукъ политикасы, урунган халкъ кыаллай кыйынлыкъланы чекгени, ахырында тюзлюкню хорлагъаны айтылады.

Историкле керти затлагъа, документлеге таянадыла.

Энди Аппаланы Хасанны ол кёзюню юсюнден джазылган «Къара кюбюр» романын ачайыкъ. Джазыучу Кырачайда джашауну суратлау халда кёргозеди. Ол байланы, бийлени джерлерини санын, керти адам атланы тизмейди. Алай а урунган ишчиле бла эллилени джашауларыны кыйынлыгъын, бирикмекликлерин тюз кёргозеди, байла, чиновникле, дин къуллукъчула джарылыны джекгенлерин кесгин, ачыкъ сыфатла бла ачыкълайды, ишчи революционерни — Семёну, неда бай Кыямытны, афенди Мухаммат-Аминни, патчахны приставы Апанасны юсюнден окъусакъ, Октябрыгъа дери таулу джашауну суратларын кёребиз.

Унукъган, унукъдургъан классланы кыауумларыны сыфатлары унутулмазча эсде кыаладыла. Тюзлюк джашау ючюн кюреширге чакъырадыла.

Суратлау чыгарма джашаудан «союлуб алынган» сурат, керти болган затны фотографиясы тюлдю. Джазыучу эс элек бла сюзюб, джашаудан кереклисин айырыб, джюрек джылыуу бла бишириб, «джан салыб» бериучю фахмулу адамды.

Ол, джашауда керти болган зат бла бирге («Ташчыны» джашауундан), башха джашауда тюгел алай болмагъан эсе да, болургъа тыйыншысын (Къанаматны, Темуркъаны) кёргозеди.

Суратлау творчествону бир тюрлюлери, таурухча, басняча, бютеулю оюмну тамалында кыураладыла. Ёнге болган керти затладан да хапар айта, джазыучу, эсини кючю бла аланы толтура, суратларгъа эркинди. Сёз ючюн, Осташенко Семён Кыа-

рачайда болгъанмыды деб сорсагъыз, анга джууаб этмеклик кыйында. Алай а Осташенко Семёнча орус революционерле тау районлада болгъанлары кертиди.

Джазыучу китабха сёз бла салгъан суратла, аны класс сезимне, кёз къарамына, «ич хауасына» кёре, салынадыла.

Джашауда бир теманы джазыучула тюрлю-тюрлю кёрго-зюрге боллукъдула. Джазыучу халкъ бла не къадар байламлы, фахмулу болса, джазгъаны ол къадар магъаналы, кючлю болады. Джашаудан алыб, джазыучу къарамы, сезими, оюму бла «бичген», «сокъгъан», этген суратха суратлау тюрсион дейдиле. Суратлау литературада сыфатлау башха литературадан аны энчи, айырма шартыды. Алай бла суратлау литератураны илму литературадан башхалыгъы сыфатлауду.

**Суратлау
литератураны
искусствону бирси
тюрлюлеринден
башхалыгъы**

Джашауну суратларын, сыфатланы художник да салады. Адамланы джашаулары бла халилерин музыка бла скульптура кеслерича кёргозедиле. Искусствону башха тюрлюлеринден суратлау литератураны башхалыгъы неди?

Художник табигъатны неда адамны джашауну сызланы, бояуланы болушлугъу бла гетениге, къагъытха тюшюреди. Адамланы тыш суратларын, халилерин скульптор топракъда, мермер ташда, темирде неда башха затлада этиб кёргозеди. Адамны джюрегиини эм назик, терен сезимлерин композитор тауушла бла, макъам бла билдиреди. Джазыучуну саууту сёзду. Суратлау литература сёзню чемерлигиди.

Искусствону бир тюрлюсю да, сурат салыу бла скульптурача, адамны тюрсюнюн ачыкъ кёргозюб къояллыкъ тюлдю. Алай а суратчы да, скульптор да джашауну бир кёзюучюнюн кёргозедиле. Сурат бла скульптурагъа къарасакъ, аны аллында не болгъанын, аны ызындан не боллугъун кёзюбюзге кёргозмейбиз. Суратчыны да, скульпторну да геройланы джюрюшде, тюрлениуде, ёсюмде кёргозюр амаллары джокъду.

Джазыучу уа бир кёзюучюкню, адамны бютеу джашауну историясын, бир затны, кёб къош затланы да суратларгъа болады. Ол, кёзге кёрюнген дунияны (табигъат, затла, адамны тыш тюрсюню) суратлагъан бла къалмай, адамны «кёрюнмеген» ич дуниясын да кёргозеди. Сёзню суратчысы — джазыучу адамны муратын, эм терен сезимлерин, не тюрлю джанындан да халисин, оюмларын, башха адамла бла келишиуну кёргозеди.

Сёзлени чемер, таб айта билгенден сора да суратлау литератураны эм алгъа джамагъат магъанасын эсге алыргъа керекди. Литератураны партиялыгъы, халкъгъа къуллукъ этгени — андан баш излемледиле.

1. Искусствону къайсы тюрлюлерин билесиз?
2. Суратлау литература алагъа не бла ушайды, башхалыгъы неди?
3. Илму китабла суратлау литератураны орнун тутаргъа боллукъмудула? Суратлау литература илмуну, сёз ючюн, историяны, биологияны, физиканы, дагъыда башхаланы орунларын тутаргъа боллукъмуду? Кёлююзге келгенни юлгю бла бегитигиз.

* * *

Къарачай халкъны аууз творчествосунда, дунияны башха халкъларындача, бурун да сёзге уллу магъана берилгенди. Аны юсюнден нарт сёздеде былай айтылады: «Тил — джюрекни тылмачы»; «Адам — сёзюнден белгили»; «Сёз — сауутдан джити»; «Сёз — садакъдан кючлю»; «Къылыч джара бителир, аууз джара бителмез»; «Джарыкъ сёз джашауну джарытыр», д. б.

Къарачай бла малкъар джазыучула сёзню сыйын мийик кёлтюреди. Белгили халкъ поэт Мечиланы Казим «Иги сёз» деген назмусунда сёзню магъанасын таб ачыкълайды:

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди.

Ашхы чыгъарманы кёб джашарындан акъыллы къарт поэт былай айтады:

Ёлюм келир, джашым тутуб джыгъалмаз,
Ёлюм келир, итим чабыб тыялмаз,
Ёлюм келир, мени дунияда къоймаз,
Алай а ол назму къаламы оялмаз.

Ана тилде басма къарачай халкъгъа Уллу Октябрь социалист революцияны кючюнден табылгъан сейирлик саугъаланы бириди.

Уллу орус халкъ, къарачай миллетге эркинлик джашауну ачыб, джерни сюрюрге сабан агъачны орнуна темир плуг бла бирге биринчи элиблени да келтиргенди: ана тилде азбука, школ, газет, литература!..

1924 джыл биринчи «Таулу джашау» газетни ал номерин кьолуна алгъан кьарачайлы асыры бек кьууаннгандан былай айтханды: «Акьылда тюл, эсде тюл, тюнде тюл, тюшде да умут этмей тургъанлайыма, бир чууакъ кёкню ичинде, джахилликни тубанларында башым да кьайнаб тургъан халымда кьолума «Таулу джашауну» номери тюшдю. Харифле бла «Таулу джашау» деб баш джанында джазылыб эди. Аста!.. Бу тюрюлю газет кьайдан келгенди деб, сейирсиниб окъуб башладым. Иги алыб кьарасам, мени кёзюме ана тилибизни ёмюрде урмагъан кюн таягъы урду. Аха!.. Мен джахил тюлме, мени ана тилимде газет да чыгъады деб, силкиниб, джахилликни тубанын башымдан чачдым. Сора газетни кьолума алыб, аягъымы тюбюнде чёб сынмагъанча, ныгъышха чабыб бардым, кьартлагъа ана тилде чыкъгъан газетни сюйюмчюлюгюн айтдым... Газетни ортагъа салыб, кьууаныб, сюйюб окъугъандан сора, анга барыбыз да кесибизни джаздырыгъа, бу кюнню нюрюн бютеу элге джаяр ючюн, кючюбюзню салыргъа кьаст этиб бегитдик.

Джашасын бу кюнню джарыгъын бизге урдургъан Кенгеш хокуматы!

Джашасын джарлыланы кёзлерин илмуну нюрюне кьаратыучу компартия!»

Кьарачай литератураны биринчи китабын Москва чыгъарганды! 1924 джыл кьарачай-малкьар тилде биринчи назму китаб! Ол. Кьаракетланы Иссаны «Джангы шигирле» деген китабыды.

Аны чыгъыуу таулу халкъгъа уллу кьууанч болгъанды. Поэтни назмулары бла бирге ана тилге Исса кёчюрюб «Интернациональны» ётгюр сёзлери урунган таулуланы джюреклерин ёхтемликден толтургъандыла.

Патчахлыкъны бугъоу сынджырларыны зынгырдауун тохтатыб, Совет власть эркинликни кьонгурауун Кавказ таулада кьакъдыргъанды, джангы джашаугъа джол ачханды. Алай а биринчи назму китабда миллетни бурунгу зорлукъгъа кьазанча кьайнагъан эски ачыуу бла, джангы джашаууну боркьулдаб, таза гарача, ургъан толкьунлары тюбешгендиле.

Башха белги табмай, джашау кюнлерин таягъына керкиб тургъан сюрюучюге, таурухлада джюрюген «джан бериучю чыкъча» кёзюне тюшюб, ол назмула аны джахил джукъудан аязытыб, джарыкълыкъгъа кьаш кердиргендиле.

Джарлыланы сабийлери джалчы сюрюучюню таягъыны орнуна сейирлик кьалам алыб, «Ленин», «Октябрь», «Совет власть!» — деб джазгъанлы алтмыш джылны таукел атламлары оздула. Алай а ызыбызгъа айланыб кьарасакъ, ол заманны ичинде бизни миллет да кьрал культурагъа кесини мангылай

¹ Кенгеш хокуматы — Совет власть.

тери бла джюрек байлыгъын кесини эс ангысы—литературасы
бла бериб келгенин кёрюб къууанабыз.

Къарачай литератураны биринчи уллу проза китабына —
Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романына — отузунчу
джыллада окъуучула къууанч бла тубегендиле.

Окъуучулары бири аны былай билдиреди: «Мени ёмюрюм-
де «Къара кюбюр» китабы окъуб бошагъан кюнюмден уллу
къууанчым болгъан болмаз. Ол кюн аздан къалгъан эдим чан-
чылыб, анамы аллында тепсерге. Меннге ол аллай кюн эди,
билмей тургъанлай, тилсизге тил чыкъгъанча.

«Къара кюбюр» алай кёрюннген эди, бюгюн да алайды
джюрекде. Мен къалай къууанмаз эдим: ана тилими тотдан
чыгъарыб, тазалаб, сыйпаб, эркин сёлеширлай керти джарыкъ
джолгъа салса!

Таулу фахмугъа литератураны эшиклерин кенг керсе. Мени
маталлы къууаннганла мингле эдиле»...

Ана литература, туугъаны бла къалмай, ёсюб, кёб бутакълы
билим кёгетли терек болгъанды.

Къалай къууаныр эдиле бюгюн, амал табыб, къарт аккала
джерни туюбден ёрге туруб, джуртда болгъан тюрлениуню
кёрселе!

Къарачай литература Совет Союзу къарнаш халкъларыны
литературасыны историясына киргенди.

Къарачайны биринчи поэти, Ата джуртну ёхтем патриоту
Къаракетланы Исса «Ана тилим» деген назмусунда былай
джазгъанды:

Къарачай, малкъар, къабарты, погъай,
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тилде хариф кёрмей къараб.

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ.
Ким да аямасын ишин, кючюн
Ана тилин джарытыр ючюн!

Багъалы джаш шохум, школ сохта!

Къаракетланы Иссаны сейирлик назмулары, Ёртенланы Аз-
ретни алаамат поэмалары, Байкъулланы Даутну джюрек джыр-
лары, Аппаланы Хасанны джазгъанлары, д. а. к. ана литерату-
раны иннет эмда сёз байлыгъы сени байлыгъынг боллукъду.
Ала Ата джуртну, совет халкъны, бютеу кеси къыйыны бла
джашагъан уруннганланы сюерге юретирикдиле.

Таукел атла джашауда, уллу орус джазыучула бла бирге,
башха миллетлени культурада алчы джетишимлери бла бирге,
ала сеннге ёмюрлюк нёгер боллукъдула.

Ана тилни кюн таягъы — къарачай литература сени джа-
шауунгда таянчакъ да, джарытхан чыракъ да болсун.

Ёртенланы

Азрет

(1907—1937)

Ёртенланы Локъманны джашы Азрет 1907 джыл Къарт-джурт элде туугъанды.

Азрет медирсеге джюрюб тебрегенлей огъуна тырмашыб окъуйду, алай а медирсе кереклисича билим бермегенин ангылайды. Аны бошагъандан сора ол, керти билим алыргъа деб, Симферопольда педучилищеге киреди. Азрет анда восток халкъланы дунягъа белгили поэмаларын кёб окъугъанды, экинчи джаны бла орус поэзияны, артыкъсыз да 20-чы джылладагъы поэзияны иги билгенди, кесини поэтик джолуна совет орус поэзияны джолун сайлайды.

1928 джыл педучилищеден Азрет ызына къайтады. «Таулу джашау» газетни редакциясында ишлерге джарашады. Азретни къайсы джылдан назму джазыб башлагъаны белгили тюлдю, алай а китаблада чыкъгъанладан биринчи джазылгъаны «Энди биз да кюлейик» деген назмуду. Ол 1926 джыл 19 октябрда «Таулу джашау» газетде басмаланганды.

Симферопольда окъугъан заманында Азрет таймаздан джазгъанлай тургъанды, ол кесини назмуларын педучилищени тюрлю-тюрлю джыйылыуларында окъуб да кёб бюсюреу алганды.

Биринчи китабы 1927 джыл чыкъгъанды. Азрет анга «Джаныгъа джырла» деб атаганды.

Ёртен улуну бу китабында биринчи орунну алгъан урунган халкъгъа джашау ачхан В. И. Ленинге, Октябргъа, Кызыл Аскерге аталыб джазылгъан назмуладыла.

1929 джыл чыкъгъан «Эркинликни джилтинлери» деген

экинчи китабында поэт джангы, джарыкъ, насыблы джашауну юсюнден джазады. 1934 джыл «Джырла бла поэмала» деген китабы басмалайды. Бу китаб аны фахмусуну уллу ёсгенине шагъатлыкъ этеди. Азретни «Туугъанды ол ёлмезге», «Сафият», «Сюлеменни Суратха письмосу», «Афенди бла аджал» деген белгили чыгъармалары ючюнчю китабында басмалангандыла.

Ертен улуну творчествосунда В. И. Ленинни сыфаты уллу орун алады, Ленинни иши, иннети, аны сыйлы аты ёмюрлеге джашарыкълары «Туугъанды ол ёлмезге» деген сейирлик назмуда айтылады.

ПОЭТЛЕ БЛА ЛИТЕРАТУРОВЕДЛЕ ЁРТЕНЛАНЫ АЗРЕТНИ ЮСЮНДЕН

Шаркъ (восток) поэзияны джорукъларына, аууз халкъ творчествогъа, 20-чы джылланы орус совет поэзиясына, Маяковскийни чыгъармачылыкъ джолуна таяна, Ёртенланы Азрет литературада суратлау усталыкъгъа толу юренеди. Азрет, кесини халкъыны къуру белгили джамагъат къуллукъчусу бла поэти болуб къалмай, ёсюб келген джаш джазыучуланы устазы болгъанды.

Къараланы Асият

Ёртенланы Азретни джангылыкъгъа, ашхылыкъгъа талпыгъан таза, ётгюр поэзиясы адамлагъа джашау ишлерге, тюзлюк ючюн кюреширге болушады, энтда хаман болушханлай турлукъду.

Ортабайланы Римма

Къаламны алса — поэт, адамгъа сёлешсе — адам, балагъа джетсе — халал ата бола билген Азрет кесини аллында джашаууна кёб оумла сала эди. Заманны излемлерин эсге ала, кесини литературада ишине башха кёзден къарай тебреген эди. Адамны ич дунясын ачыкълагъан, джашауну кенгден аулагъан абадан, айбат затла джазар акъыл алгъанын сёзюнден да, артхаракъда джазгъан затларындан да билирча эди.

Орусланы Амина

Азретни сюйюмлю чырайы, уллу къара кёзлери, кенг акъ мангылайы, къалын къара чачы, адамгъа чам этген халда ууакъ ышаргъаны кёзюбюзге кёрюннгенлей турады. Аны ишге мыл-

лык атханы, халкыны чексиз суюгени, джаш джазычулагда
таймаздан болушуб турганы танышлары, биргесине ишлеген-
лени эслеринден ёмюрде да кетерик тюлдо.

Хубийланы Осман

Сени джарыкъ нюзюрюнг
Джол кёргюзе келеди —
Фахму-талпыу тенгизде
Ал сафдагы кемеди.

Джаубаланы Хусей

ТУУГЪАНДЫ ОЛ ЁЛМЕЗГЕ

Кёзю джумулуб,
Айырылса да бизден,
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде.
Къучакълады Ленинни
Мермер кешене,
Амма, ёлюм джокъду
Ленинни ишине!
Ким айталыр ёлгенди
Деб минглеб мингиге,
Миллионлагда джол ачыб
Тургъан Лениннге!
Талдырмагъан бир тюрю
Иш аны белин,
Шыблача ётгюр болгъан
Аууз джели.
Оюм этчи, къурчдан да
Кючлю Ленинни
Ёлтюрюрге бармыд
Къарыуу ёлюмню?!
Сауду Ленин!
Тебеди аны деу джюреги,
Къылыч урад джаугъа
Таджал билеги...
Джокъду ёлюм, кючлюдю ол,
Булат кибик,
Джашайд кюрешде
чыныкъгъан
Къарт большевик,
Джанады ол джукъланмайын
Кюндюз-кече,

Джангы дуня дженгер ючюн
Юлгю биче,
Джаулары ётю атылгъан
Анга кёбе,
Ленин тюлмюд
Къурч мизамлы ВКП(б)!
Ленинники тюлмюд ёсюм,
Бу техника?
Ленин кеси тюлмюд
Бюгюнню Це-Ка!
Ленин ёлгенд, джокъду демез
Кёзлю инсан,
Айтса айтыр, кёзю сокъур,
Кёлю душман.
Уллу уста сауду,
Ишлейд биргезиге,
Алчыды ол хар иште,
Хар затда бизге.
Мынга шагъат—майна
Донбасс, Днепрострой!
Мынга шагъат «Сельмаш»

завод,

Волховстрой,
Мынга шагъат — Урал,
Баку, Магнитострой.
Мынга шагъат — минг-минг
план,

Минг-минг джангы юй!
Мынга джюз минг юлгю
Хазырды шагъатха.

Мынга шагъат — хар бир
рудник,

Хар бир шахта.

Мынга шагъат —
Социалист джолда хар бир
эрлик.

Мынга шагъат — хар бир
Колхоз — элли бирлик,
Ленин ишлейд бизни бла
Джангы джашау.

Мынга шагъат — фабрик,
завод,

Агъач, таш, тау!

Чырт келишмейд
«Ёлгенд» дерге большевикге,
Ёлед, кетед десек,
Джарар эскиликге.

Кеч не эртде
Ёлюм барды фашистлеге,

Байны этек тюбюн
Джалагъан итлеге.
Эсерлеге, меньшевикге,
Онг, солчулагъа,
Тюз джолдан терсине
Тартхан голчулагъа!..
Ленин джашайд хар
Заводну кёкюрегинде,
Хар шахтаны,
Фабрикни кёкюрёк кенгинде.
Ленин, къанынг ойнайд
Джерни джюрегинде!
Ишинг сингиб
Миллионланы джилигинде!..
Ёлюр хар джол,
Ленинни джолундан ёзге,
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлмезге!

1. Ленин ёлюмден кючлю болгъанындан назмуда къалай айтылады?
2. Ленинни иши, иннети ёлмезликлерине шагъатлыкъгъа къайсы къурулуш ишле айтыладыла? Андан бери да къаллай сейирлик затла ишленгендиле?
3. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «мермер кешене», «амма», «таджал билегиз», «мизамлы», «эрлик», «голчулагъа», «онг, солчулагъа».
4. Назмуну азбар этигиз.

ТЕМА БЛА ИДЕЯ

Хар бир суратлау чыгъармада джазыучу джашауну бир неда талай затын суратлайды. Джашауда джазыучу, кесини къарамына, сезимине кёре, нени юсюнден суратлаб кёргюзте эсе, анга **тема** дейдиле.

Болгъан затлагъа, адамлагъа, характерлеге джазыучуну кёлюне келгенни айтыугъа, иннетине чыгъарманы **идеясы** дейдиле.

Тема бла идея чыгъарманы хапарындан (магъанасындан) ачыкъ боладыла.

Кимни, нени юсюнден, къаллай кёзюуде болгъанын, не айтылгъанын окъуб билмесенг, чыгъарманы темасын, идеясын да ангыларыкъ тюлсе. Идеясы болмагъан чыгъарма болургъа амалы джокъду. Сёз ючюн, Ёртенланы Азретни «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусунда тема В. И. Ленинни юсюнден айтылады. Багъалы вождну образын кёргюзюу идеясыды. Джазыучу, кесини иннстин кёргюзтюр ючюн, айтханын джашаудан алыб, юлгюле бла бегитеди.

Лайпанланы

Хамид

(1908)

Лайпанланы Оразны джашы Хамид 1908 джыл Тёбен Тебердиде эллини юйдегисинде туугъанды.

1930 джыл Воронеж шахарда рабфакны бошагъанды. 1933 джыл пединститутну литература факультетин бошагъанды.

1936 джылда Лайпанланы Хамид Дондагъы Ростовда СССР-ни историясындан аспирантураны тауусханды.

Андан бери алим Лайпан улу илму-излеу институтда, джу-уаблы партия къуллукълада ишлегенди. Ол кёб джылланы къралны институтларында устазлыкъ этеди.

Доцентди, история илмуланы кандидатыды. Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде партизан отрядда болгъанды. Талай орден эмда медал бла саугъаланнганды. КПСС-ни члениди. Бусагъатда пенсиядады.

Лайпанланы Хамид Север Кавказны халкъларыны историясындан танг кесек илму иш джазгъанды. Къарачайны фольклор байлыгъын джыяргъа, тинтерге, чыгъарыргъа кёб кыйыны киргенди («Къарачай фольклор», 1940 джыл, «Карачаевские и балкарские народные сказки», 1957, д. а. к.).

Аллай ишлени этген бла бирге Лайпан улу джазыучуду. Аны «Джулдузчукъ», «Эгизле» деген хапар китабларын адам-ла суюуб окъуйдула.

«Неден да багъалы» деген хапары ХХ ёмюрню аллында (1904 дж.) байлагъа, бийлеге, дин къуллукъчулагъа кеслерин алдатыб, Турциягъа кетген джарлы къарачайлыла киши джуртда кёрген кыйынлыкъны суратлайды. Бусагъатда тау-луланы туугъан джуртда рахат, насыблы джашауларын кёр-гюзеди.

НЕДЕН ДА БАГЪАЛЫ

Къачда чапракъ акъгъан заманда, бир кюн область газетни иши бла алчы малчыланы юсюнден джангы хапар излей, мен Тебердиге кетдим. Ёзеннге салкъын айланыргъа «Москвич» бла джырылдаб элге кирдим. Совхозну экинчи бѐлюмюню тамадасы Магомет улу Мунирни конторда табыб, кереклими айтдым. Алайда олтуруб, экибиз иги кесек ушакъ этдик. Областда айтылгъан махтаулу малчыладан Мунир талай хапар айтды. Джюн бла бютеу Ставрополь крайда махталгъан сюрюучю Мухтарны хапарын да эсибизге салды... Экиндиге дери айланыб, элде болгъан малчылагъа тюбедим, хапар джаздым, сурат алдым. Амгъата Аягъында фермагъа дери джетиб къайтдым. Экинди бола тууар ферманы белгили сюрюучюсюне, Чомургъа атландым. Чомур коридорда кѣпчек джамай тургъанлай, юсюне бардым. Саламлашдыкъ, къол тутдукъ. «Кел, марджа, юйге кел!» — деб ол къаты болду. Алай а мен хауаны суююб, аны къатында шиндикге чѣкдюм. Кѣб да создай, кереклими сордум. «Не айтады экен?» — деб аны уллу къара кѣзлерине сынаб къарадым. «Хапарынгы газетде чыгъарлыкъбыз», — деб дагъыда къошдум. Аны бла кѣлюн ачыб, хапар айтдырма деб умут этдим. Алай болса да не сынаб къарасам да, тюрленмеди, кюлмей, ышармай, сабыр, шош айтды:

— Да манга хапар сора келген къуру сен тюлсе. Талай джыл болду кел да сор, джаз, сурат ал, махта... Адамны таймаздан алай махтаргъа къалсакъ, къылыгъын бузуб къояргъа да боллукъду. Тюзю, сиз мени махтау бла бузарсыз деб къоркъмайма, берекет берсин, сау болугъуз келгенигиз ючюн. Алай болса да, джаш малчыла, башха алаамат адамла кѣбдюле. Айырыб алагъа эс бѣлсегиз, иги боллукъ эди.

— Эшта, эшта, Чомур, манга башха хапар керек тюлдю, бирсиюн областда малчыланы съезди ачылады...

— Билеме, мени да чакъыргъандыла.

Къартны къатында уллу чоху бла бир къызыл фесни эслеб, кесими тыялмай сордум:

— Айыб этмегиз, бу къызыл фес къайдан чыкъгъанды?

— Аны уа сорма, — деб къарт джохар мыйыкъларыны тюбюнден эки ал тишин агъартды.

— Оллахий, мен фес кѣрмегенли джыйырма джыл бола болур.

— Да ма, кѣр,—деб фесни манга узатды. Сейирсиндим, къолумда тѣгерек айландырыб, сынаб къарадым.

— Къайдан чыкъгъанды бу сизге?

— Тюркден.

— Алай дегенинг?

— Да алайды, оллахий, мен патчахны заманында Тюркге барыб келген эдим... Кеси башым бла тюл, юйдегим бла... Кёб-ле бла. Майна, Лейла. Ол да, Тюркге барыб, айланыб келген-лени бириди.

— Ол школда устаз болуб ишлеген Лейламы?

— Хо, ма ол. Ол заманда Лейла эмчекден да айырылгъан болмаз эди. Элде бюгече Лейлагъа уллу къууанч боллукъду.

— Не ючюн?

— Лейла туугъанлы ма толу элли джыл болду. Школда устаз болуб ишлегенли да отуз джыл. Клубда бюгече анга уллу къууанч боллукъду, оюн да кёргюзюрюкдюле. Мени къой да, ма, сен Лейланы хапарын джаз, халкъ мени неми да биледи, Лейланы уа несин биледи? Джаш тёлуге акъыл, эс берирге излей эсенг, джаз аны хапарын! Джарлы, онгсуз кишини баласы эди. Майна кёресе, Совет властны кючю бла Лейла къаллай алапат адам болгъанды, окъуу бла да онглуду, Москвада университетни бошагъанды! — дей келиб, Чомур, узун чал сакъа-лын сылай, хапаргъа сингди.

— Лейланы мен сабийлигинден бери таныйма, сюйген те-нгими баласыды... Ала бла биз Тюркге бирге бардыкъ, андан да бирге келдик. Мында да къабыргъа хоншу болуб джажай-быз.

— Ол къачан болгъанды? — деб сордум.

— Биз Тюркге 1904 джыл къачда кетиб, эки джыл да тур-май къайтыб келдик. Ол джыл Къарачайдан Тюркге иги кесек адам кетген эди.

— Сора сиз ары нек баргъан эдигиз?

Къалын бурма акъ сакъалына джыйрыкъ къынгыр бар-макъларын батдыра, кёб затны сынагъан кёзлерин джумуб, сагъыш эте, Чомур таукел бардырады:

— Аны чуруму бирча тюлдю, сёз ючюн, байла, бийле кетген чурум бир, урунган халкъны кетген чуруму да башха... Лей-ланы атасы Шамилни да, мени да Тюркге кетер акъылыбыз джокъ эди. «Аталарыгъыз абрек айланадыла», — деб старши-на бизге аз да джашау бермеди. Патчах бла, байла, бийле бла кюрешген адамланы Тюркге зор бла, кюч бла кёчюрген эдиле. Кёчгюнчюлюк байлагъа, бийлеге, патчахлыкъгъа къууанч иш болуб чыкъгъан эди. Бир джанындан ала бла къазауат этиб айланган адамланы къыстаб, аладан баш алыр иннет, экинчи-си, Тюркге кетгенлени джери байлагъа, бийлеге къалгъанды.

Тюзюн айтсакъ, бир бёлеги да кеслери разы болуб кетген эди.

— Нек сора? Аны баш чуруму не болду?

— Джарлылыкъ, онгсузлукъ, эзилген, унукъгъан халкъ бу зорлукъдан, джаханимден бир къутулсакъ деб кете эдиле. Ол джыл байладан да кёб адам кетди. Аланы чурумлары да биз-

ден башха эди. Россиягъа терс кѣзден къараб, Тюркге джан басхан байладан танг кесек кетдиле.

Биз Къарачайдан былай чапракъ акъгъандан сора, мал баугъа джараша чыкъдыкъ. Эй, ол кюнлени унутхан бек къыйынды! Эсимдеди, биз кетген кюн чууакъ, къургъакъ кюн эди, кѣб ёгюз арба, сабийден, къартдан да толу, Теберди ёзенни энишге айланды... Аланы ашыра талай атлы да тебреди. Ёзенни букъу басды, кѣчер агъачла да, арба джау табылмай, «джз-з-з...» — деб эски джырланы тартдыла. Ол кюн элде болгъан джылауну бир да сормагъыз! Сагъыш этигиз, джыламай да не этсинле?

Дуния чачуу-къучуу болду, ана-бала бир-биринден айырылдыла. Кимни эрдеги къызы Къарачайда къалыб, атасы, анасы Тюркге кетди, кимни да къызы-джашы юйдегилери бла Тюркге кетдиле, кеслери къалдыла.

Экинчи кюн ингирде биз Пашинскеге кирдик. Ол кече баргъанла алайда къалдыкъ. Токмаков Василь деб бир орус танышыбыз бизге къонакъбай болду. Василь эсли, ангылагъан адам эди... Кеси да чѣплеу заводда ишлей эди.

Алайда оруслула, хоншу-тийре юсюбюзге басындыла. «Ий-наныгъыз. Тюркде сизге джашау джокъду, ачдан, ауруудан да къырыллыкъсыз, сизнича джашау излеб тыш къраллагъа кетген оруслула къармалгъандыла, бармагъыз», — деб кимден да бек Василь тилеб кюрешди... Орусуланы кючлери бла ол кече Пашинскеден ызына Къарачайгъа талай адам къачды. Аланы оруслула, ат, арба бериб, кече ашырдыла.

Ол кюн биз Василь айтханны этмегенибизге сокъураныб, кюе-кюе айландыкъ... Майна ол кече къачханла бюгюн да сау-эсен: Къууатланы Хасан, Джашаккуланы Адил, Токъланы Иса, Текеланы Ахмат, дагъыда талай адам. Сау болсун Василь, эки машок будай ун берди да, бек джарады.

Андан сора биз Невинкагъа бардыкъ. Алайдан Новороссийскеге ашырдыла.

Экинчи кюнюнде барыб Къара тенгизни джагъасына тюшдюк. Новороссийскеде таулу миллет толу: малкъар, черкес, абаз, къабарты. Мекам-зат джокъ, халкъ алай орамлада, кийизден, кюйюзден балаган ишлеген да бар. Кеме келген болса, кюпселеге, кеме иелеге байла ачха-бочха бериб, алайда мычымай, Тюркге кетедиле. Къарангы халкъ да, кеме табмай, сау эки айны сакълаб инджилди... Биз «Нукер» деб бир аман кемчикге миндик. Адам тыкъ-тыкълама, къарт да, джаш да басынды. Танг ата Стампулгъа джетдик, алай а ауруулары джугъарыкъды деб, бизни тенгизден тышына джибермедиле, шахаргъа басдырмадыла, ашарыкъ кереклибизни алыргъа да къоймадыла. Ачдан ёле, кемеден сау бир ийыкъны турдукъ. Елюклени тенгизге ата эдик. Андан сора Стампулдан узакъ болмай, элтиб тенгиз джагъасына къуйдула. Алайда бир айны

джашадыкъ. Бурун кетген къарачайлыладан да талай адам алыбызгъа келиб, хапар айтды... Джашау излей Тюркге келиб къармалгъаныбызны айтмагъанлай да билген эдик. Эм артында бизни отуну, сууу болмагъан, тамам халек бир къум, бир исси джерге элтиб атдыла. Ол тегерекде да кавказчыла кѣб. Алайда мекам, юй джокъ, кийизи, кюйюзю болгъан балаган этерге кюрешеди. Узакъ болмай Кония деб бир гитче сахарчыкъгъа джаяулай барыб, келиб турдукъ. Алайда да алгы айны джашадыкъ... Бизнича кѣчгюнчюлеге, эштген болурсуз, мухаджирле дей эдиле... «Мухаджирле» деб джыр да барды, аны бюгюн да джырлайдыла.

Тюрк власть бизге аз да болушлукъ этмеди, джер берген, юй орун берген оноу джокъ.

Сора алайда ким да кеси башына оноу эте башлады... Эй, анасыны, бюгюн да эсиме тюшсе, джюрегим чанчады, келгенле алайда уллу къыйынлыкъланы сынадыла... Хауа, суу джарашмайды, тюрлю-тюрлю джукъгъан ауруула джайылдыла, дохтурла табылмайдыла, ачлыкъ-джалангачлыкъ джетди, халкъ кырылыб, дырын болуб башлады. Ант этеме, эм артында ёлюклени басдырыгъа адам табылмай, дуняны чирик ийис кючлеб, солуюлмай тохтадыкъ... Оллахий, сагъыныргъа да къоркъама, анасы ёлюб сойланыб ма алай, баласы аны эмчегине джабышыб тургъанын кѣзюм бла кѣргенме... Таб, ачхасы болгъан да сатыб алыргъа джукъ табмай эди. Залимлик, зорлукъ Россиядан да Тюркде кючлю болуб чыкъды. Джер, суу байланы къолунда, халкъ ачдан ёле. Тюркню урунганлары джарлы, джахил. Қысха айтыргъа, Тюркде джашау табабыз деб барыб, кырылыб къалдыкъ. Джалыннан чыгыб, джаннган отха киргенча болдукъ. Тюркде джандет табабыз деб барыб, къара джаханимге тюшюб къалдыкъ. Кавказгъа таралдыкъ, термилдик, алай а не мадар, ачха, бочха джокъ, таб болса да, Тюркден Россиягъа ызыбызгъа къайтыргъа эркинлик бермей эдиле. Аны ючюн къарамай, джашыртын къачыб, Кавказгъа кѣб адам кетди...

Ол заманда, эшта, Лейла да, аны эгиз къарнашчыгъы да эмчекден айырылгъан болмаз эдиле. Ачлыкъ, джалангачлыкъ Лейлагъа да джетди, къартланы Тюркде асырадыкъ, саула уа ачдан кѣюб башладыла. Айыб этмегиз, уялмай айтайым, оллахий-биллахий, бирин буруб айтмайма, джаратылгъанлы урламагъанма, киши хакъ ашамагъанма... Алай болса да бир кюн анамы тоблукъ болуб, ачдан кѣюб тургъанын кѣргенимде, дуниямы унутдум. Эки-юч джаш да алыб барыб, уллу джолну джанын сакъладыкъ. Танг ата талай тюрк кюпсе джюклю тюелени тизиб аллыбызгъа чыкъгъанлай, кычырыкъ этиб юслерине атылдыкъ. Кюпселе кызбай затла кѣре эдим, бизни кѣрюр-кѣрмез, тюелени да къюуб, мукъут болуб къач-

дыла, думп болдула. Ашарыкъ табханыбызны алыб, ызыбызгъа къайтдыкъ. Андан сора киши хакъ ашамазгъа ант этдим.

Тюркден кёлюбюз чыгыб, Россиягъа, Кавказгъа уллу таралдыкъ: «Шо къарачай тауланы былай къараб кёрюб бир ёлсек», — деб дыгалас этдик, термилдик. Ант этеме, буруб айтмайма, ёлюклени кыблагъа айландырмай, Кавказгъа айландырыб асыраучан эдик. Тебердиден бир отлукъ таш хурджу-пумда къалыб кетген эди да, къоймадыла, талай адам андан сындырыб бирер бурху алдыла. Тансыкълаб, ол таш кесеклени хазыр орунларында айландырдыла. Бир кюн талай адам Кавказгъа кетерге оноу этдик.

Алай а ачха-бочха къайда? Бир иш табылса дедик да, Лейланы атасы Шамиль да, мен да Коння шахаргъа атландыкъ, Таб тюшюб саталсам дедим да, атамдан къалгъан кюмюш сагъатымы алдым. Зорум деб Лейланы тамада эгечи бар эди, ачдан кёбюб тургъаппай, тохтамады, ол да бизни бла тебреди. Шахарда, базарда да кёб айландыкъ, алай а хайыр тюшер джер, иш-кюч табмадыкъ. Башхагъа табылмагъан иш артыкъ бизгеми табыллыкъ эди? Тамам арыб, ачдан кёзюбюз къараныгы эте, барыб базар къатында хуна джанына чёкдюк, тамам абзыраб, тилибиз къуруб, башыбызны къара сагъыш басыб тынгышладыкъ.

Биз алай эте тургъанлай, бир кенгшалбар, базыкъ тюрклю, кызыл фесин джанбаш къаблаб, чончайма мыйыкъларыны бура, къатыбызгъа келди. Чырайлы Зорумну кёзюн, башын сынай келиб тохтады. Кетиб, сора бир башха тюрклюню алыб келиб, анга кызыны кёргюзюб: «Ма муну алыб бере эсенг, аууз мардангы береме», — деди...

Кюпсени ачы сёзюн кёлтюралмай, уллу кыйналдыкъ. Кюпсени бу сёзю джаш, субай кызыны джюрегин чанчдырды. Къызыны кёлюне тюрлю-тюрлю оюмла келдиле, башын къара сагъыш басыб, дуниясын унутду... Ачдан кёбюб, тели ауруудан джатхан анасыны тюрсюню кёзюне кёрюндю... Ачдан кёбюб, тоблукъ болуб тургъан атасыны кёзюне мыдах къараб, таралыб тиледи:

— Атам, ой атам, анам ёлюб къалады, къан джауады бизге, шо, анга бир къабарыкъ мадар, къабарыкъ болса, джаны сау къаллыкъ эди...

Атасы, анга мыдах къараб, сабыр айтды:

— Эй, кызчыкъ, къармалгъанбыз, халкъгъа табылмагъан мадар бизге къайдан табылыр?

Лейланы атасы да, мен да ачдан кырылгъан адамлагъа энди не мадар, деб къара сагъышха кирдик... Бир заманда къарасакъ, Зорум джокъ. «Хата болур да, джюр къарайыкъ», — деб былай ёрге къобханлай, Зорум чартлаб аллыбызгъа чыкъды. Ол чабыб джетиб, талай джылны кёрмей тургъанча, ата-

сыны бойнуна кьадалды, айландырыб талай кере кьучакьлады. «Бу былай нек этеди, не болду мынга?» — деб сейирсиндик. Къыз джыламугъу бла атасыны бетин мылы этди. Мени да кьучакьлады. Эки акъ кёзю да джыламукъдан толуб: «Атам, тилейме, мени ючюн анамы уппа этерсе!» — деб, атасыны кьолуна бир кюлте кьагъыт ачханы тутдуруб, базар таба башын атды.

«Зорум, о Зорум, тохта, алай тохта!» — деб экибиз да бирден кьычырдыкъ. Алай а бурулуб да кьарамалды, эрлай адам кьалынына сингиб, думп болду.

Шамилъ да, мен да туруб аны ызындан чабдыкъ, алай а ыз тюзеталмадыкъ. Айлана-айлана барыб, базарда бир мюйюшге бурулдукъ. Барсакъ, алайда тюрк кюпсе, сатылыб алыннган бёлек таулу кыыз, аланы ичинде ол биягъы быдырлы кюпсе, аны кьатында — бизни Зорум, бети-кьуту кетиб, уф десенг, ауарлай.

Лейланы атасы, былай джетер-джетмез, арам-кьарам этмей, тюрк кюпсени боюн джигине кьакъды. Ол, чёмеле барыб, бауурун кьумгъа берди. Эки кюпсе да эрлай джетиб, Шамилни арагъа алдыла. Мен да джетиб, бир-эки сермегенлей, кюпселе тонгузлача томалдыла. Талай джамаулу тюркю, бизге кьошулуб, кюпселени кьакъдыла. Олсагъат чартлаб, бир кызыл башлы полицай джетиб, Шамилни тутду. Ол а, бери айырылыб: — «Ма адамашарла», — деб былай бир кере сермегенлей, башы тюбюне болуб томалды. Олсагъат алайгъа талай полицай джетди. «Къызымы ачха бла алдаб, терилтирге излейди»... — деди Шамиль.

«Ма, эшек!» — деб кюлте ачханы кюпсени бетинне урду, джагъасындан алыб дагъыда кьагъа башлады. Тюменликле, джел эте, кьумгъа чачылдыла. Эки-юч кызылбаш да джетиб Шамилге кьадалдыла. Ол дагъыда айланыб аланы сермеб башлады. Мен да кьошулдум. Полицайла, кюпселе бары да чабдыла, басындыла. Ол быдырлы кюпсе, тобукъланыб, кьадалыб ачханы джыяды. «Мен муну кызын кьатыннга алама... Ачхамы да алыб, кызын да сыйырыб кетерге умут этеди, тилейме, болушугъуз!» — деб кьычырды. Полицай, ачханы кюпсени кьолундан сермеб алыб, кьайда аны кызы, деб сорду. Кюпсе кёргозю. Джарлы Зорумну джылай тургъанын эследим. «Элт кызыны, ол сеникиди», — деб полицай анга буйрукъ берди. «Тебрегиз», — деб герохну тутуб, бизни да аллына сюрдю. Эки-юч полицай, тегерегибизден алыб, сюрюб бизни полициягъа элтдиле.

Оюла тургъан бир эски топракъбаш юйге бардыкъ. Бизни алай мюйюшге сюедице. Кызылбашланы бири, стол джанына чёгюб, харифлени эджиклей, дыгалас этиб протокол джазды... Бизге не джазгъанын да айтмады. Бурнуу дженги бла сюрте:

«Биз сизни тутдукъ, ишигиз сюдге барлыкъды», — деди. «Джюкге беригиз, тюрге салмагъыз, анабыз ёле турады», — деб джалыныб, джалбарыб тиледик. Алай болса да кызыл-баш къулагъына алмады. Биз айтханны эштмеген кибик этиб къойду. Болмагъанында, мен кюмюш сагъатымы чыгъарыб: «Ма, муну да ал, тилейбиз, биз сюдге дери къайры къачарыкъ-быз, ийигиз!» — деб айландырыб баш уруб тиледим. Кызыл-баш сагъатны мени къолумдан алыб, хурджунуна салыб, тынгылауну басды... Бир кесекден: «Хайда кетигиз, сизни ишигизге оноу сюд этер», — деб буйрукъ берди.

Небизни да унутуб, юйюбюзге къачдыкъ.

Ол кюн биз кёрген къыйынлыкъланы унутуб болалмайма. Бюгюн да мени джюрегиме былай къара туюмчек болгъанлай турады... Джаныбыз къолубузда болса, атарлай болуб, абына-сюрюне, тамам абзыраб юйюбюзге джыйылдыкъ.

Экинчи кюн, талай адам болуб, Кония шахаргъа барыб, Зорумну изледик. Башха шахарлагъа да бардыкъ, изледик, биз кирмеген джер къалмады. Лейланы атасы Стампулгъа барыб да бир келди. Алай болса да, аз да ыз табалмадыкъ. Тюзю, ыз табхан къыйын эди. Кысха айтыргъа, былай гитче ташчыкъ тенгизге тюшгенча, кёмюлдю да къалды. Зорумну хапарын анасына айтыргъа къоркъуб турдукъ. Алай болса да эм артында мени анам тюзюча хапар айтды. Эй, ол кюн Лейланы анасына джетген къыйынлыкъны бир да сормагъыз: джюрек ауруу да табды, рахын да болду. Андан ары орундан да къобмады. Зорумну суйген джашы анга джыр этгенди, аны джашла бюгюн да джырлайдыла.

Къарт Чомур, мени кёзлерими мылы болгъанын эслеб, сёзюн къысхартды:

— Тохта, айтыргъа унутуб барама, Трапезундда вокзалда поезд сакълаб тургъанлай, алайда мени беш джылгъа кирген бир къызчыгъым ауушду, не къычырыкъ этерик эдик! Ёлюкню кюйюзге чырмадыкъ да вокзалда алай тапчаннга салдыкъ. Халкъ басыныб, билет алалмай кёб кюрешдик. Билетле алыб, бир заманда джокъласакъ, кюйюз да, ёлюк да джокъ. Тёрт джаныбызгъа чабдыкъ, изледик, алай а табсанг къойма! Къатынла джылау башлы болдула...

Не этерге билмей, алай абзыраб тургъанлай, бир арну тюрк къызчыкъ келиб манга шыбырдаб чакъырды. Экибиз да вокзалдан орамгъа чыкъдыкъ. Кёлу бла кёргюзюб: «Мен гудучуланы кёрген эдим, ма ол бауну артына бар, кюйюзюнг алайдады», — деб менден эрлай джанлаб тебреди. Толу хапар сорургъа умут этдим, алай а къыз тири-тири атлаб кетди. Эрлай ызыма бардым да хапарны айтдым. Бау таба чабышдыкъ, кюйюзню да, ёлюкню да табыб алыб келдик. Ол кюн къызчыкъ сау болгъанча кёрдюк. Ёлюкню асыраб, тенгиз джагъасына

джыйылдык. Алайда джашыртын бир гетен кыйык тутуб, Кавказга кычдык. Тёртюню кюнбюзде тенгизден чыгыб, Кавказга тюшдюк. Тюркю бизни келтириб тенгиз бойнунда бир чегетге тюшюрдю. Кыуанч тыбырлы болдук. Алай а кылайга тюшгенибизни билмедик. Тенгиз бойну бла чегетде орус солдатла аллыбызга чыкдыла да тутдула. Арбага миндириб Согушга келтирдиле. Мен орусча бир кесек чалдыра эдим. Кырачайдан кычыб, Тюркге барабыз, атабыз-анабыз андады, дедим. Алай айтмасам, ызыбызга Тюркге джиберлик эдиле.

Поездге миндириб, солдатла да кырауул болуб, бизни Невинкага келтирдиле. Андан тууган элибизге келдик. Алай бла зорну кеминде джыйылдык. Келиб Тебердини агачын, ташын ийнакыладык. Бизнича Тюркден кёб адам кыйтхан эди. Ата джурту болмаганны сыйы джок, кечеси, кюнү да кырангы. Андан сора Ата джуртубузну айырыб бек сюйдюк. Ёлсек да, энди былайдан таймазбыз. Ата джурт ючюн джан аймазбыз, деб ант этдик.

Ийнанамыса, джангур кыаты джауа турганлай, ма былай кийимлерибиз бла Теберди сууга белибизге дери батылыб, кёол, бет джуудук. Суу джагда джерк тереклени кычакыладык, ма былай бауурланыб, тилибиз бла кыара джерни джаладык, ай ашхы улан! Дунияда Ата джуртдан татлы, андан багалы зат джокду. Тойган джерден тууган джер ашхы, деб халкы бошуна айтмайды. Бююнню дунияны уа бир зат бла да тенгешдирме. Коммунист партия бизни залимликден, зорлукдан кыутхарды, эркин, тенг, кыуанч джауа берди. Кыйталмай, Тюркде кыалган кыаумла насыбсыз болдула. Ала бююн да кыулга сатыла, ачдан кырыла, эзилиб, унутуб джашайдыла.

Ата джуртну татымын сынадым. Аны татымына татым джетмез. Совет власта джашлыгымы да бердим, кыартлыгымы да береме, керек болса, арста турмай, джанымы да берликме. Ата джурт неден да багалыды. Ол бизге аталык, аналык да этеди.

Чомурну юй бийчеси кёл ашаб шхуур этди. Эт хычинланы тютюнлетиб, аллыбызга салды. Айран келтирдиле... Чомур, тартыныб, кесини юсюнден алай уллу хапар айтмады: «Мени юсюнден эндиге дери айтылган озуб боллукду, махтанчак деб аталгандан эсе, ёлюб кыораган ашхы кёреме. Бизде бир кыаумлагы махтанчак ауруу эртде тийгенди, махтанчаклык ийлыкды, ийлык!»

Кёз байлана, татлы саламлашыб кетдим. Тартыб школга бардым.

Ариу джасалган уллу клуб электро чыракыладан кюндюзча дуу джана, адам тык-тыкылама, кыуанч уллу. Президи-

умда олтургъан элни, школну сыйлы адамлары, райондан келген эки-юч къонакъ да бар. Пионерле президиумгъа чыгыб алгъышлаб, Лейланы бойнуна пионер галстукну къысдыла. Лейла да, аланы алгъышлай келиб, талай сёз айтды:

— Тюзю, бюгюн мени къууанчымы этерге керек тюл эди. Биз къууанчы бизни ногъай устазыбызгъа — Джанибек уругъа — этерге керек эдик... Аны бу элге къб къыйыны киргенди, къб сабийге окъуу да, аны да бергенди... Манга да школгъа къл салдыргъан, окъутуб башлагъан ма ол болгъанды, аны этген игилигин мен, ёлсем да, унутмам.

— Патчахны заманында зорлукъ, залимлик кючлю эди. Ол заманда тиширыулагъа джетген зорлукъ, артыкълыкъ эсиме тюшсе, бюгюн да джюрегим чанчады. Анга биз тёзюб да къалай тургъанбыз! Тиширыугъа школгъа аякъ басдырмай эдиле, къыз школгъа барса, дуняа бузулур, дей эдиле, тиширыулары сходха, межгитге да къоймай эдиле. Эрге барыу къалай эди? Сюйдю-сюймеди эсе да, къызгъа соргъан адет джокъ эди. Джалы Зариятны хапарын ким да биледи. Бир джыл Зарият кеси сюйюб Рамазанига къачды. Къарнашы, кюсю, ана къарнашы атлыла болуб, ызларындан сюрдюле, джетиб, къызны зор бла сыйрыб къайтардыла. Къызны джолда адебсиз тюрдюле, тёрт санын къара кюлтюм этдиле, элтиб гёзеннге атыб, киритни салдыла. Джалы джан къб джашамады, кёмюлдю да кетди. Мен кесим кёрген, кесим сынагъан затла: ма бу элде революциягъа дери къуру юч класс бар эди. ол юч классны сабийлерине бир ыздан бир устаз дерс бере эди. Ол заманда ма бу уллу элде тилек къагъыт джазаргъа адам табылмай эди... Энди уа ма кёресиз, Коммунист партияны кючю бла не да тюрленди... Таулу къызчыкъла малчыла, дохтурла, инженерле, устазла болдула. Эл мюлк культура ёсдю. Бу элде патчахны заманында джыйырма сохта бар эди, энди уа орта школ ишленди, анда ючджюз сабий окъуйду. Бурун элде къуру бир джаныз устаз бар эди, энди уа къб устаз ишлейди, аладан къуру тиширыула джыйырма чакълы боладыла. Ма бу берилген игиликле, къууанчла ючюн биз партиягъа борчлубуз. Къралыбызгъа да, халкъыбызгъа да рахатлыкъ, эсенлик, энтда мындан ары, къазауат къыйынлыгъын сынамай, къууанчыбыз къб болсун!

Джамагъат клубну гюрюлдетиб харс урду. Райондан келген тамадала туруб Лейланы алгъышладыла, саугъала бердиле. Андан сора той-оюн башланды. Къоймай Лейланы да тепсетдиле. Аз ышара, токъ ёшюнюне акъ чилле джаулугъун тарта, Лейла чайкъалыб тепседи.

Къууанчыны артына дери къараргъа болалмадым, ашыкъдым. Джюрегим да, хурджунум да хапардан толуб, ёзенни энишге айландым. Машинаны гюрюлдегенне Теберди суу эжиу эте, тар ёзенден тюзге чыкъдым.

1. Газетчи бла Чомур эм алгъа нени юсюнден сёлешедиле?
2. Къызыл фесни юсюнден къарт Чомур не хапар айтды?
3. Джашау излей Тюркге кетген джарлыла къаллай ипджиулени кёрдюле?
4. Чомур бла Шамилли юйдегилери туугъан джерлеринне къалай къайтдыла?
5. Туугъан джерни юсюнден къайсы нарт сёзлени билесиз, айтыгъыз.
6. Лейла бла тыш къралда къалгъан таулу кызланы джашауларын тенгешдиргиз.

Хапарны талай кесекге юлениб, башла атагъыз.

«Ата джурт неден да багъалыды» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

КОМПОЗИЦИЯ

Литература чыгъарманы бютеу бёлюмлерин къураугъа, джарашдыругъа эмда бир-бири бла байлаугъа **композиция** дейдиле.

Композиция латин тилден кирген сёздю — къурау, байлау. Хапарда композиция аны, иннет магъанасына кёре, бир бёлюмюн башха бёлюмю бла байлайды. Композициясы таб джарашдырылгъан хапар иги ангылашынады.

СЮЖЕТ

Суратлау чыгъармада кёрюннген затланы, бир-бири бла байланыб, бир-бири ызындан ачыкълана, суратланыб келгенине **сюжет** дейдиле. Сюжетни талай кесеги болады. Иш башланигынчы, боллукъ затланы аллында болумну, адамланы халларын кёргозюуге **экспозиция** дейдиле.

Чыгъармада суратланган болумланы ал башламы **чалышыу** болады.

Суратланган болумланы ахыры **тешилиудю**.

Чыгъармада суратланган болумланы ал башламы бла ахырыны арасында болгъан затлагъа **ишни ёсююу** дейдиле.

Иш баргъан кёзюуде эм баш ёсююу **кульминация** болады.

Сюжетин эсге алмай, аны кесеклерини магъанасын джик-джиги бла айырмай (экспозиция, чалышыу, ишни ёсююу, кульминация, тешилиу), чыгъарманы билирге, джазыучуну иннетин ангыларгъа боллукъ тюлдю.

Байчораланы

Магомет

(1920 дж.)

УЛЛУ КЪАРАЧАЙДА

(Романдан юзюк.)

Тауланы башларында тереклени суратларын тейри джарыкъ мерекеб бла кёкге сала келиб, ингирги къарангы къулакъ-къулакъны толтуруб, къалын уюду. Юйлени тютюнлери бурулуб-бурулуб оджакъларындан чыгъады. Шхууур этилген юйледен джау ийис тегерекге джайылады. Қыбла джуддузла мийик кёкню ала кийизинде джаныб, кирпичлерин акъырын-акъырын къагъадыла. Зыка дорбун таба джанындан гылын къушну кычыргъан тауушу келеди. Хар кимни къонакъгъа чакъыргъаны да, хошкелдиге келгени да сабыр болуб, Сулемен кеси джангыз эски юйню арбазында олтурады. Ингирги таз, хауада олтуруб, башында къайгъылары атлана келиб, Петербургга тюшюб тургъанлай, ким эсе да, къабакъ эшиклени аллына келиб:

— Эй-и-и! — деб таууш этди.

Тийреде этиучюлернича, уллу таууш этмегенлей, Сулемен, туруб барыб, эшиклени ачыб:

— Кел, джууукъ бол! Кимсе? — деди.

Иги кесекни джолоучу болуб келгени танылгъан адам:

— Менме... Салам алейкум! — деб атдан тюше келиб, мазаллы къолун Сулеменнге узатды.

Сулемен, бир къолу бла аны къолун, экинчи къолу бла да джюгенни билеклеринден тутуб:

— Алейкум салам, кел, джууукъ бол, — деб къонакъны атын алыб, экиси да арбазгъа кирдиле.

Аллары кыблагыа айланыб ишленген узун топракыбаш юйлени сол джанларында бир пешчикге кириб, ёрге сюелиб тохтадыла.

Хурджунундан сернеклерин чыгырыб, Сулемен столну юсюнде башлы лампаны джандырды. Лампа джарыкыда юсюнде тау кийимлери, имбашысына уллу бычакы тагылыб, белинде да агыач кыблы героху бла сюелген кыонакыгыа Сулемен башындан аягына дери кыарады.

— Олтур, алан, — деб шиндикни джарыкыгыа джуугыу-рак джерге салды. Бек уллу ышандырыча тауушу бла:

— Да, ант этдир, энди кыыстайма десенг да, олтурлукыбуз, — дей, кыонакы, сауутларын агыач орундукыну юсюне сала, Сулемен теджеген шиндикге олтурду.

Сулемен юйден чыккыды.

Кечеги кыонакы тёрт джанына эс ийиб кыарады. Омакылыкыгыа, керексиз джасалгъан заты болмай, окыуу-билими болгъан адамны отоунда джангыз орундукы, аны арты бла кыабыргыада кыатапа кюйюз урулуб, аллында да джерге айю тери джайылыб, талай тыш кийим такыгычха тагылыб, мняла эшикли уллу шкафын тапхалары китабладан кыаланыб тургъанын кёрдю. Терезе таба айланыб кыарагъанында, кыолунда джана тургъан чыракы джаркыасы, алтынча джылтыраб тазаланнган джез самауары бла тишируну баугыа кириб баргъанын эсledi. Кыонакыбайла ашарыкы кыайгыы эте айланнганларына тартыныб, ызына кыарай келиб, столну юсюнде ышарыб анга кыараб тургъан бир джаш орус тишируну суратын кёрдю. Ол суратдан кыараб тургъан тишируу кыонакыбайны сюйген кыызы болгъанын ангылаб, — ким билсин, анга кыараб тургъанлайыма, Сулемен эшикден кириб кыалса, кыызгъанмасын деген акыл келиб, баш энишге кыараб тохтады. Сулемен, кириб келиб, шиндикге олтурду.

Экиси да бир кесек заманчыкыны, не айтыргыа билмегенча, тынгылауну ийиб турдула. Андан сора Сулемен:

— Аша, ич болмагъанлай соргъаныбызгыа, кыонакы, айыб этме, кыайдан ашхы джолданса, кимсе, айт хапар? — деди.

Кыонакы, олтуруб тургъан джеринден кесин бир кесек кымылдатыб, башындан бёркюн тешиб, онг кыолуну аязы бла тёрт-песин сылаб, ышара-ышара:

— Мени атым Абдулду; туугъан джерим Эмине ёзенди. Халкыны ичинде хапарынгы эштиб, сени бла махтанмагъан бир джангыз адам джокыду. Кесим агыашчылада кыоруучу болуб ишлейме; малчылагыа да, иш излеб айланнган адамлагыа да тюбоб сёлешеме. Аладан тюбеген адам, «джол болсун» деб бошагъанлай, «Алан, не хапар, Сулемениге хошкелдиге бардынгмы?» — деб сорадыла.

Иш этиб, сеннге хошкелдиге, аны бла бирге, бош заманынг

болса, бизге да келиб юйюмю-юйдегими бир кьууандыр, деб тилекчи болуб келгенме, — деди.

Джарашуу. арну ауазы бла Сулемен:

— Окъуу-билим алыб кьайтхандан сора, халкъ алай багъалатырча, кишиге этген игилигим джокъду. Сау болсунла манга сый берген адамла. Мындан ары бир-бирибизни таныгъан, баргъан, келген да этербиъ, эсен болсакъ, —деб Сулемен башсызыракъ джууб берди.

— Да, Сулемен, кьарнашым, халкъым деб кимлеге айтаса? Эскерияла, Алий-хаджи, Ташалдарлары, Мингджылкыларымыдыла сени халкъынг да, огъссе урунган кьарачайлыламыдыла? — деб Абдул кёзюне джити кьараб тохтады.

Джукъ да билмей тургъанлай, алай соргъанында, «Къанлы патчах тауланы да ызчыладан толтуруб кьойгъан эсе уа» деген сакълыкъ джюрегине кириб, Сулемен:

— Абдул, халкъ деген затха аманы, игиси да киреди. Алай болса да ол кьадар тик нек сордунг? — деди.

— Соруб а нек сордум, мен джерни башында, Кьарачайны ичинде джюрюген адамны кьой, фыргъаунну эмчек кьарнашы тёзмезлик керти затланы тири шагъатыма. Бир кесек эслеб атламасанг, джашау, шыбла ургъанча уруб, кьаралтыб кьояды. Итни териси тёзгенча, мен тёзмеген кьалмады. Аны ючюн а не кёзюмден джыламукъ акъмагъанды, неда бюгюлмегенме. Таудан келген ырхыдан Кьобанны джагъалары толгъанча, джюрегим ачудан толуб тургъанлыкъга, ташча кьатыб, ичимде от кьазанланы кьайнатыб турама, — деди Абдул.

Ол алай айтханында, Сулемен сакъ сорду:

— Аланы барысын да манга нек айтаса?

Джырлай тургъан тауушха тынгылай, бир кьауум адам баш кьагъыб башлагъан заманда болуучусуча, ачыу болуб, Абдул:

— Да, — деб тебегенлей, эшик ачылыб, ичинде акъ кьарча ийленген бастасы бла, юсюне да кьакъ этден тишлик этилиб салынган саханны алыб, Аминат эшикден кириб кьалды. Абдул ёрге турду. Аминат, саханны стол юсюне салыб, кёзюне да кьарамагъанлай:

— Сау келигиз, — деб кьолун узатды.

— Сау болугъуз, — деб Абдул хыртты кьолу бла Аминатны кьолун кьаты кьысды.

Абдул орнуна олтурду. Сабырчыкъ эте туруб, Аминат, хотасыны хурджунундан чыгъарыб, тёрт бюкленген бир кьагъытны Сулеменнге узатды.

— Ансар келтириб барады, — деди.

— Ким Ансарды?

— Алимланы Ансар. Ташчыда ишлеген юч кьарнашны бирди ол. Адам табылмагъанында, малчыладан бир джайдакъ ат

гилеб, аны бла келгенме, деб барады. Юйге кирирге унамай, ашыгыб кетди.

Аминат, джаулугъуну къанаты бла бетин джабхан кибик эте, шыбыртсыз чыгыб кетди. Келини алыб келген къагъыгны лампа жарыкыгъа тутуб, кёзюню кыйыры джетгенлей, хурджуна салды.

Сулемен, юй несича, ашарыкны къонакыгъа теджей:

— Алан, кел, бастаны бир кёрейик. Бери табыракъ олтур, кече узунду... Таныш оруслула Нарсанагъа чакырадыла... Хаварынга тынгылайма да, экибиз келиширча кёрюсбиз, — деб сёзюню аягын накъырдагъа бурду. «Къонакъ кьойдан джууашды» дегенлей, Сулемен алай айтханында, Абдул, этеклери, дженглери джунчутуб тургъан чепкенин тешиб, ёрге сюелиб тургъан Сулеменнге узатханында, мийик джарымсхарла къапталыны кёкюрегинде эки Георгий крести ачылды. Къолундан чепкенин алыб кийим такыгычха тагъа, Сулемен:

— Бек уллу саугъаларын бардыла, оллахий, къайда алганса? — деб сорду.

— Япон къазауатда.

— Сора Қъарачайдан саналыб япон къазауатха баргъанлары бири сенсе?

Деуден башхасы болмагъан Абдул, таб-таб сёлешгенича, къашыкны да таб-таб джюрютеди. Алай джубана келиб, ауузундагы къабынын джутуб бошагъанлай:

— Болгъанны несин айтаса, туура отну ичине кириб, салышыб келдик да, — дегенден сора, Сулемен махтаныугъа бардырыб деб, тартынганмы этди да, уллу хапар айтыб кюешмедди.

— Саугъала кеслери алларына берилмегендиле...

— Қъалайланы хапарларынмы сораса? Бизни аскер чабыуул этиб алгъа бара тургъанлай, ызыбыздан пулемет атылыб, солдатла чаукалача чачылыб башладыла.

Мен сафны арты сюреминде эдим. Энишге ийилгеним бла былай къарагъанымда, къулакъ сызганы ичинде пулемет уя болгъан джерге барыб къалыргъа таб болгъанын эслем.

Бир кесек тогъай айланыргъа керек эди, алай болса да, атдым мыллыкны. Бауурум бла сюркеле, шыбыртсыз, бизни аскерге къоргъашын джангур къуя тургъан пулемет расчехта келдим да къалдым. Қыргъанларына къууаныб, эслери майланнга кетиб тургъанлары, аркъаларындан джетиб, бир сермегенлей, экисин гимикдирдим. Ючюнчю, пулеметну къоюб, мыллыгын меннге атды. Мен японлуланы ол чотларын билмей эдим: сау къалгъан солдат эки бармагын кёзлериме тыгъа тебреди.

Қъалай этгеними кесим да билмей, эрлай къылыч бла сермеб, бош къолун чорт кесдирдим. Пулеметну оту тохтагъанында, аскерибиз флангадан кирди да, джауну бегиб тургъан дже-

ринден кѳуш тѳююнлей чачды. Биринчи крест аны ючюн берилген эди. Андан сора да талай джигитлик этдик да, Сулемен, кѳарнаш. Уруш карт ойнагѳанча бир затды; кѳатышхан тюрлю-тюрлю болумгѳа тѳше айланады, — деб хапарын да бошай, Абдул, «болдум» деб, алайда тохтады.

Экиси да эшикге чыгѳыб, Сулемен агѳач сенек бла кѳлтюрѳуб джангы чалыннган биченден кѳонакѳны атына аш салды.

Кѳайтыб юйге киргенлеринде, иги адамыча тѳгѳюлмегенине джюреги кѳыйналыб тургѳан Абдул:

— Алан, Сулемен, кѳарайма да, сен кишиге уллу хатасы болгѳан адам кѳерѳунмейсе. Мангылайыма джазылгѳан болур эди, мен бюгече сени юйюнге кѳонакѳ болуб келгенме. Кѳалай этерге билмейме ансы, айтырым, тарыгѳыуум бек кѳѳбдѳю. Эштген болурса Пѳлкде хозѳяйинын ѳлтюрѳуб, ѳмюрлюкге джѳюлѳуб кетген Мачарны?..

Мен аны кѳюеуюме. Атам тели ауруудан ѳлюб, джети айда ѳксюз кѳалгѳанма. Андан сора уа «онгмагѳаннга хапар сорма» дейдиле, тамада эгечим онджетиге, мен онеки бла джарымгѳа чыкѳгѳанлай, анам ѳлюб, аман бла джашау этерге кѳорешгенбиз.

Бизни болумда не малынг, не мѳюлк джеринг болмаса, рысхы этген тынчмыды. Кѳолума таякѳ алырча болгѳанлай, Дударкѳалагѳа бешдѳжыллыкѳ джалгѳа кириб, башыма джашау ѳтейим деб тебрѳедим. Алай болгѳанлыкѳгѳа, сѳюйген кѳызыма термиле, япон кѳазауатха кетдим.

Анда джылдан артыкѳны айланыб келдим. Насыбха кѳѳре, урушдан сау-ѳсен кѳайтыб, сѳюйген кѳызым бла юйленнгенме да, дуняда ѳм уллу насыбым олду.

Аланы да аталары джѳюлѳуб кетгенден сора, джангыз кѳарнашлары Муратны, сѳуд бла кѳешиб, ѳмюрлюкге Дударкѳалагѳа кѳарын джалгѳа берген эдиле. Ол да аланы кѳошларында тѳзалмай, кѳачыб кетди ѳсе да, ѳлюб кѳалгѳан ѳсе да, бююн, бюгеча да хапары чыкѳмайды. Юйге кѳачыб келгенди деб, Зекерия тинтиѳуѳл этдире да айланнганды. Аталары тутѳлѳуб, джашлары да тас болуб кетгенден сора, сатыу-алыѳгѳа Пѳлкден кѳѳнѳчѳю Иван деб бир «знакомлары» мѳорзеу келтириб, ачкѳачыкѳ да бѳриб тургѳанды.

Иван айтханныг кѳѳре, Мурат сауду, алай а ол аны несин биледи. Ол аѳерим, кѳѳллѳрин басдырама деб, алдаулукѳгѳа айтады. Кѳызлары уа, сени сѳыйынг да тѳппемде болсун, аты ѳлмезди, бусагѳатда бизни юйдеги, Зекерияланы юйде джѳмушларын ѳтиб айланнганды.

Алай бла, Зекерия кѳесиме нескѳхсыз тос ѳтеме деб, артыкѳлыкѳ ѳтерге умѳт ѳтиб башлагѳанында, башын алыб кѳачыб, ѳкинчи кѳатларына басмай кѳалгѳанды.

— Тийрени уялмаз-уялмазы экисини айланганларын кёзюбюз бла кёргенбиз деб ант-кърал этедиле. Ёлмезни къаллай адам болгъаны мени кюлумдады, аны барысындан да мен иги билеме. Да, Сулемен, къарнашым, чотла алайдыла. Джаншаб башынгы аурутдум, — деб Абдул аллына къараб, терен ахсынды.

* * *

— Бюгече былай къаллыкъ тюлмюсе?

— Огъай, кетеме, — деди Сулемен.

Къонакъ юйню администратору, чачын джанбаш тараб, эки мыйыкчыгъын гыланч айландырыб олтургъан сарыбет эркиши, башха джукъ сормай, Сулеменни джолоучу къагъытын берди.

— Игилик бла тюбешейик, — деб Сулемен, паспортун джан хурджунчугъуна сала, терезечикден администратор бла хошланыб, ашыгъыш эшикке чыкъды.

Нарзан галереяны китаб юйюню эшигинден чыкыгъан джерде сюслиб тургъан бир адамны къатына барыб, «не айтырыкыды» дегенча, сабыр болуб сюелди.

— Ишинги тындырдынгмы?

— Джангыз паспортуму аллыкъ эдим... башха ишим джокъ эди.

— Онеки сагъатда кетерик поездге заман джетиб келеди. Джюр. Кечигиб къалмайыкъ, — деб Сулеменни нёгери тарта тургъан папиросун урнагъа атды. Джюзюм аллеягъа айланган джер таба бурулдула.

Сакълаб тургъан адамлагъа кюшулуб, экиси да бир вагонга кирдиле. Ала тынгылауну салыб тургъанлай, алларындагъы шиндикге келиб джылы келген эки тиширыу чёкдюле. Поезд джолуна чыкъды. Бара-барыб станседе бир кесек заманчыкны тохтагъандан сора, поезд джолуна тебреди. Гум сууну юсю бла ётген кёпюрге джетерни аллы бла кёзге Гяуурланы, Бёденеланы, Абукланы мюлк джерлеге баргъан ёзенни ауузунда мийикге хамхот болуб чыкыгъан уллу тешик таш кёрюндю. Сулеменни нёгери Акъ-кёмюр станциягъа джете, терезеден эс ийиб къарады. Былайда 1898 джыл Россияда биринчи гидростанция ишленгенди.

— Мен мында ишлейме, — деди Сулеменни нёгери.

— Неди былайы?

— Гидростанция.

Андан башха ушакъ болмады. Поездге миниб келгенле былагъа таныш адамладыла деб айтырыкъ тюлсе. Кертиси бла да ала танышханлы кёб болмайды.

Сулемен Петербургдан кете тебрегенинде, Андрей Нарсанада бир юйню адресин берген эди. Джанына джазыб алмагъанлай, унутмай туруб, керек болгъанында, излеб, ол адрес бла негериин табыб келеди. Тюнене къонакъ юйде тохтаб, ингирде бу адамгъа тюбеген эди. Нарсаначы, кёб сёлешмей, Сулеменге:

— Къонакъ юйде тохтагъанынги иги этгенсе; эртденбла келирме да, экибиз да Исписуугъа барырбыз, — деген эди.

Кавказ революционерлени баш центрлерини бири Пятигорскедеди. Талай джерде тохтай да дагъыда тебрей, алай бла, келиб поезд Пятигорскеге джетди. Халкъ бла бирге экиси да тюшюб, вокзалдан чыкъдыла. Площадны юсю бла ётюрб, гитче скверчикде тохтадыла. Нёгери бла Сулемен трамвайгъа миндиле. Гланч айлана келиб, трамвайны вагонлары шахарны орта орамын тебретиле. Вагонда келе, Сулемен Бештауну ачыкъ мангылайын кёргенинде, Тауладан къараб кёрючюсю эсине тюшдю. Ол аны сагъышын эте келгенлей, трамвай тохтады. Нёгери, кёзюню кыйыры бла Сулеменге къараб, тюшерге керекди деген белгини берди. Экиси да тюшдюле. Къапхакъны тюбюнден башлаб, Машукину этегине дери салынган Цветникни арасын келиб, Лермонтовну эсертме ташыны къатында сабыр этдиле. Алайда Сулеменни джолдашы:

— Сен былайда тур, мен, бир джерге кириб, хапар билейим... менден башха адам келирге да болур «Ненча сагъат болгъанды», деб соргъанындан бизден келгенин бил, — деди.

Сулемен «болсун», деб памятникни къатындагъы скамейкагъа олтурду. «Джылла барадыла, — деб келди Сулеменни акъылына, — кёбмю болады ётюрб джюрегини булбул къыллары болгъан Коста, юсюне къарачай тишируу тикген акъ чепкенни кийиб, бу эсертме ачылгъац кюн былайда суратха тюшгенли».

Ол суратны Сулемен, гитче джашчыкъ болуб, гимназиягъа окъургъа кете айланиган заманында Кърымшаухаллары Ярошенкогъа айыблаб тутхан юйде кёрген эди.

Суратдан сора чепкенни тарихи... Мухаммат бла Коста уллу, халал тенгле болгъандыла.

Мухамматны юй бийчеси — Фатима (Халилланы къыз), къолу бла ийириб, согъуб, бичиб, акъ шпанда Костагъа чепкенни этиб кийдиргенди. Байдымат тикген чепкенни тешмегенлей Костаны ёмюрю кетгенди: Херсон ссылкасында, Ташчыда ишлеген кёзююнде, Терк Башында айланиган джылларында Коста Фатима тикген чепкенни айыблаб кийгенлей тургъанды...

Сулемен аллай сагъышлагъа кириб тургъанлай, орта бойлу, акъ шинли, иги адам ортасы болгъан бир эркини, къатына келиб, мурукку эте башлады. Кёзюню кыйыры бла кёре тургъанлай, Сулемен анга сан этиб къарамады. Алай болса да ол

эркиши да Сулемен аны кёре турганын джюреги бла ишек эте болур эди.

— Ненча сагъат болгъанды? — деб сорду.

Сулемен, джан сагъатын чыгъарыб анга къарай, олтуруб тургъан джеринден туруб, келечини къатына барды.

— Джюр, — деб ол адам Сулеменни аллында тебреди.

Кварталдан ётгенден сора шахарны уллу орамларыны биринде орналгъан мийик юйге кирдиле. Ичине киргенлей огъуна Сулемен бу юй библиотека болгъанын билди. Китабла бери-лиучю джерде нёгери тас болуб къалды. Иги джылы келген, алай а къарамында джаш суююмю сакъланнган бир тиширчу, джарыкъ ышарыб:

— Бери келигиз, — деб Сулеменни аллында тебреди.

Ич эшиклени ачыб, арт джанындагъы бёлмелени бирине кирдиле.

Столну джанына олтуруб, китабха къараб тургъан бир эркиши, ёрге туруб:

— Сергей Миронович, — деб Сулеменнге кьолун узатды.

— Сулемен, — деб таулу джаш аны кьолун къаты кысды.

— Билеме, эштгенме, танийма.

— Мен да билеме, танийма сизни, алай а былай тюбөб къаллыкъма деб турмай эдим.

Не тюрлю болумда да кесин джарашдырыб тута билген Сулемен революцияны къаблан кирик джашына не айтыргъа билмей къалды. Аны джунчугъанын сезиб, Сергей Миронович:

— Олтур, къалайдыла ишле? Джангы болумгъа джараша-ламыса, огъесе эс ташлабмы кьойдунг? — деди.

— Келгенли таныш, шагърей, джууукъ бла тюбешиб, тансыкълаб айланнган болмаса, былай айтырча башлагъан ишим джокъду, — дей Сулемен, бёркюн тешиб, терезе тюбюне салды.

— Бюгюн келмей къаласа, деб кьоркьуу эте тура эдим... алай болса да Григорийни эсине бир салынса, болду да... къачан хапар берген эдиле?

— Бир кьонакъ келиб, кызыу ушакъгъа кириб тургъанлай, келинине къагъытчыкъ бериб кетгенди.

— Ким кьонакъ эди ол?

— Япон къазауатда болгъан, иги саугъалары да барды; бу-сагъатда чегетде объездчик болуб ишлейди, — Мачарны кюе-ю Абдул деб биреулен.

— Не айтады?

— Былай деб айтханы джокъду; джашаудан тарыгъады; ёмюрюм аман бла кетиб барады, дейди.

— Андан сора уа?

— Кьонакъгъа чакъырады. Келмесенг, боллукъ тюлдо, тилейбиз, — деб бек къаты айтды. Мен, чакъыргъаныгъызны эштиб, джууаб бермедим.

— Барыргъа керекди, кёрюрге керекди...

— Петербургдан алай табсыз болуб къайтханыма не этерге билмей, къатышыб турама.

— Қъатышыб турургъа боллукъ тюлдю. Ишни къолгъа алыргъа керекди. Кёбге созмай, къарачайлылары ичинде да кружокла къураб, ишни бардырыб башларгъа керекди. Қъалайды болум? Қъарачайны джерлеринде айлана тургъанма, уллу танышлыкъ этерча болмагъанма. Бурмамытда, Бийчесында, Тебердиде, Нарсана тегерегинде кёб малчыгъа, байгъа, окъуу болгъан адамгъа тюбегенме... — Қъалайды да болум? Окъуу, байлыкъ, адамлары джашаулары, къарачайлылары башха миллетле бла байламлыкълары.

— **Окъууну юсюнден:** 1878 джыл биринчи школ Учкуланда ачылгъанды. Бусагъатда Қъарачайны бютеу эллеринде школа бардыла. Бизни таулада сабийлени фахмулу болгъанларыны юсюнден орус алимле В. Сепцов, Е. Талницкий кеслерини джазгъанларында чертедиле. Ал башланган школлары бошаб, Ставропольну, Темир-хан-Шураны, Баталпашинскени орта школларын бошагъанла да бардыла.

— Гимназияда окъугъанла байлары, бийлени сабийлери болурла?

— Айтдым да. Қърымшаухаллары, Дудалары, дагъыда ала кибик тукъумла бек озгъан байла-бийледиле. Ала джамагъатны къолундан келлик затлагъа экили бола турадыла.

— Ол зат бютеудуния аурууду: бек байла халкъны кючюне ышанмайдылаа.

— Қъалгъанла орта юйдегиледендиле; кеслери да уллу кючлери болгъан кишилени джашларыдыла.

— Бусагъатда къарачай миллетден ишлеб тургъан устаз бармыды?

— Байрамукъланы Ильяс, Биджиланы Тохтар, Хубийланы Иммолат, Токъланы Наны гохтаусуз ишлеб айланадыла. Тышындан келген устазла да бардыла. Епхиева Аминат деб бир тегей тишируу устазлыкъ этеди. Дохтурлукъ этген къарачайлыла да бардыла.

— Игиди... Халкъны ичинден артыкълыкгъа къаршчы туруб кимни билесе? Бармыды аллай адам?

— Гимназияны бошаб, мен Петербургга кете айланган замандада огъуна бизни миллетни ичинде заманга, байлыкгъа, артыкълыкгъа къаршчы къозгъалуу кючлю эди. Эмина кырыб, экиджюз джылгъа джууукъ заманны ёзен атылыб тургъандан сора Тебердиге биринчи келиб къазык ургъан Ожаймаджи болгъанды. Ол кеси джерлени, сабан ызын да, бичен ызын да къара халкъгъа теппе-тенг юлешиб тургъанды. Арт джыллада байла, бийле патчахлыкдан къагъытла джарашдырыб, джерлени кеслерини къолларына джыйгъандыла, мюлк

участоклагъа юлешиб, тегереклерине буруу этиб бегитгендиле. Артыкълыкны кере тургъанлай, халкъ келтирелмай, Ожай-хаджини Новочеркасскге, судебная палата кесим этиб, тутмакъгъа ийгенди. Аны ызындай Мачар тутулуб кетгенди. Ожай къайтыб келгенди, Мачар а бююн да каторгада тутмакъла бла биргеди. 1905—1906 джыллада Хурзукда байланымлюк джерлерине эллиле чабыуул ачхандыла. Алагъа башчылык ол заманда гимназияда окъугъан, бусагъатда уа устаз болуб айланган — Хубийланы Иммолат бла Токъланы Наны этгендиле. Патчахлыкны аскерлери келиб, чабыуулну джукълатхандыла. Халкъдан сыйырыб джерлени биягъы байлагъа къайтаргъандыла.

Чабыуулгъа къошулгъан эмда халкъгъа башчылык этген Къазий улу бла Шаман улуну тутуб, ёмюрлюкге Сибирге ийгендиле.

— Мачарны билеме, Ожай-хаджини хапарын да эштгенме, Къазий улу бла Шаман улуну къалайда болгъанларын ачыкъ-наргъа керекди, — деб Киров, джанындан чыгъарыб, хурджуна дефтерине тукъумларын джазды.

— Башчылык этерге керекди, — деб башлады Сергей Мионович, дефтерин хурджуна сала, — Пашинкада партияны кружогу ишлегенли талай джыл болады. Пятигорскде партияны комитети барды. Сен джашагъан джерде аллы бла партия кружок ачыб, аны членлерини юсю бла халкны арасында партияны идеяларын джаяргъа, джамагъатны ахыр салышыугъа къобарча хазыр этерге керекди. Аны этерик, аны тындырылык кимди? Аны ачарыкъ сенсе, — сабыр, алай а деменгиле къарады Сергей Мионович Сулеменнге.

Киров орта бойлу, токъ санлы, чачы бал бетли, кийген кийиминден адамны келюне халкъ устазды деб келликди. Сулемен хапарын айта тургъан заманда, «бир кесекге сёзюмю бошасам, Киров не айтырыкъды», деб келген эди акъылына. Сергей Мионович «аны ачарыкъ сенсе» дегеннде, Сулемен былай деб джукъ айтмады. Киров, Сулеменни акъылын билгенча:

— Сен ара шахарны партия комитетлерини биринде чыныгъыб, революцион ишледен хапары, сынамы болгъан адамса. Мен юретир затынг джокъду. Джап-джангыз бир айтырым: сакъ бол; кружогунга провокатор тюшмезча эт ишлени. Аз да аллай адам тюшгенлей, патчахлыкны эгетлерине ашау боллукъсуз. Кавказны башха джерлеринде аллай затла тюбей турадыла. Да ол джангыз Кавказда тюлду, саулай Россияны аласакъ, анда да алай бола турады. Школланы бирине ишге джараш. Петербургдан излей келиб, сени мында табаргъа да боллукъдула.

Алай болса да, андагъы джолдашла, сени ызынгы аджашдырыр ючюн, къолдан келгенни аямай, кюреширикдиле. Не бол-

магъан заманда да сени Къарачайны джеринде излеб башларыкъ тюлдюле. Ким биледи, ол джаны бла сакъ бол. Мен бу шахаргъа санлаб келе турлукъма. Ишигизни джарашдырыб бардырыгъа центр бла байламлы болуб турур ючюн, сени Нарсанадагъы комитет бла танышдырайыкъ.

Тюз къатыгъызда — рудникде кружок ишлейди. Анга Григорий Чучулин, ол сеннге къагъытчыкъны ийген адам, башчылыкъ этеди. Къарачай бараклада джашагъанладан да аны кружогуна къошулгъан талай адам бардыла.

Сизни элlege халкъ окъууну, саулукъ сакълауну юсю бла партия ишледен уллу хапары болгъан подпольщикле джибере турлукъбуз... Дунияда алай таб тюлдю. Запад къралла, кесслерине джангы рынокла излеб, болгъанны дардагъан этиб башлагъандыла.

Сергей Миронович хапар айтхан заманда Сулемен тынгылаб турду.

— Нек джукъ айтмайса. Нек тынгылайса? — деб сорду Киров.

— Қъолдан келгенни аярыкъ тюлбюз... Кружок къурауну юсюнден кимлени алсам таб боллукъ болур деб, аланы юсюнден сагъыш етеме.

— Кесинг билесе, ол затны юсюнден былай деб джорукъ джокъду. Энтда къайтарыб айтырым — сакъ бол. Нарсанада кече къалырча танышынг бармыды?

— Бек кёб болмасала да, танышла бардыла. Алай болгъанлыкъгъа ала тюрлю-тюрлю эллени бийлерини юйдегилеридиле, неда бек байладыла. Мени бла Петербургда танышхан, бек татлы тенгнге кесин санаб тургъан, Энвер деб да барды бир адам. Аланы барысына таблыгъы тюшгенча эте барырбыз.

— Таб тюшгеннге, керекли болгъаннга кёре меннге да тюбей турлукъса. Экинчи кере айтама: амалы болмагъанча Нарсанадагъы комитетге тюбе, — деб Сергей Миронович, къагъытчыкъгъа нелени эсе да джазыб, Сулеменнге берди.

1. Сулемен къаллай иш джюрютеди?
2. Абдул анга нек келген эди, ала не ушакъ этдиле?
3. Киров бла Сулемен нени юсюнден селешдиле, Сулемен анга не хапар айтды, Киров аны неге юретди?
4. Кировну айтхан сёзлерин табыгъыз, аланы ачыкълагъыз.
5. «Киров бла тюбешиу» деген юзюкге план салыгъыз, анга кёре толу хапар айтыгъыз.

Боташланы

Исса

(1925)

Боташланы Джарахматны джашы Исса 1925 джыл Кёнде-ленде туугъанды. Ол джазыб 1954 джылда башлагъанды. Поэтни «Джюрекден джырлайма», «Экинчи тубешну», «Таула сакълайдыла» деген назму китаблары чыкыгъандыла. «Юйден юге» деген назму китабы орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанды.

Боташ улу Исса поэзиядан сора да драматургиягъа танг юлюш кёшханды. Ол «Таулада танг джарыйды», «Солтанны джазыуу», «Къушла мийикни сюедице», «Абрек» деген пьесаланы авторуду. Дагъыда Байрамукъланы Халимат бла бирге «Таулу кызыны джигитлиги» деген пьесаны джазгъанды.

Драматургну бир къауум пьесасы, орус, дагъыда башха тилге кёчюрюлюб, къралны талай театрында салыннганды. Аны «Солтанны джазыуу» деген комедиясы бла «Абрек» деген пьесасы «Современная драматургия» альманахда басмалангандыла.

Литература бла искусствону ёсдюрюуде кыйыны ючюн 1966 дж. Боташланы Иссагъа Къабарты-Малкъарны искусство-суну сыйлы къуллукъчусу деген ат берилгенди.

Боташ улу А. М. Горький атлы Литература институтну бо-шагъанды. 1956 дж. СССР-ни джазыучуларыны Союзуна алын-ганды.

ТАУЛАДА ТАНГ ДЖАРЫИДЫ

(Ю з ю к)

Бу пьесада 1918 джыл Малкъарда граждан къазауатны юсюнден айтылады

Юч акты, беш суратлы драма

ИШГЕКЪАТЫШХАНЛА:

Ахмат, малкъар полкну комиссары.
Мусос, партизан.
Ибрахим, партизан отряды командири.
Къонакъ, партизан отрядны командири.
Смирнов, Серго Орджоникидзени келечиси.
Исхакъ, партизан.
Къаншау, Смирнову адъютанты.
Таумырза, карателлени отрядыны командири.
Хаджос, акълада къуллукъ этген афенди.
Фаризат, партизан къыз.
Даша, Смирнову штабында телеграфистка.
Зурум, Таумырзаны къатыны.
Махмут, партизан джашчыкъ.
Даут, Хасанны атасы.
Ванин, малкъар полкну штабыны тамадасы.
Кебахан, джарлы къарт къатын.
Соня, доктор къыз.
Сокъур къарт къатын.
Анзор, шпион.
Салим, акъ гвардиячы солдат.
Хасан, партизан.
Хызыр, алгъын акъ гвардиячы солдат, артда партизан.
Кабанов, акъ гвардия полкну командири.
Умар, тау бий.
Шаухал, партизан.
Азрет, партизан.

БИРИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

Эртденлик. Эки этажлы юйню бир комнатыны мойюшю. Юйню бир къа-
быргъасында «Вся власть Советам!» деген лозунг кёрюнсди. Комнатны
ичинде Смирнову столу. Стол юсюнде телефон. Юйню бир мойюшюнде те-
леграф аппарат. Аппаратны къатында олтуруб, Даша ишлей турады. Кли-
саны артында къызыл аскерчилени, «Мы смело в бой пойдем за власть Сове-
тов» деген джырыны джырлай, ётуб баргъанлары эшитиледи.

Смирнов, шинелин имбашына къаблаб, балконда аскерчиле джырлагъан
джырыны мурулдай турады. Аны адъютанты Къаншау киреди.

Смирнов. Быллай ашхы къылыкъ, кючлю аскер мизам
эркинликни татыуун сынагъан халкъда болургъа боллукъду.
Энди сынгар аскер огъай, бютеу халкъ да къобханды, ол эркин-
лигин ычхындырмаз ючюн кюрешеди.

Къаншау. Олахий, бизни Къызыл Аскерни дунняда бир
аскер да хорламаз!

Смирнов. Заман къыйынды. Эркинликни къолда сакълар

ючюн кюрешде бизни къаныбыз энтда кёб тёгюлюр. Алай хор-
ламай а къоймазбыз. Бизни джол башчыбыз Ленинди.

Къаншау. Да, Борис Александрович, кыйналмагъан аш-
хылыкъ кёрмез, деб бизни халкъны сёзю барды.

Смирнов. Къаншау, бир-эки джыйырма джылдан сора
бизни къралыбызны джашауун экибиз да бирге кёрсек, сёе
эдим.

Къаншау. Айхай, кёрюрбюз, Борис Александрович, нек
кёрмейбиз?

Смирнов. Сау бол, Къаншау, сау бол!.. Энди айт джуму-
шунгу.

Къаншау. Бир джашчыкъ бла бир къыз сизге кирирге эр-
кинлик сорадыла. Партизанладан келгенбиз, дейдиле.

Смирнов. Ким джибергенди аланы бери?

Къаншау. Мусос джибергенди, дейдиле.

Смирнов. Къайдан келгендиле?

Къаншау. Кёнденденбиз, дейдиле.

Смирнов. Кёнденденми? Чакъырчы бери!

Къаншау (*чыгъыб кетеди, Махмут бла Фаризатны алыб
кириб*). Киригиз, киригиз, тамадабыз буду.

Смирнов. Келигиз, олтуругъуз! (*Саламлашады*). Къайдан
ашхы джолдан келгенсиз? Кимсиз?

Махмут (*Фаризатха къараб*). Мен айтайыммы?

Фаризат. Айт.

Махмут (*ёрге туруб*). Мени атым Махмутду. Муну да —
Фаризат. Бизге кёб сауут керекди. Сауут бер. Шкокла, патрон-
ла, дагъыда ол терк-терк атыучуну да бер.

Смирнов (*ышарыб*). Джашым, сен нек келгенинги айт-
дынг. Алай а биз сауутну кимге берлигибизни билирге керек-
биз.

Фаризат. Бизни Мусос джибергенди. Элге акъ аскерле
кириб, адамланы къырыб, юйлени кюйдюрюб, мал, мюрзеу да
къоймай сыйырыб, кёб артыкълыкъ этедиле. Элде кьолуна
сауут алаллыкъ къалмай, чегетге — партизаннга чыкъгъанды-
ла. Сауутубуз а бек азды.

Смирнов. Аха! Ол Мусос дегенигиз а кимди?

Махмут. Не-е? Сен Мусосну танымаймыса?

Смирнов. Огъай. Огъесе, унутхан болурмамы?

Махмут. Алай болур ансы, Мусосну танымай а! Мусос деб
аны атын эштгенлей, акъланы къоркыгъандан джанлары чы-
гъады.

Къаншау. Джигит, сен Мусосну кърнашымыса?

Махмут. Огъай, шохума...

Смирнов. Отрядны командири кимди?

Фаризат. Тамадабыз Ибрагимди. Командир деген да олду.

Къаншау. Мусос дегенигиз кимди да?

Махмут. Биринчи джигит партизанды.

Смирнов. Фрондан, кесигизни тутдурмай, къалай ёталгъансыз?

Фаризат. Тёрт кюн бла тёрт кечени бауурубуз бла суйре-либ келгенча келгенбиз, Джанхотияда тыйгъан да бир этдиле. Алай кесибизни садакъачылагъа ушатыб, садакъа джыя айла-набыз деб, аманны кеминде къутулдукъ.

Смирнов. Сизни элде акъ аскерни тамадасы кимди?

Махмут. Таумырза бла Хаджос-афенди деб эки начас бардыла. «Мен айтханны этсегиз, джанетли боллукъсуз, алай ол чегетдеги партизанла айтханча этсегиз а, джаханим сизден толлукъду», деб Хаджос халкъны къоркъутады.

Фаризат. Бир кюн намазгъа джыяма деб, Хаджос-афенди элни къартын джыйгъан эди. Ала да алай джыйылыб тургъан-лай, башкес акъла биреуню, эки къолун артына байлаб, сю-рюб келген эдиле. Хаджос-афенди, джамагъатны аллына чы-гъыб, ол тутулгъан адамны бурнуна таякъны джетдириб: «Ма бу динин сатыб, гяурлагъа къошулуб, большевикме деб айлан-ган бир итди. Қъуранда айтылгъан бла, бу асмакъгъа асы-лыргъа тыйыншлыды», деб ол джарлыны асмакъгъа асдыр-гъанды.

Махмут. Таумырза бла Хаджос-афенди да Мусосну къо-луна бир тюшерле! Сора джаханимге джибернуню алагъа ол кёргюзюр! Алай а бизге сауут керекди.

Смирнов. Қъаншау, Анзорну чакъырчы.

Қъаншау. Бусагъат, джолдаш комиссар. *(Чыгъыб кетеди)*.

Смирнов. Да... Таумырза, Таумырза... Окъ тийген къа-банча, тёрт джанынга чабаса, ачыудан джарлы халкъны къа-нын ичесе. Халкъ бириксе, ол темир таудан эсе кючлю боллу-гъун сен билмейсе, аны санга ол сен талагъан халкъ къысха заманны ичинде ангылатыр. *(Махмут бла Фаризатха)*. Қъоркъ-магъыз. Биз тюзлюк ючюн кюрешебиз.

Анзор *(Қъаншауну биргесине кириб)*. Сизни буйругъугъуз бла келдим, джолдаш комиссар!

Смирнов. Джолдаш Орджоникидзе бизге джиберген сауутла къайдадыла?

Анзор. Эки пулеметну, бир тобну, 50 шокну, 30 ящик пат-ронну джолдаш Оховну отрядына джибергенме.

Смирнов. Қъалгъаны уа?

Анзор. Қъабарты таба джиберген эдим да, джолда кетиб баргъанлай, акъла ызларындан джетиб, сыйыргъандыла.

Смирнов *(ачыуланыб)*. Қъалай сыйыргъандыла? Қъарау-улла салмагъанмы эдинг?

Анзор. Огъай, джолдаш комиссар! Арбачыланы сауутлары болгъаны себебли, алагъа ышаныб къойгъан эдим.

Махмут *(Анзоргъа тартдыра)*. Ой, эмина юйюнге! Бизге сауут керек болгъанын билмейми эдинг? Сауутланы акълагъа

къалай бергенсе? Огъесе сени къарнынг акъла ючюнмю ауруйду?

Смирнов (*Махмутну сабыр эте*). Менден эркинлик болмай, джангыз бир патронну бир джары этсенг, башынг бла джууаб берирсе. Саутну къарауулсуз джибергеннинги юсюнден а артда сѣлеширбиз! Хайда бар, ишинги эт! (*Анзор кетеди*).

Махмут. Қъанхамхот итле, элибизни къанын эме болурла.

Смирнов. Сабыр бол, Махмут. Биз бусагъат сизни элни эркин этерча этейик. (*Телеграфисткагъа*). Даша! «Эменнге» сѣлеш да командирни телефоннга чакъыр.

Даша. Бусагъат, джолдаш комиссар.

Смирнов. Фаризат, сен тиширыуса, санга урушда къыйынды, окъзат тнер, ълюрме деб къоркъмаймыса?

Фаризат. Огъай, къоркъмайма! Намыссыз джашагъандан эсе, намысы бла ълген игиди.

Смирнов. Сау бол, Фаризат, тюз ангылагъанса болумну. (*Махмутха*). Сизни къызларыгъыз барысы да Фаризатча батырламыдыла?

Махмут. Батыр къызла бардыла. Алай Фаризат барындан да батырды. Мусос аны андан сюеди. (*Фаризат уялыб, башын энишге иеди*).

Смирнов. Той къачан боллукъду да?

Махмут. Акъ аскерни джокъ этген юн.

Даша. Джолдаш комиссар! «Эмен» бла сѣлешигиз.

Смирнов (*трубкины алады*). Алло! Келлет! Қъалайды ишигиз? 3—4 отрядыгъызны бир бек керекли джерге джибералыкътымысыз? Нек? Бек къысалламы дейсе? Тыяргъа керексиз. Алло? Мен бусагъатдан сизге барама! Ахмат кетгендим дейсе? Ашхы. Ахмат бери кетген эсе, бизни оноуубузну санга ол айтыр.

Қъаншау (*ашыгъышлы*). Джолдаш комиссар! Джашла ишекли болуб биреуленни тутуб алыб келгендиле. Аны бери кийирирге эркин этигиз?

Смирнов (*Махмут бла Фаризатха*). Мен сизге саутланы терк огъуна джиберирме. Аны Ибрахим бла Мусосха айтырсыз. Келгенигиз ючюн сау болугъуз! Ашхы джолгъа барыгъыз! Фаризат, Мусос бла сени тоугъузгъа уа мен да бармай къалмам. (*Қъаншаугъа*). Быланы ашатыб, ичириб, азыкъ да бериб, алай ашырыгъыз. Ол тутулгъан адамны бусагъат алыб кел.

Махмут бла Фаризат чыгъыб баргъанлай, Хаджос-афендиге тюбейдиле. Хаджос киргенлей намаз эте башлайды.

Фаризат (*къоркъуб*). Оу, мен джарлы!

Смирнов. Қъоркъма, Фаризат! Нек къоркъаса?

(Қъаншау, Фаризат, Махмут чыгъыб кетедиле).

Хаджос (*тобукъланыб намаз эте*). Бисмилляхи рахман рахим, ауузу билляхи шайтан раджим...

Смирнов (*барыб къатында олтурады*). Сен кимсе?

Хаджос. Менми?.. Мухамадин арасул-уллах...

Смирнов. Къайры тебрегенсе?

Хаджос. Меккагъа... лаилаха иллаллах... (*зикир этиб тебрейди*).

Къаншау (*киреди*). Джолдаш комиссар!

(Хаджосну кёруб, Дашаны къатына барыб олтурады).

Смирнов. Заманыбыз азды, намазыгъызыны бёлгеним ючюн айыб этмегиз. Къайдан келгенигизни, къайры баргъаныгъызыны билирге керекбиз.

Хаджос. Намазымы бёлме! Лаилаха иллаллах, лаилаха иллаллах...

Къаншау. Афенди, бусагъатда не эртден, не да ашхам намаз ууахтысы тюлдю, сен не намаз этгенлигинди?

Хаджос (*къоркъиракъ болуб*). Сен мени афенди болуб къачан кёргенсе? Джолума кетейим. Сизни бла джаншай, кечге къалама. Лаилаха иллаллах, лаилаха иллаллах, Мухамадин расулудлах... (*туруб кетиб тебрейди*).

Смирнов. Тохтагъыз, биз алкъын сизни кетерге эркин этмегенбиз.

Хаджос (*Смирновну къатына келиб*). Тутугъуз! Уругъуз! Тутугъуз! Кёремисе, муну джинлери тегерегин алыб турадыла? Эх, налат шайтанла, мен сизни бусагъат думп этейим!

(Смирновну уругъа керилгенлеп. Къаншау сермеб билегинден тутады).

Ой, джибер къолуму, шайтанланы уругъа къой. Къачдыла, кетди, къынгыраякъла къачдыла! (*Сакъалындан, башындан тута джылайды*).

Смирнов. Сен быллай къыйын заманда Меккагъа нек тебрегенсе? Тегерекни уруш алыб тургъанын кёрмеймисе?

Хаджос. Мен урушдан къачама, адам къаны тегюлген джерден кетерге кюрешеме. Акъладан, къараладан, къызылладан, сарыладан — барыгъыздан да башымы алыб, аллахны сыйлы джери Меккагъа къачыб барама.

Даша. Борис Александрович! Джолдаш Орджоникидзеде телеграмма! (*Хаджос кългъанлагъа эслетмей, къулакъ салыб тынгылайды*).

Смирнов (*Къаншаугъа*). Муну ары Петровгъа элтигиз. (*Каншау Хаджосну алыб чыгъыб кетеди. Даша лентаны окъуйду*). «Серебряковну башкес отрядлары тау элlege болмагъанча артыкълыкъ этди.

Къысха заманны ичинде сиз ол отрядланы ууатыргъа керек-

сиз. Малкъар полкнуга тау эллеге джиберигиз. Аны орнуна кёпюрге Алексеевни полкун салыгъыз. Ваннини малкъар полкнуга штабына начальникге джиберигиз».

Смирнов. Серго бу ишлени юсюнден бизден эсе алгъа билгенди. Даша, джууб къайтарыгъа хазыр бол!

Даша (*аппаратха олтуруб*). Хазырма, Борис Александрович.

Смирнов. «Джолдаш Серго!

(*Ол кёзюнде Ахмат кириб келеди*). Буйругъугъузну алдым. Биз аны тынгылы толтурурбуз. Малкъар полк джолгъа чыкъгъанлай, сизге билдирибиз. Точка. Смирнов». (*Сёюн бошаб, Ахматны аллына барыб*). Сау кел, Ахмат! Бек таб келдинг, келгенинг иги болду.

Ахмат. Сау бол, Борис Александрович. Мен бек ашыгъыш джумуш бла келгенме (*ышарыб*). Алай таш салыучу къатынла айтханлай, бизге джол чыгъа эсе, айт, Борис Александрович.

Смирнов. Багъалы Ахмат, кесинг эштген эсенг да, билмейме, алай сизни тау эллеригизге Серебряков кесини башкеслерин джибериб, халкъгъа артыкълыкъ этеди. Малкъар полкнуга Кёндеденге джиберебиз. Джолдаш Сергодан буйрукъ келгенди.

Ахмат. Ашхыды. Биз хазырбыз.

Смирнов. Сау бол.

Ахмат. Биз терк барыб, партизанла бла бирге Кёндеденни башына бош этерге керекбиз. Нек десегиз, Серебряковнуга Кёндеденге дерти барды. Ол анга кызыл Кёндеден деб бош атамагъанды.

Смирнов. Тюз айтаса, Ахмат. Мен партизанлагъа сауут джиберирге айтханма, аланы ала барыгъыз. Сауутнуга сизге Анзор берир (*къагъыт джазыб береди*).

Анзор (*кириб*). Джолдаш комиссар, эркин этигиз! (*Ахматха*). Сау кел, Ахмат!

Ахмат. Сау бол, Анзор!

Смирнов. (*Анзоргъа*). Джумушунгу айт.

Анзор. Малкъар полкнуга джигитлери тау къушчала урушханларын мен кёб эштгенме. Мени ары джибериригизни тилейме. Мен душман бла кёзден-кёзге сермеширге сюеме.

Ахмат. Мен огъай демейме.

Смирнов. Алай эсе, мен да разыма.

Анзор (*кетиб тебрейди да, дагъыда ызына къайтыб*). Джолдаш комиссар! Комиссар! Айыб этмегиз, энтда бир тилеригим барды.

Ол джашла тыйгъан джарлы къарт бизни элденди. Акъылындан тайыб, къайда кеч болса, анда къала айланган бир джарлыды. Аны тутуб тургъандан не хайыр барды? Аны джиберигиз деб тилейме.

Ахмат (*Смирновга*). Ол не кьартды?

Смирнов. Меккагъа хаджилик кылыргъа барама деб, намаз кылыб, ораза тутаргъа кюрешеди. (*Анзоргъа*). Керти тели адамгъа ушайды. Аны джолдаш Петров кёрюр. Сен айтханча болса, башына эркин этер.

Анзор. Кетерге эркин этигиз. Мен джолгъа тебрейим!

Смирнов. Бар, тебре!! (*Ахматха*). Кечигиз. Мен бусагъат къайтайым.

(Кетеди).

Ахмат. Даша, къалайды ишинг?

Даша. Да къагъаргъа кюреше турабыз. Ахмат, мени да биргегизге таугъа элтсегиз а?

Ахмат. Таулу джашла алыб къачсала уа?

Даша. Кесим къачаргъа суймесем, мени къачыргъан алай тынч тюлдю.

(Ванин бла Смирнов киредиле).

Ахмат. О, Сергей! Сен бери къайдан чыкъгъанса?

Ванин. Ахмат! (*Чабыб Ахматны къучакълайды*).

Смирнов. Мен сизни шагърей этейим деб келе эдим. Сиз а эртдеден шагърай кёреме.

Ванин. Да... Ахмат бла мени төрт джыл мындан алда Бакуда джолдаш Эней улу танышдыргъан эди.

Ахмат. Биз эски шохлабыз!

Ванин. Татлы тенглебиз

Ахмат. Багъалы Сергей, тюз айтаса.

Смирнов. Багъалы шохла, сиз кыйын джолгъа тебрейсиз. Алай сизни биргегизге баргъан адамла бла сиз не кыйын джолдан да ётерсиз. Хорлам сизники болур.

Ахмат. Халкъны эркин этгинчи, джан аямазгъа мен революция бла ант этеме!

Джабыу

Экинчи сурат

Чегетни личи уялду ташла. Узакъдан шкок, пулемет атылгъан тауушла эшитледиле. Сценада эки дженгил джаралы бла бир ауур джаралы кёрюнедиле. Соня Хасанны джарасын байлай турады. Бир-эки адам, дуппурчукъгъа чыгыб, урушну баргъан халын бир-бирине айтадыла.

Исхакъ. Аллах, аллах, ол хайырсыз пулеметну таб джерде салыб, бизни джашланы халек эте кёреме!

Шаухал. Къарачы, къарачы, Мусос ол пулеметчуну артындан сюркелиб барады... Ол бусагъат аны тауушун чыкъмазча этер!

Исхакъ. Ма-ма-ма! Мусос пулеметчуну урду. Ой джаша, Мусос! Ай, не файда, пулемет къаядан тѣнгередн да кетди! (*Пулеметну атылганы тохтагъанлай*). Кѣремисе, кѣремисе Ибрахим джашланы атакагъа алыб баргъанын?!

Шаухал. Ай медет, пулемет къаядан кетмесе, нечик иги боллукъ эди!

Исхакъ. Бу бюгюн бизни джашланы атакагъа тертюнчю кере барыуларыды.

Шаухал. Ай итле уа, ташла артындан чыгъыб, Ибрахимни тѣгерегинден алыб башлагъандыла.

Исхакъ. Ай зауаллы Мусос а! Сол джанларындан илячинча джетиб келеди. Ол бусагъат Ибрахимге болушур. Ой, Мусос, биз сенсиз болмайыкъ!

Шаухал. Ой-ой-ой, Ибрахим джыгъылды!

Исхакъ. Ай юйюнге!

Шаухал. Ма! Ма! Мусослары алайда душманланы ууатдыла. Ибрахимланы башына бош этдиле. Ибрахим джаралы болуб джыгъылгъан кѣре эдим. Мусос аны кѣлтюрюб бери алыб келеди.

Исхакъ. Ибрахим ауур джаралы болмагъа эди. Бюгюнню урушда кѣб адам ѳлгенди. Тейри, биз а акъланы дырын этиб кѣйгъанбыз.

Хасан. Соня, ой Соня! Сенмисе?

Соня. Менме, Хасан, менме! Не этесе, джаным?

Хасан. Соня, эшта, мен муратыма джетала болмам. Мен, эшта, джангы джашауну кѣралмам...

Соня. Огъай, огъай, кѣрюрсе, кѣрмей а, Хасан!

Мусос(*кисаны артындан*). Соня, джаралыла къайдадыла?

Исхакъ. Мындабыз, Мусос! Бери келингиз, бери.

Мусос Ибрахимни кѣолтугъундан алыб келеди. Джаралыла, къайгылы болуб, Ибрахимни тѣгерегинден аладыла. Соня Ибрахимни джарасын байлайды.

Ибрахим. Мусос, отрядха командирликни кесинг эт. Отрядда джангыз бир партизан сау болуб, артха джангыз атлам да ыхтырылмагъыз. Кѣонакъ отряды бла джетгинчи, акъланы тыяргъа керекбиз.

Мусос. Соня, джаралыланы юч-тѣрт джерге бѣлюгюз.

Ибрахим. Мусос, акъ бандитле, арт къарыуларын джыйыб, энтда атакагъа бармай амаллары джокъду. Таумырза, быланы ишлери былай осал болгъанын билсе, болушлукъгъа кесини джыланларын джиберирге да болур. Ол себебден, сауут табханыгъызны джыйыб, сакъ болуб туругъуз.

Мусос. Ай, не файда, ол пулемет кѣолгъа тюшмеди ансы, мен аланы шайтан тепсеуге бардырар эдим.

Ибрахим. Мусос, къарнашым, сен душманны ары таргъа

джыяргъа кюреш ансы, бу кѣбгенхамхотла да, Кѣндененнге къутулуб, Таумырзаны отрядларына къошулсала, артда бизге Кѣндененни аладан сыйыргъан къыйын болур.

Мусос. Ибрахим, мен аланы тар къолгъа бир тыйсам, биз сау болуб, ала Кѣндененнге ычхынмазла. Къонакъ джетсе уа, бу акъ къабанланы артларын былайда этербиз. Алай Къонакъ, бир тюрлю чырмау болуб, джеталмай къалса уа...

Ибрахим. Къонакъны джетмей амалы джокъду. Энди джетер заманы да болады. Арабий, Махмут бла Фаризат кѣб нек къалдыла? Ала бир къайгъысыз келге эдиле.

Мусос. Ма бюгюн сегиз кюн ол экиси кетгенли. Аланы къайтмай амаллары джокъду. (*Шкоок атылгъан тауушла*).

Исхакъ (*тауушла таба къараб*). Ол аргъы чатда кѣб атлы аскер келеди. Таумырза кесини адам къандан тоймагъан бандитлерин джиберген болур.

Мусос (*клисаны аллына чыгъыб, андан*). Къарнашларым, туугъан элибиз Кѣнденен ючюн алгъа!!!

Исхакъ (*Ибрахимни къатына барыб*). Ибрахим, шкоугу манга бер. Мени джарам ауур тюлдю. Мен акъ итледен энтда бир къауумун джыгъаллыкъма.

Ибрахим. Исхакъ, къарнашым, джаранг гитче тюлдю, къанынг кѣб кетгенди, бираз къарыу джыйгъынчы джат.

Исхакъ. Джашла къан тѣге, мен а, окъ тырнагъанды деб, былайда аунаб тураллыкъ тюлме. (*Ибрахимни шкогун алыб, чыгъыб кетеди, партизанланы атакагъа баргъан тауушлары эшитиледи. Хасан бек ынгычхайды*).

Ибрахим. Соня, къайсыды, хариб, ол ынгычхагъан?

Соня. Хасанды.

Ибрахим. Окъ несинден тийгенди джазыкъны?

Соня. Кѣкюрегинден. Бек къыйынды.

Ибрахим (*белибауундан суулугъун тешиб*). Элчи муну, Соня, Хасаннга ичир.

Соня, Хасанны башын къолу бла кѣлтюрюб, ичиреди.

Хасан. Соня, сабий заманыбызда орусла келеди деселе, къачыб букъгъан этнучен эдик. Энди уа ма сен, орус къыз, бизни джараларыбызны багъаса. Мен бюгюннге дерн уялыб санга айталмай тургъанма... Бюгюн, джашаууму арт кюнюнде, айтама... Сен бизни отрядха келгенлей, сени бютеу халинги джаратдым... Сюйдюм... Санга назмула, джырла эте, кечелери-ми джукъусуз ашыра эдим. Уруш бошала, тенглик джашау келсе, сени алырма деб мурат эте эдим... Алай а...

Соня. Хасан, джаным, мен барын да билеме.

Хасан (*ауур ынгычхай*). Алай болса да, энди иш тюрленди...

Соня (*джыламукъларын сюрте*). Ой Хасан, Хасан!

Хасан. Соня, эшта, мени ишим битген болур... Сен бир иги джашха барыб, насыблы болсанг, мени бек разы этерик эдинг.
Соня. Огъай, Хасан, ёлюмню юсюнден селешме. Сен ёлюк тюлсе.

Сыртдан шок, гранат атылган тауушла чыгыб,
джаралыла тынгысыз боладыла.

Ибрахим (*ёрге кёлтюрюлюб, кёзюлдюреуюк бла къараб*).
Ура!.. Билмей турганлай Къонакъ душманны джетиб, акълагъа аман кюн келтире турады!

Шаухал. Чегемли кызыл партизанла джашасынла! Къарачы! Ол акъ атлы партизан офицерни къуууб джетди. Уллу бычакъланы сууруб, экиси да сермеше турадыла.

Ибрахим. Акъ атлы—Чегемли отрядны командири Къонакъ кесиди! Ол джигит командирди.

Шаухал. Джыгылды! Ол аны джыкъды!..

Ибрахим. Ким джыгылды? Ким джыгылды?

Шаухал. Къонакъ, офицерни джыгъыб, атын да алыб, отряды таба кетиб барады.

Ибрахим. Къарагъыз ары! Ары къарагъыз! Къонакъны отряды да, бизни отряд да душманланы къуршалаб башлагъан-дыла.

Барыда. Огъай, къантулукъла, дыгаласха къалдыгъызмы? Энди башыгъызны алыб къутулалсагъыз, кёрюрбюз!

Ибрахим. Ма, итле, сизге таулу большевиклени джууаблары олду!

Шаухал. Къонакъ бир къауум адам бла бери ёрлеб келеди.

Къонакъ (*клисаны артындан*). Ибрахим! Ибрахим къайдады?

Партизан (*джабыу артындан кычырады*). Ибрахим джаралы болуб, Мусос аны алай ары, уллу ташны арты таба элтген эди.

Соня (*ёрге, таш джанындан кёлтюрюлюб*). Ибрахим мында джаралы болуб джатады!

Къонакъ (*чабыб сценагъа чыгъады*). Ибрахим! Алан, айю тешигине киргенча, адам табмазча букъганса! (*Къучакълашадыла*).

Ибрахим. Тейри, сен алай терк джетмесенг, Ибрахимни табмазгъа да боллукъ эдинг. Бу акъ сылхырла бюгюн бизни тыйргъа бек умут этди.

Къонакъ. Сизден адам кёб къорагъанмыды?

Ибрахим. Биз аладан кёб кере аз эсек да, тонлукъ аладан иги тюшгенди. Бюгюнню урушда Мусос кеси огъуна джыйырма чакълысын къыргъан болур.

Мусос келеди, ала сёлеше турганларын кёрюб, сюелиб турады.

Ибрахим (*аны эслейди*). Ма «сагъыннганынг босагъа тюбюнде» деб аны ючюн айтадыла.

Къонакъ. Бу кимланы Мусосду?

Ибрахим. Ай юйюнге, ол Шакъман улу джалчыларыны хакъын берирге унамагъанында, аны къоркъутуб, хакъларын алыб берген джигит Мусос ма буду.

Къонакъ (*Мусос бла саламлашыб*). Бюгюн джигит уруш этгенинг ючюн бек сау бол! Пулеметчуну сен алай джыкъмасаңг, ол сизге уллу халеклик этерге боллукъ эди.

Мусос. Халкъым ючюн, аны джашауу къууанчлы болур ючюн, джанымы да аярыкъ тюлме.

Къонакъ. Аферим, Мусос!

Ибрахим (*къараб*). Аланла, башын да байлаб, ат бойнуна салыб келгенлери уа не зат болур?

Партизан (*джабыу артындан*). Азрет, неди бу алыб келгенигиз? (*Машокну да кёлтюрюб, Азрет киреди*).

Къонакъ. Да бу уа бизни Азретди да! Азрет, неди алыб келгенинг а?

Азрет. Къарауулда, чёртлеуюк ичине кириб, төгерегиме къараб тургъанлай, эки имбашлары да джылтыраб, агъач ичинде къоркъгъан да этмей, ата юйюне келгенча, атына тер бардырыб, бир уллу офицер келе тургъанын кёрдюм. Аны алай эслегенлей, юсюне секириб, машокну башына кийдириб, бери алыб келгенме. Тейри, Къонакъ, имбашыны джылтырагъанына кёре уа, бош затха къыйналгъан болмам дейме.

Шаухал. Тенчи, Азрет, машокну башын, келтирген сау-гъангы бир кёрейик.

Азрет машокну башын тешеди, къарасала — Махмут. Ибрахим бла Мусос аны къучакълайдыла. Азрет барындан да бек сейир болады.

Ибрахим. Да, ашхы джаш, сен офицер тутханма деб, бизни Махмутчукну машокга уруб келгенсе да.

Азрет. Ой, юйюнг къурусун! Мен а бир уллуларынданмы тутдум деб къууаныб келе эдим.

Мусос. Азрет, сен энди бизге Махмутдан керекли адамны, чыракъ бла излесенг да, табаллыкъ тюл эдинг.

Ибрахим. (*Махмутха*). Джашым, бу омакъ кийимлени уа къайда табханса?

Махмут. Аны артда айтырма.

Ибрахим. Штабны табалгъанмы эдигиз?

Махмут. Табмай а, табхан эдик! Анда Смирнов деб бир уллу адамгъа тюбеген эдик. Ой, ол къалай ашхы адамы! Ол бизни ызыбыздан къысха заманны ичинде сауут джиберликди. Мусос тилеген пулемет да келир.

Къонакъ. Аланла, кёремисиз сиз муну орусча уста болуб келгенинг! Ол пулемет дегенинг а не затды?

Махмут. Ол та-та-рат-та-та деб, душманны дырын этиб баргъан бир сауутду.

Ибрахим. Сора анда не джангы хапар эштдигиз?

Махмут. Биз эшикге чыкъгъаныкъда, арбазда кызыл аскерчиле, малкъар полк тау элlege джибериледи деген эдиле.

Мусос. Анда кызыл аскерни саууту кѣмюдю?

Махмут. Кѣб болмай а, бек кѣбдю. Анда артиллерия деб бир сауутла бардыла! Ой, анасыны, аланы бир окълары барды да, джангыз бири эки джыйырма гюренке болур. Аны бла, Мусос, ма былайдан атсанг, огъу Акъ-къая-башында тиерикди.

Мусос. Аллах, ол не сейирлик затды да!

Ибрахим. Андан сора уа, джашым, не зат эштдинг?

Махмут. Иссисуудан, Нарсанадан, Терк Башындан Кызыл Аскер, душманланы сюрюб, ууатыб барады деб, алай айта эдиле.

Душманны ууатыргъа оруслула, къабартылыла, чеченлиле, къумукълула, тегейлиле — бютеу бары да къолларына сауут алыб чыкъгъандыла. Къабартылыланы бек баш командирлери Къалмукъ улу Беталды. (*Тегерегине къараб*). Ол ма бизни Ибрахимден да уллу командирди деб, алай эштдик.

Азрет. Эй, джаш, бу юсюнгде джылтырагъанны уа къайда баджаргъанса, ант джетерик?

Махмут. Фаризат бла мен ызыбызгъа къайтыб келе, бизни акъла тутуб, Таумырза тургъан юйню къарангы баууна атхан эдиле...

Къонакъ. Ала сени, сабийсе деб, башынга бош этибми ийгендиле?

Махмут. Аланы тамырлары алай къуругъа эди, ол адам ашаучула, сабийди, къартды, тиширыуду, деб кишиге хатер этмегенлери кирик! Бауну хунасында бир учхара джерни табыб, алайда ташланы чыгъарыб, тышына чыкъгъанымда, бир офицер атны бутун кѣлтюрюб туягъы бла кюреше тургъанлай, таш бла башына уруб, кийимлерин да юсюме кийиб, ол офицерни кесин да Инджиланы къаты джардан суугъа быргъаб, атына миниб, бери уруб келгенме.

Мусос (*къайгъылы болуб*). Фаризатны уа бауда къоюбму кетгенсе?

Махмут (*башын энишге ийиб*). Мен къачарны аллында Фаризатны эки къолун да байлаб, соруугъа алыб кетген эдиле.

Мусос. Ибрахим, тилейме, манга нѣгерге тѣрт джаш бер. Мен Кѣнденленге барайым.

Ибрахим. Огъай.

Мусос. Алай эсе, джангыз бир джашны джибер.

Махмут. Ибрахим, мени Мусосну биргесине джибериринги тилейме.

Ибрахим. Огъай, джиберлик тюлме.

Мусос. Да бир да болмай эсе, джангыз кесими джибер?

Ибрахим. (*Мусосну имбашына къагъыб*). Мусос, къарнашым! Ашыкъма, Фаризатны къалай къутхарырыбызны оноуун этербиз.

Къонакъ. Ибрахим, эки отрядны да джыйыб, бу джашчыкъ айтыб келген иги хапарланы джашлагъа айтыб, къууандырыргъа керекбиз.

Ибрахим. Къонакъ, тюз айтаса, алай этерге керекди.

Къонакъ. Азрет, бар адамланы чакъыр.

Азрет. Бусагъат, джолдаш командир! (*Джабыуну артына чыгъыб, эки бармагъын ауузуна салыб сызгъырады*).

Ибрахим. Соня, Махмутха азыкъ бер!

Соня Махмутха агъач аякъ бла айран, сора гырджын береди. Махмут, аланы да къолуна алыб, Мусосну къатына барады.

Махмут. Фаризат бла мени тутханларында, кёзлерибизни чыгъарсала, ышаннга салсала да, бу акъ итлеге тахсабызны билдирмезбиз, деб ант этген эдик.

Мусос. Фаризатны соруугъа сюрюб тебрегенлеринде, абзырагъанмы эди?

Махмут. Огъай. Аны элтирге келген бандитлени бетлерине тюкюрген эди.

Мусос. Ай, Фаризат а!

Махмут. «Махмут, сен быладан сау къутулсанг, Мусосха былай айт деб тилеген эди: «Асмакъгъа асабыз, отха кюйдюрлебиз деселе да, акъ итлени намысым бла ойнатмам. Мусос эсинде тутсун». (*Мусос, башын энишге ийиб, джерге къарайды*). Мусос, сени былай мыдах болгъанынг ючюн, къабхан къабыным тамагъыма тыгъылыб къалады. Мен Фаризатны ычхындырыргъа кюрешмей, къуугъуннга бери кетиб къалыб, терс болгъан болурмамы?

Мусос. Огъай, Махмутчукъ, сен джесирден керти джигитча къутулгъанса. Сен анда Фаризатха болушаллыкъ тюл эдинг. Тюзю, берп келгеннинги иги этгенсе.

Махмут (*шыбырдаб*). Кел, Мусос, экибиз да барыб, Фаризатны акъ итледен сыйырыб келейик.

Мусос. Огъай, алкъын ашыкъма, аны табы бла этербиз. Биз акъланы хорласакъ, хорлагъан а этерикбиз, билемисе, Махмут, сен къалай насыблы джаш боллукъса? Уруш тохтар, халкъ эркинликни къолуна алыб, кеси джашауун, оноуун кеси этер. Ол заманда алапат джашау боллукъду. Бютеу адамла Смирновча, Ибрахимча, Ахматча, Келлетча, ол большевикле кирик, ашхы адамла болурла. Ол заманда сен кызыны сюйсенг, аны сенден киши сыйырмаз.

Махмут, сен улуу болсанг, не къуллукъда ишлериксе?

Махмут. Уруш бошалса, мен уллу джаш болсам, тау джайлыкъда, сенича, къой кютерикме.

Мусос. Къойчу болургъаamy сюесе? Нек?

Махмут. Къыйырда джыр айта, эртден сайын тауда танг джарыгъанын кёре турур ючюн.

Хасан (*ёрге кёлтюрюрге кюреше*). Келе турадыла... Уругъуз, джашла! Къырыгъыз итлени!.. Кёрмеймисиз аланы къачыб баргъанларын? Огъай, къачмаз эдигиз да! (*Джаралыла Хасанны тегерегине джыйылыб тебрейдиле. Соня бирини джастыгъын тюзетирге кюрешеди*). Ой, бюгюн къалай исси кюндю! Соня! (*Эс джыйыб*). Сенмисе, Ибрахим?

Ибрахим. Менме, Хасан, менме.

Хасан. (*Мусосха кёллары узатыб*). Ой, Мусос, энди мен сизден айырылама!..

Мусос. Хасан, алай айтма. Энтда биз экибиз кёб душманы джыгъарбыз.

Соня (*Хасанны башын сылайды*). Хасан!

Хасан. Соня, сенмисе? (*Къарыусуз кёлу бла Соняны кёулундан тутаргъа кюрешеди*).

Хасан. Къарнашларым! Эркинликни... ычхындырмагъыз...

Хасан ёледи. Соня джылайды. Партизанла Хасанны тегерегине джыйыладыла.

Ибрахим. Къызыл партизанла! Бизни къралгъа, тау эллерине эркинлик келтирир ючюн, энди ишчиле, эллиле байлагъа кёул болуб, аланы боюнсхаларына джегилмез ючюн, ма Хасанча, кёб джигит джаш джан бередила! Бизни туугъан элибизни душманладан къутхарыргъа, джолдаш Сергону буйругъу бла, бизни малкъар полк джолгъа чыкъгъанды. Биз, алагъа къошулуб, бизни элни къанын ичиб тургъан Серебряковну отрядларын ууатыб, халкъгъа, элге эркинлик келтирирге керекбиз. Бютеу элерибизни эркин этгинчи, бычакъланы къынларына салмазгъа ант этебиз.

Партизанла. Ант этебиз.

Ибрахим. Совет власть ючюн, не къарыуубузну да аямай кюреширге, керек болса уа, джаныбызны да берирге ант этебиз!

Партизанла. Ант этебиз!

Ибрахим. Багъалы Хасан, сен халкъны насыбы, халкъны джашауу ючюн джаш джанынгы бергенсе, ол сен кюсеген эркинликни халкъгъа келтиргинчи, къаныбызны да аямай кюреширге биз барыбыз ант этебиз!

Партизанла. Ант этебиз!

Д ж а б ы у

ПЬЕСАНЫ ЮСЮНДЕН

Драма суратлау литератураны бир тюрлюсюдо. Драмалыкъ чыгъарма адамланы арасында баргъан ачы, кыйын кюрешни кѣргюзтеди. Хапар халда джазылгъан жанрдан башхалыгъы — пьесада (трагедия, драма, комедия) авторгъа сѣз берилмейди. Персонажланы халилери аланы этгенлеринде, бир-бирине сѣлешгенлеринде (реплика, диалог, монолог) кѣрюнеди.

Драма халкъны-джамагъатны ичинде болгъан чюйреликлени, айрылыкъланы оюнда айгъакълайды. Сѣз ючюн, эки неда андан кѣб къауумну бир-бирине къаршчы мурадлары болгъан себебли барады кюреш.

Драматург адамны джашауун къуру сѣз бла суратлаб къоймайды, анга театр да болушлукъ этеди (актерланы ойнагъаны, декорация, музыка, д. а. к.)

Драмалыкъ чыгъарма литературагъа, театргъа тенг къулулукъ этеди. Ол себебден сиз сюйген пьесаланы окъургъа да, театрда кѣрюрге да боллукъсуз. Юлгю: Боташланы Иссаны «Таулада танг джарыйды» пьесасы.

Байрамукъланы

Халимат

(1917)

Белгили къарачай джазыучу Байрамукъланы Башчыны кызы Халимат 1917 джыл Хурзукда туугъанды.

Микоян-Шахарда медтехникумну бошаб, фельдшер бслуб ишлегенди. «Кызыл Къарачай» газетде талай джылны кьуллукъ этгенди. 1936 джыл биринчи назмусу газетде чыккыанды. Андан сора Халиматны талай назмусу, орус тилге кечюрюлген затлары басмадан чыгъадыла. 1939 джыл суюмекликни юсюнден «Эки джюрек» деген бир актлы пьесасы басмаланады.

Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде Халимат аскер госпитальда кьуллукъ этеди. Аны бла биргелей поэтесса патриотлукъ назмула, джырла джазгъанлай турады, къаламы бла къанлы джауну хорларгъа болушады.

Халиматны, 1957 джылдан башлаб, кёб суратлау чыгъармасы басмада чыгъыб турадыла. В. И. Ленинни, Коммунист партияны, Ата джуртну, аны адамларыны юсюнден арну, уста джазады Халимат. 1959 джыл Халиматны «Сүйген тауларым» деген назму китабы бла «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла. Андан сора «Къара чепкен», «Тиширыуну хапары», «Мени джашым Элдар», «Сафар», «Къартла», «Айран», «Гырджын», дагъыда башха хапарлары чыгъадыла.

60—70 джыллада Халиматны къарачай, орус тилледе да кёб суратлау чыгъармасы басмаланады, талай хапары бла назмусу тыш къраллы тилледе чыгъады.

Чыгъармаларыны ичинде «Таула бла джылла», «Къарчаны юйдегиси», «Чолпан» деген романлары уллу орун аладыла. Алада Халимат къарачай халкъны Октябрь революциягъа дери эмда Совет властны джылларында джашауун толугъа, ачыкъ, терен, ариу кёргюзеди. Джазыучу халкъны джашауу Совет властны кюнден, орус халкъны болушлугъу бла, Коммунист партияны башчылыгъы бла игиден иги болуб баргъанын суратлау сёз бла терен ачыкълайды. Чыгъармаларында Халимат совет халкъланы шохлугъу аланы джашауларында уллу орун алгъанын таймаздан чертеди.

Халиматны суратлау чыгъармалары халкъны, артыкъсыз да джаш тёлню, коммунист иннетде юретиуге болушадыла. Эски, чирик адетлени ортабыздан къоратыргъа, джангы совет адетлени, джорукъланы деменгили орнатыргъа болушадыла.

Байрамукуланы Халимат КПСС-ни члениди, талай кере Совет къралны саугъалары бла белгиленгенди. 1977 джыл «Халкъланы шохлугъу» орден бла саугъаланнганды.

Белгили совет джазыучула, бютеу окъуучула Халиматны суратлау чыгъармаларына уллу багъа береди, коммунизмни къурулушунда керти джюреги бла, фахмусу бла, кюн, билимин аямай кюрешгени ючюн уллу бюсюреу этеди.

БЕЛГИЛИ ДЖАЗЫУЧУЛА ХАЛИМАТНЫ ТВОРЧЕСТВОСУНУ ЮСЮНДЕН

Байрамукуланы Халиматны назмулары уллу байлыкдыла, аланы магъаналары бек теренди, ала тазадыла, джашаулудула.

Михаил Луконин

Бу авторгъа уллу эс бёлюрге керекди. Джашаугъа керти художникча къарайды ол, фахмулу болгъанын танытады ол.

Михаил Светлов

Сиз фахмулу адамсыз, сизни чыгъармаларыгъыз не махтаугъа да тыйыншлыдыла. Мени кёлуме келгеннге кёре, бютеу Кавказны эм иги поэссаларыны бирисиз сиз.

Кёулий улу Къайсын

Халиматны энчи, керти поэтикалы ауазы барды, джашауда тубеучю фактланы юсю бла магъаналы, назик-джылы, уллу эмда драмалы затланы айта биледи ол.

Расул Гамзатов

КЪАРА ЧЕПКЕН

Чепкен къара болмагъан эсе да ким биледи... Мен билген замандан бери уа къарады. Джыламукъ тамгъала болурла, юсюнде да бир тамгъала кёрюнедиле...

Чепкенледе да чепкен барды. Аланы кёбюсю кийилиб джыр-тыладыла. «Этеги тарды, джагъасы кыйыкъды» дегенден ары алагъа асыры джукъ айтылмайды.

Бу чепкен а... Къара джыланча, кюбюрню эм сыйлы джеринде чулгъаныб, бир кёзюулеге дери уу тилин джашырыб джатады. Кюбюрню ичинде хапчюк бары керилирге андан кюрккъанча, джоппу болуб, бир мюйюшге кысдырылгъанды.

Бир-бирледе аршын кюбюрню ауур башын ачыб, ичинде харакетге кюлларын тийирмегенлей, «тынч турамысыз?» дегенча къараб, джабыучандыла, неда джангы кюшхан затларын акъыры-ы-ын ичине ийиб, кюбюрню ачхычын джан хурджунларында тюйреуюч бла тюйреб кююучандыла. Хапчюкле сёлеше билселе, айтырлары кёб эди, алай айтханым ючюн, сёлешалмай огъуна кваллыкъ болур эдиле: Къара чепкенни унку ийиси аланы тылпыуларын чыгъаргъа кюймай, буууб джашатады, ол себебден бир-бирде кюбюрню ичинден бир джанджаулукъ, не кюбе, не бир къаптал тышына чыкъса: Ох, джаным аллах, санларым бир керилди, кюрккъуудан кьутулдум» дегенча джарыйды. Къара чепкен а титилирге аздан турса да, кесича къарт къауумла аны ёрге сюерге кюрешедиле. Алай а тюзюн айтсакъ, кюн-кюнден бети онга, къарыуу кете баргъаны белгилиди. Тюю тюшюб, халысы ачылыб, аны тюнкеси тауусулургъа джетгенди.

Хар юйде быллай чепкен барды. Аллаһ чепкенинг болмай бир сынагъа эдинг. Кёрюр эдинг кююнюгю...

Къара чепкенни бусагъатдагъы иеси Фатима олтуруб дерси-не хазырлана турады. Тамбла орус тилден экзамен берликди.

Кюбюрню ачылгъан тауушуна илгениб, артына къарагъанында:

— Къызчыкъ, былай келчи, сеннге джыйгъан рысхыма бир къара. Онеки джылгъа киргенсе, билирге керексе ненг болгъанын, — деб чакъырды аны анасы.

Фатима, дерслеге кёзю къараса да, кюбюрню ичин кёрмегени себебли, кёрюрге ашыкъды. Анасы кюбюрню ачхычын кюндюз хурджунундан тюшюрмей, кече да джастыкъны тюбюне салыб джатханын Фатима кёрюученди.

Аз сейир затла джокъдула аны ичинде!

Минат кюбюрню, башында букъусун джумушакъ буштукъ бла сылаб, ёрге ачды. Талай джылны кёрмей, тансыкъ, болуб тургъан суйген адамына къарагъанча, кюбюрню ичинден чы-

гъаргъан хар затын ары-бери айландырыб, тансыкълайды Минат.

— Ма муну къайын ананга, муну къайын атанга алгъанма.

— Къайдадыла да ала? — деди Фатима ышара-ышара.

— Къурурукъ, боллукъ болурла, къачан болса да бир...

— Ексюз джаш болуб къалса уа?

— Менден тели болурму сеннге харакет джыя айланган. Энтда джукъдан хапарынг джокъду. Ексюзду деб, атасына, анасына берне этилмейми къалады, джарты!

«Джарлы анам, къалай бошуна кюрешеди», — деб Фатиманы кѣлюне келсе да, аны джюрегин къыйнамаз ючюн, тышын-дан джукъ айталмайды.

Кюбюрню ичинде болгъан затны барысыны бирем-бирем къайдан чыкъгъанларын, къалай, къайда, не багъагъа алынганларын Минат кѣб заманны тизди.

«Джазыкъ анам»...

Кѣю Къара чепкеннге джетди. Аны хапары къалгъандан башхады, сыйы уллуду. Минат аны кюбюрню онг мюйюшюнде тикген джанджаулукъну ичинден чыгъарды. Ол аны бери ачыб, тикгенлерин къызына кѣргюземе дегенлей, чепкенни мугут ийисинден къыз, кесин тыялмай, чючкюрюб тебреди. Минат, ол чючкюрюб бошаса деб, бираз сакълай да келди, алай болса да, аны дженгил тохтамазлыгъындан тюнгулюб, чепкенни кѣргюзюб башлады.

Чепкенни бир-бир джерини тюгю тюшюб, халысы ачылгъанды. Дюргенирек тийген адам болса, титим-титим болуб кетерик болурму деб умут этсенг да, алкъын къарыуу барды. Пайы, джылан уургъа тебресе шууулдагъанча, шууулдайды...

— Анам, бу чепкенни меннге тенг этиб, кие турургъа берсенг а, ансамблде тепсегенлеге быллай чепкен къалай ариу джарашады!

— Тели, муну кийгенми этериксе да сора! Бу баш чепкенингди. Къыз болгъан юйде быллай чепкен болмай не амалы барды!

— Муну уа колхозда ишлегенингемни алгъанса? — деб Фатима ышара-ышара сорду.

— Аны хапары уа уллуду, — деди Минат сагъышлы. — Тынгыла.

...Салимат эрге баргъанлы эки ай болады. Аны юйге кирикюню джетди. Той къызыудады. Урчукълача бурулуб, джашла бла къызла стемеге барадыла, чалыб тепсейдиле. Тепсегенлени усталыкъларын сынаргъа излегенча, къобузчу бир къысха, бир узун тартыулану согъады. Тепсерге кѣзлери къарай тургъан джаш къатынла бла сабийледен алаша юйчюклени башлары

толгъанды. Быдырчыкълары ачыла, тартмалары салына, сабийчык-ке, къанга оджакъланы джанларына джашына, бугъунчакъ ойнайдыла.

Арбазда агъач тапчанлагъа олтуруб, таякъларына башларын таяндырыб къартла, къызла бла джашлагъа чырпа бёрклерини тюбюнден эслетмей къарайдыла: кими кюеулюк, кими келинлик сайлайды.

— Бусагъатдан берне чачыллыкъды! — деб къушлукъ заманига хапар джайылды. Кеслери алларына тохтагъанча къобуз да, харс да шум болду. Уллуну, гитчени да башы юй таба бурулду. Бу кёзюучюкде былайгъа не аманлыкъчы кирсе да, эшта, быладан бири да эслерик болмаз эди...

Отоуну эшиклери кенг ачылдыла. Кюнню джылылыгъына да къарамай, къалын кийинген, джыйын бла келген, къатынла чыкъдыла. Быланы ызларындан да, кёзлери, къашлары бла сёлеше, джашны джанындан адамла келдиле. Бир къауум тишируу ауур туюмчеклени кёлтюргендиле. Джыйылгъан халкъны кёзлери уа туюмчекледен башха затны кёрмейди.

Кюн ариу болгъаны себебли, бернени эшикте чачаргъа оноу-ташхандыла. Къонакъла бла элде сыйлы къартла арбазны ортасына джайылгъан кийизге тегереклешиб олтургъандыла. Джыйын бла келген къатынланы джюреклери тынгылы болмагъаны ачыкъды — бернеге не айтырла деген къайгъыдадыла...

Салиматны къайыңлары бла аланы джууукълары бир джанында олтургъандыла. Аланы тыш халларына бусагъатда кёз джетдирген адам, «былайда бола тургъан затланы была сансыз этиб тура кёреме», дерикди.

Алай а...

Бу къауумну джюреклери къысха-къысха тебеди. Бетлерине къанлары келе, кете турады. Ауузлары не сёлеше да, джюреклериндеги бернеди. Иги эс бёлюб къулакъ ийген адам а, тирмен ташха къакъгъыч тийгенча, аланы тишлерини чыкъырдагъанын эштирикди. Сууукъ болуб къалтырамайдыла — кюн исси тийибди, алай а «адетибизни толугъа табмай къалсакъ, эл бедиллик болурбуз» деген сагъыш алагъа тынгы бермейди. Ичлерин халкъгъа билдирмез ючюн, кеслерин асыры къатдыргъандан, ташдан этилген суратлагъа ушаб къалгъандыла, алай а бармагъынг бла тийиб кюнюнгю бир сыначы — тарс деб атылыргъа хазыр турадыла, атылсала уа, кишини аярыкъ тюлдюле...

Эки джаны да тыйыншы орунларына олтурушубдула. Мыллыкка басынган эки къауум къанатлы джыйын, башларгъа бир-биринден къоркъуб тургъанча, кыскыныкка киргендиле.

Болумну къыйынлыгъы уа былайдан башха джердеди.

Халкъ аны ючюн джыйылгъаннга саналса да, Салимат унутлуб, отоуда бир гитче кызычкъ бла кеси къалгъанды. Аны кыйгъысы къалгъандан башхады: мындан ары къалай джашары бюгюнден белгили боллукъду... Не айтырла бернесине?! Анасыны ёмюрю кюл-кёмюр болуб джыйылгъан затына азды деб къоярламы? «Неси бла келген эди кюууртмакъ-джыйыртмакъ, бир джаны ачыла тура эди» деб айтдырмаз ючюн, аны анасы, ууакъ ёксюз сабийледен юзюб, табханын Салиматны бюгюнюне бастырыб тургъанды.

Онсегиз джылы да тюгел толмагъан Салиматха бюгюн кюн бек ауурду. Эринден, кыйын атасындан, кыйын кызындан къоркъуб, тёпле тюклери ёрге турадыла... Ким биледи, бернени джаратыб къоярыкъ эселе уа... Аны уа аллах айтсын...

Къалтырагъандан кесин тыялмайды. Юй тегерек айланыб баргъанча кёрюнеди. Биргесиндеги кызычкъ, анга не болгъанын билалмай, къоркъа, сейирсинне къарайды. Бу кёзюуде уа...

Джыйын бла келген къатынла туюмчеклени тешедиле. Кызыны кыйынлары, кёзлерин сюзюб, эслетмей, сансыз этгенча, туюмчеккеге къарайдыла: «берне алагъа неге керекди, Салиматны ала берне ючюн кёрлюкклери джокъду» дегенчадыла. Алай а...

Хар ким алларына юрюлдюле: юйню башында олтургъанла уа арбазгъа асыры ийилгенден бернеге басынганланы юслерине тёнгереп тюшедиле дериксе, алай а ала бусагъатда юслерине кёкден таш тюшсе да биллик тюлдюле.

— Джабыу, къаптал, ич кёнчек бла ич кёлек, тыш кёлек, галошла, къол керек — кыйын атасына (ол а эртде ёлгенди), деб бернени юлешген къатын хар ким кёрюрча ёрге-ёрге тутуб кёргюзеди. Бири да анга-анга узатыб барады. Джыйылгъанлары бир къаууму бернени джаратады, бир къаууму эринлерин туююреди. Ким биледи, галошланы джылтырагъанларынмы джаратмайдыла, огъесе къол керек бла салынган тартманы джиби асыры джартмадымы дей болурла, кыйдам...

— Къутас къаптал, атлес кёлек, галошла, кашемир джаулукъ, къол керек — кыйын анасына!

— Кыйынына (ол да эртде ёлгенди), эки эгечден туугъанга, эгеч бла къарнашдан туугъаннга, анасыны эгечине, атасыны къарнашына, болуш юйюне...

Берне бериуню эм сейир кёзюучюгюне джетдиле. Ол кёзюу Салиматны кыйын кызы Зубайданыкъыды. Джыйылгъан адамла асыры ашыгъыб сакълагъандан кеслери кеслерин унутхандыла: «Келли баш чепкенин берликимди эке? Къалай боллукъду? Дженгил бир бола кирге эди... Бернени чачхан асыры акъырын узолады!».

— Алтын туйме, алтын кемар, акъ чилле джаулукъ...

«Къайдады баш чепкени, къайдады эке?! Ары къарагъыз! Зубайда бла анасы, кѣбген джубранлача, тарс деб атылыб къа-
ладыла...»

— Джазыкъла...

— Неге джазыкъла, бузулмагъа. атымлагъа къой.

— Акъ чилле джаулукъ, акъ дарий, кѣк дарий, маркизет, кашемир, чесуча чепкенле, пай кѣлек, узун башлы мийиктабан чурукъла — къайын кызы Зубайдагъа! — деб берне бериучу. тылпыуу тыйылгъанча, ауузу бла хауаны джута, кючден-бут-дан айтды.

Зубайда бла анасы бузулдула.

Джыйылгъан халкъ суу къуярыкъ болду.

Зубайда темир бет алыб, разы болмагъанын билдирир ючюн, къобуб, кишиге да къарамай, юйге кетди. Анасы ичинден къайнаса да, халкъгъа субайлыкъгъа, кызын джууаргъа кюреше, эки джанында олтургъанлагъа башын кѣзюу-кѣзюу буруб, нелени эсе да сандырайды. Тѣгерегинде уа бири айтханнга бири тынгыламай, дауургъа къалдыла. Джыйын бла келгенле джунчудула. Юй башында олтургъан къауумла, энишге чыбыкъланы узата, бернеден джукъ юзерге кюрешедиле. Берне чачхан къз-тын, къулакълары халкъда болса да, чыбыкълагъа не тартма, не хурджун, не къолджаулукъ тагъа барады.

Кишини кѣлюн алалмагъан бернени тийреден бир къатын джыйыб-джыйыб юйге элтеди. Юйню ичинде къайгъы уа сени джауунгда да болмасын...

Зубайда кесин тыялмай джылайды. Юйню ичи бла бир адам, бир-бири сѣзюн ангыламай, бирден сѣлешеди.

— Не кѣз бла къарарыкъды уялмагъан бизни бетибизге? Джыртмай къалгъа эди, ол чепкенни кесине къойгъан эсе. Ол бет бла келин болуб турургъама умут этеди бу юйде? Хасая не бизден харам болур, не андан айырылыр! — деб Зубайда тѣгерегине халкъны джыйгъанды.

Юйню ичиндегиле аны тюзге санайдыла. Сѣлешген бары отоуда Салимат эштирча сѣлешеди.

Салимат а... Салимат къуру эштгени бла къалса уа...

Хар айтылгъан сѣз таш болуб этине тийгенчады. Къуру эти бла къалса уа... Джюрегинден кесек-кесек юзюб, ол джараларындан къаны къуюлуб баргъанча, халы алайды. Хар тыкъырдагъан таууш, шыкырт аны джанын алады, бары юрюлюб кириб, бусагъатда джюрегин теблей тургъанларыча, санларын да теблеб, джерге джыгъыб кетедиле дегенча турады.

Чепкенни юзерге излейдиле. Аны табмагъанларын башларына беишге санайдыла. Туугъан кюнюнден башлаб бюгюннге дер-

анасы анга джыйгъан рысхыдан къалгъаны буду. Бююн хар кимге чачар ючюн, ала ол рысхыны 18 джылны джыйгъандыла. Юсюнде кийиб тургъан чепкен аны этине уу сингдириб баргъанча кёрюндю. «Магъыз, алыгъыз, ёлююз муну ючюн, бизге джашау беригиз ансы», — деб Салимат чепкен тюрмелерин да, кемарын да тешиб, бир дженгин чыгарады... «Ах мен джарлы, не зат эте айланама, былай тургъанлайыма бир адам кирсе, не айтыр. Мындан сора къабларым къалмагъанды сора, кымжалай къалай турайым?»

Санлары кыйылыб, шиндикге олтурду. Чепкени да тюгел тешилмей, къарыу болуб да бир ышаны къалмай, башын шиндикни таянчагъына салыб, талай заманны турду. Къыз заманын эсине тюшюре болурму? Алай а ол джыллары асыры дженгил ташайгъандан, эсинде бир джукъ да къалмагъанды. Не аламатылыгъы бар эди ол джылланы да?! Суу алыргъа Кюбаннга барсанг, бир - бирде олтуруб тенгинг бла ушакъ этиучен эдинг. Не къууанчынг да ол эди. Чепкен а...

Бу чепкенни джыйышдырыр ючюн, анам неллай бирни кыйналгъанды! Уриялы тюкенчиден муну алыр ючюн, анам ненча джамчы сатыб, ачха джыйгъанды! Анга тигерге окъа излеб да талай заманны айланды. Несин да джыйышдыргъандан сора эм иги устагъа бериб тикдирди. Чепкен битди. Юсюне кийдириб кёргенлеринде, таб джарашханнга санадыла. Салимат ол чепкенни кийиб тепсерге, тийреде бир-эки кёрююрге бек талпыды. «Эшта, мени аллахым, аны ариу асыраргъа керекди. Аны бла эрге чыгарыкъса», — деб кыйдула.

Кюбюрню къатына ол кёб кере барыб, ол чепкенни бир джангызчыкъ кийиб, бир да къуруса да юйню ичинде ары-бери барыры келе эди. Алай а кюбюрню хаман да кирити салынганлай тура эди. Салимат тойгъа къошулгъан кыызгъа саналса да, анасы кюбюрню ачхычын анга ышанмай, джанына салганлай айланыучан эди. Чепкен а ненча да кызыны эсинден кетмей эди.

Юйню сибире барса, кюбюрню къатында бираз сирелиб, аны башын къолу бла сылай, ол чепкен да юсюнде болуб, бир ариу, бир иги джаш бла сюелиб тургъанча, кёзюне алай кёргюзючен эди.

Аргъы юйде кычырыкъ тауушла Салиматны ол сагъышладан сагъайтдыла. «Не эсе да бир уллу кыйынлыкъ болгъан болур»...

— Аны мен болгъан юйде джашаргъа джолу джокъду! — деген Зубайданы тауушун Салимат ачы тюшдеча эштди.

— Айыб этмегиз, адамла, мени къолумда къалгъан джангыз бу кыыз бла бу джашдыла. Ала бир-бири кёллерин алмасала,

мениге да не джашау барды... Ол чепкен кзулагыма да кирмейди, джанымла, чепкен керекли джери джокду, алай а Зубайда-ны учуз этер ючюн чепкени бермей кыйгыаны, ачык айтыргыа, мени да джаныма тийгенди. Джаш бла джашаргыа келген эсе, эгечине да ийлыкмазгыа керек эди, — деб кыйын анасы, джашына да кёзю джете, алай айтханлай:

— Кеппе-кертти айтаса, — деб алайдагыладан бир кзауум аны тюзге санады.

Хасан, тынгылай туруб, акырын эшикке чыкды. Адамгыа эслетмезча отоугыа киргенинде, Салиматны чепкени юсюнден тешилрге джетиб, кеси да шиндикге кзабланыб тургыанын кёрдю. Хасанны эслегенлей, Салимат, ашыгыб ёрге туруб, джаклык излеб, кёзюне кзарады, алай болганлыкыгыа эрини бетинде бушуу бла кынылыкыгыа ушаш бир халны таныб, джугун да билмей, эсин ташлаб аны аякларына ауду...

Аязыгыанында, орундукда болганын билди. Кёзлерин кёлтюргенинде уа, катында олтуруб турган эрини азган джаякларында тёнгереб барган джыламукъланы эследи. Хасан, эрлай джыламукъларын сюртюб, Салиматны узун кзара чачын сылай башлады. Алай а, отдан алганча, кълун аны башындан алыб, ёрге кюбду.

« Мен сюйюб ёле турганлыкыгыа анамы, эгечими джюрек-лери кыйналыбды. Катыны ючюн эгечини сыйын сатхан дерикдиле»... Салиматны арну чырайына кёзю джете, ёрге бла энишге бара, Хасан сагышха кирди...

«Салимат... Элде Салиматны тилемеген ким бар эди! Насыбынг тутду, Хасан, — деб меннге аз адамы айтханды. Ариу-лукъ бла да, акылы бла, этими бла да, адеби бла да Салимат кимден артха квалганды! Мынга тюбегенли, сен, эки кзанынг болса, учуб кетерча болуб айланганынг унутханмы этесе?» — деб Хасан кеси бла демлешди.

«Анам бла Зубайда уа?..Эркиши каты болургыа керекди, каты...»

— Бизге джашау квалмайды, Салимат, — деб бу сёзлени ызына кзарамаганлай айтыб, Хасан ашыгыш отодан чыкды...

Салимат, кымылдар кзаруу болмай, джатады. Ол сёзлени айтыб чыкган Хасан кзалай болур? Хасан аны сюйгенине Салимат толугананыбды. Салимат а? Бир адам ючюн джашауун берну болса, бир тукге санамай, Хасан ючюн, Салимат джанын берликди. Сора бу барысы былай нек болады да?!

Сагышха асыры сингенден Салимат бир кзауум кызыны отоугыа киргенин эслеялмады. «Тюшюммюдю, тюнюммюдю?» Кирпиклерин ёрге ачалмайды. Кълун, аягын кымылдаталмайды. Энди ышаныр адамы квалмайды. «Нек бермегендиле

чепкенни Зубайдагъа, ким биледи. Чепкен Салиматха аталса да, оноуу анга бир заманда да джетмегенди. Хасанны анасы бал аякъгъа беш гюренкелик башлыны орнуна юч гюренкеликни салгъанды дейдиле. Чепкенни бермегенлери ишексиз аны ючюндю. «Сен бизни сыйыбызны тюшюрген эсенг, биз да тюшюрейик» деген болурла. Сагъыш эте келе да эсин ташлай, Салимат талай заманны барды. Эм артында уа тюз къараб тургъан болмаса, башына бир джукъ келтиралмады, къарагъаилыкъгъа кёзлери бир джерде тохтаб, затны кёралмайды...

* * *

Салимат юйге киргенли эки-юч ай кетсе да, къайын анасы бла Зубайда, анга бурунлары бла сёлешиб тургъан болмаса, бир джангыз джолда джылы сёлешмейдиле. Бир-бирде юйлери-не башха адам келсе, Салиматны юсюнден болгъанны, болмагъанны да джарашдырыб, хапар айтадыла.

«Къызым, айтама, келиним, эшит» дегенча, бир башха келинде тохтаб, эм артында «аллай насыб а бизге къайда» деб, ахсыныб, сёзлерин алай бошаучандыла.

Къуру кеслери къалсала уа, экиси, бир-бирине сёз джетдирмей, Салиматны бетин джыртарча этедиле.

Худжу чепкенни уа Салимат табу этиб юслерине атарыкъ эди, алай а аны къолундан ала энди алгъанмы этерикдиле!

Бу халда Салимат джашай, ашай эсе да, билмей джашады. Джыламугъу бла гырджынын тенг ашагъан деген бу болур. Кесини анасы, «тёз, барысына тёз», деб айтдырыуну бериб турады. Онсегизджыллыкъ Салимат а, джашаудан хапары болмай, къыйынлыгъын айтыргъа киши табмай инджиледи. Айтыб да кимге айтырыкъды. Хасан а? Хасанны уа анасы, отоугъа иймей, кёбюсюне кеси болгъан юйде джатдырыб тута туруб, эм артында сылтаула бла къошха ийди. Аны аягъы юйден чыгъар - чыкъмаз Зубайда, Салиматха джетиб: «Мен келирге къораб турсун деб кетгенди Хасан, хашкен!» — деб, джылан ургъанча, кириб чыкъды. Аны аллы бла уа ол Къара чепкенни Салиматны юсюнден сыдырыб алгъанды...

* * *

Юсюнде зыккыл, кир кёлеги, къара аякълары кысты-кысты атылыб, чакъмакъ чачы бетине тюшюб, орамлада бир тишируу айланады. Анга энди хар ким да юреннгендиле, асыры сан этмейдиле. Джашчыкъла аны ызындан «гиж, байра, гиж» деб

кѳозуйдула. Тиширыу аланы сан этмейди, алай а озуб баргѳан кѳатынланы кѳрсе: «Чепкенинги теш, Зубайдагѳа бер, ансы сени Хасандан айырлыкѳды», — деб юсюне, джылаб, джабышыб кѳа-лады. «Ай джарлы Салимат а», — деб, аны кѳрген ахсыныб озады. Анасы ѳлгенли уа, тыяр-джыяр адамы да болмай, кѳай-да кеч болса, анда кѳалады.

Хасан кѳатыныны былай болгѳанын эштген кюн огѳуна джю-реги джарылыб ѳлгенди дейдиле. Кѳара чепкен а Зубайданы кюбюрюню эм сыйлы джеринде орун алгѳанды. Зубайда эрге баргѳанында, аны кѳайын кѳызына зор-джол бла кѳчген эсе да кѳчгенди. Ол да кесини кѳызына бергенди. Кѳызы да ѳсюб, уллу болуб эрге баргѳанында, кѳайын кѳызы болмагѳаны се-бебли, асырай туруб, кесини уланындан туугѳан Фатимагѳа осит этгенди...

* * *

Хапарны айтыб бошагѳандан сора, Минат кѳобуб джумушу-на кетди. Фатима дерслерине олтурса да, башына джукѳ кир-мейди: сау адамча, тюз кѳз туурасында субай суюкли, ариу чы-райлы, насыбсыз Салимат суюлгенди. Аны джазыкѳсынмакѳ-лыкѳ Фатиманы джюрегин ашаб барады. Окѳуйма десе, кита-быны тизгинлерини арасындан Салиматны джыламукуѳдан тол-гѳан дугѳум кѳзлери кѳрюнедиле. Орундукѳ таба кѳараса, ан-дан да эсин ташлаб, кѳарыусуз болуб тургѳан Салиматны кѳре-ди. Эшик аллында ойнай тургѳан сабийле акѳылындан шашхан Салиматны кѳозуй болурла дегенча болады. Кѳалайгѳа барса да, кѳалайгѳа кѳараса да — ол джарлы Салимат... «Тохта, да кѳуру олмуду?... аны ол халгѳа джетдирген Зубайда бла анасы кеслери не насыб кѳргендиле?! Аланы бир джангѳызы да нек на-сыблы болмадыла?! Зубайданы кѳайын кѳызы уа?! Мени кѳарт анам а?! Барысын алай этген ма бу Кѳара чепкенди! Муну юсю-не тѳгюлген джыламукуѳ бютеу Хурзук тюзюн сугѳарлыкѳ бо-лур эди! Анча адамгѳа кѳыйынлыкѳ джетдириб, дагѳыда кю-бюрню кеси алыб турады! Бу чепкен юѳде болуб, джашау джокѳду»...

Ол кече Фатима кѳэюне джукѳу кирмегенлей чыкѳды: «Кѳа-лай кѳыйын джашау болгѳанды бурун».

Экинчи кюн эртденбла Минат ийнек сауаргѳа кѳобханын-да, Фатима андан алгѳа кийиниб айланнганын кѳрюб: «Юрен-нгени игиди», — деб кѳууана, челекни алыб, ийнекни тѳбюне чѳкдю. Фатима, эрлай кюбюрню ачыб, тикген джанджаулукуѳдан Кѳара чепкенни алды. Печ таба кѳараб, «Огѳай, эркин джерде этмесем, джюрегим кѳанныкѳ тѳлдю» деб, бир кѳолуна фате-

ген шышаны алыб, арбазгъа чыкъды. Кечени узуну къайнаб тургъан джюрегин сѣнгдюрге ашыгъады. Къара чепкенни арбазны ортасына атыб, юсюне фатеген къуюб, эрлай сернек тартды. Джалыны, оту да бир-бирине чулгъаныб, ёрге ургъанына Фатима къууаныб къарайды. Минат а, бусхул нйисге бери айланыб, отну кѣргенлей, нйекни къоюб чабды, алай а чепкенни кюери кюйгенди...

Акъ учхунларын джазны эртденги джели учуруб, тѣрт джанына чачыб барады. Минат, ауузундан сѣз чыгъаралмай, къолларын джайыб, сын болуб къалгъанды.

Таулары джитилеринден жангы саргъалыб келген кюн, «аферим» дегенча, Фатиманы юсюне тийди.

Фатима уа, кюлюрюн кюдден тыя, анасыны бетине таукел къарады: огъай да, кѣрюрбюз энди Къара чепкен кишиге джукъ сталса!

Фатиманы къууанчы уллуду, бошлукъ табханлары себебли, кюбюрге хапчюкле да андан аз къууанмайдыла...

1. Зубайда бла анасы нек кюреше эдиле келин бла?

2. Бернени юсю бла Салиматха не къыйынлыкъ джетдиргендиле къайыналары?

3. Ол кѣзюуледе таулу тиширунуу джашауу артыкъ да къыйын нек болгъанды? Юлгюле келтиргиз.

4. Бусагъат джашауда берне, къалын дегенча, эскиден къалгъан чирик адетлени, адамны джашауун мутхуз этген затлары юсюнден не билесиз? Алары арабыздан къоратыр ючюн, къалай кюрешесиз?

5. Фатима Къара чепкенни нек кюйдюргенди? Анга къаллай адам деген боллукъду?

Хапарны планын салыгъыз, анга кѣре сочинение джазыгъыз. Бек джаратхан джерлеригизни пьеса халда айтыб кѣрююз. Ангыламагъан сѣзлеригизни соруб, магъаналарын билиб, джазыгъыз.

Борлакъланы Тохтар (1914—1042)

Къарачай поэт Борлакъланы Алийни джашы Тохтар 1914 джыл Ташкёпюр элде туугъанды. Микоян-Шахарда (Карачаевск) рабфакда окъугъанды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы, литература къуллукъчусу болуб ишлегенди.

Тохтарны назмулары, хапарлары, 1935 джылдан башлаб, газетледе, китаблада басмаланнгандыла.

1939 джыл «Насыблы джашлыкъ» деген назму китабчыгъы чыкъгъанды.

М. Ю. Лермонтовну талай чыгъармасын ана тилге кёчюргенди. Борлакъланы Тохтар Совет джазыучулары Союзуну члени, къарачай халкъны ёсюб келген фахмулу джаш поэтлерини бири эди.

Ол джарыкъ кёллю, таукел, спорт бла кюрешген батыр джаш эди. Джаш тёлюню арасында крайны гёджеби эди.

1941 джыл, Ата джурт къазауат башланганлай, кстиб взводну командири кичи лейтенант Борлакъланы Тохтар 1942 джыл Воронеж областда, урушда джигитлик этиб ёлгенди.

Поэтни В. И. Лениннге, Ата джуртха, туугъан джерине, джаш тёлюге аталгъан джырлары аны совет халкъгъа уллу сүймеклигин кёргозедиле.

ЛЕНИНЧИ КОМСОМОЛ

Мен ышарама, къууанама,
Джашлыкъгъа къаш кериб, джарыкъма.
Джаш тёлюню джарыкъ атындан
Комсомол джюрекден джырларыкъма.

Мен джырларыкъма, джырлагъан чакъда
 Джарыкъ джыр согъуб джюрек къылларым.
 Айтыгъыз мени кѣлюю халкъгъа,
 Эркин тѣгюлсюн джюрек джырларым.
 Биз туугъанбыз джаннган отну
 Мыдыхында, джаннганында,
 Тюшмез Совет джурт, тюшмез эркин халкъ
 Энди къайтыб капитализмни тузагъына.
 От кюрек бла биз кюрейбиз
 Къан ичиучю джыланланы.
 Тенгизге — балыкъбыз, кѣкге — илячинбиз.
 Ленинни комсомол уланлары.
 Тутса да дуняны къара кече,
 Аны алтын кюн къоратыр,
 Джаныуарланнган капитализмни,
 Бирикген темир къол ууатыр.
 Алса да кѣкню къоргъашын булут,
 Биз булутлада шыблача джюрюбюз,
 Къурч къушлада, танк атлада
 Тулпар джюрекден урушха кирирбиз.
 Ленинни сѣзю бизни ѳтгюрлейди,
 Партияны иши бизни джитилейди
 Тамырын кюджюрюрге джылан уяны.
 Биз сослан къаябыз,
 Бармыды къарыуу джелни
 Чачаргъа Совет джуртну — сослан къаяны?..
 Партияны сѣзю ышартады джерни,
 Эм кюкюретеди джарыкъ, чууакъ кѣкню,
 Партия бизге игиди дерча,
 Кючлю сакълайыкъ биз совет чекни...
 Комсомол тенгим, джюрегим, бауурум,
 Бизни джырыбыз кѣкча джашнасын,
 Класс кюрешде бизни ѳсдюрген,
 Алтын джашлыкъны бизге берген,
 Барыбыз суйген партия джашасын!

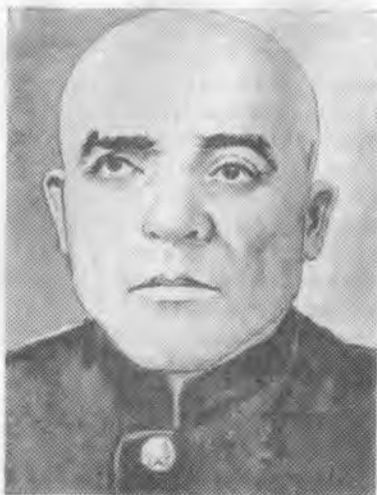
1. Леничи комсомолну джигит джолу къалай суратланады?
2. Совет джуртну хорлапмазлыкъ кючюп поэт не бла тенгешдиреди?
3. Джаш тѣлюге алтын джашлыкъны ким бергенди?
4. Комсомолчуна къууапч кѣлюн къаллай сѣзле бла билдиреди?

МОСКВА

Джюрегимден кесиб план бергенме
 Джангы зат джаз деб къаламыма.
 Бал аякъча, суймекликни себгенме
 Бюгюн сеннге келтирген саламыма.

Тенгизде балыкъ джюзгенча,
 Толкъууланы кѣмюгюнде,
 Джюзеди Кремль, балыкъча,
 Айны сют тенгизинде.
 Кызыл площадь чепкен согъады,
 Адамладан — инсан чоллакъладан.
 Акъджал тютюн билезикча чыгъады
 Кырч кемени къара оджагъындан.
 Москва сууну дарий этегине
 Ай тизеди алтын сапынкаланы,
 Бир къарасанг, баш кѣмеди теренине
 Чулгъам-чулгъам кюмюш шоркъаланы.
 Джамчы къанатча, кѣмде булутла,
 Мени бла суу алышмакъ ойнайла:
 Кызыл кюнден билезикле ийириб,
 Бойнума, ёшюнюме чырмайла.
 Джуртум десем, тилим бал татады,
 Джюрегим а сеннге кемсиз тартады,
 Джюрегими-джырымы чырагъы
 Ленин сени кѣйнуңгда джатады.
 Ата джуртну кюн джюреги Москва,
 Сендеди эркинликни чырагъы,
 Сени бла бирди туугъан элими,
 Бал таракъча, татлы топрагъы.
 Анамы сютю, джуртуму топрагъы
 Кыатышады мени къаныма.
 Керек кюнде болсун кърманлыкъ
 Мени джаным Совет къаралыма.

1. Совет джуртну узакъ эллери бла ара шахарны байламы къалайды?
2. Назмуда поэт Москваны сюйгенин кыйсы сѣзледен билирге бол-
лукъду?
3. Текстде метафораланы, тенгшешириулени, эпитетлени табыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.

Байкхулланы Абдул-Керим

(1907)

Байкхулланы Пагону джашы Абдул-Керим 1907 джылда Огъары Марада туугъанды. Ол, джашлай ёксюз къалыб, байлагъа джалчылыкъ этгенди.

1930 джыл Баталпашинскеде (Черкесск) совпартшколну бошагъанды. Андан сора да Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) окъугъанды. Партия-совет ишледе блек джыл къуллукъ этгенди. 1938—1941 джыллада «Къызыл Къарачай» газетни редактору болуб тургъанды. Уллу Ата джурт къазауатда уруш этгенди. Совет Аскерден келгенден сора Кърал къоркъуусузлукъну органларында ишлегенди.

Аскерчи-коммунист, немец фашистлеге къаршчы кюреште батырлыгъы ючюн, правительство саугъала бла белгиленгенди.

Поэт Байкхулланы Абдул-Керим 1938 джылдан бери СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члениди. Бусагъатда Зеленчук станседе джашайды, пенсионерди.

СЕНСЕ КЮНЮМ

Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген,
Джерибизге джарыкъ кийим кийдирген,
Хар миллетге бирча кесин сюйдюрген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Тюзлюк ючюн кесин чыртда аямагъан,
Саз бетими, ау кёсюмю кенг ачхан,

Эркинликни джилтинлерин кенг чачхан,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Тау сууча, терк, кёкча, мийик, къадарлы,
Кырдыкча, бай, хауача, бек багъалы,
Айча, толу, кюнча, джарыкъ, нюр къанлы,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Толу джашау, махтау, насыб, сый берген,
«Окъу, ишле, эркин солу сен» деген,
Партияны къурагъан, сакъ ёсдюрген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Минги Тауда шыбла чыракъ джандыргъан,
Кёк къойнуна алтын басхыч салдыргъан,
СССР-ни тархын Айгъа къондургъан,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Ата джуртха бизни баш этген,
Къарнашлыкъны, шохлукъну да бегитген,
Коммунизмни къурч байрагъын тюз элтген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Ёлмегенсе, сен — чыртда ёлмезлик,
Джокъду сени окъумазлыкъ, билмезлик,
Мермер кешененги келиб кёрмезлик,
Мени кюнюм, уллу Ленин атабыз!

1. Ленин бютеу халкълагъа бирча багъалы болгъаныны юсюнден назмуда къалай айтылады?

2. «Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген, Джерибизге джарыкъ кийим кийдирген» деген тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

3. Назмуда тенгешдириуленни табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

4. Ленинин юсюнден башха не назмула, хапарла окъугъаныгъызны айтыгъыз.

УРУННГАННЫ ДЖЮРЕГИСЕ

Тулпарлыкъны, хорламны да джолуса,
Ата джуртум, сюйген джуртум, уллуса,
Эркинликни, тенгликни да джерисе,
Урунганны джаныса, джюрегисе.
Адам улу бююн сениге къарайды,
Кёб тилледе сени ишинги махтайды,
Да, махтайды, махтаулуса, ариуса,
Джерде кибик, сен кёкде да хорлайса.
Джулдузланы джулдузлагъа иесе,
Космосда да чууакъ кюнча тиесе,

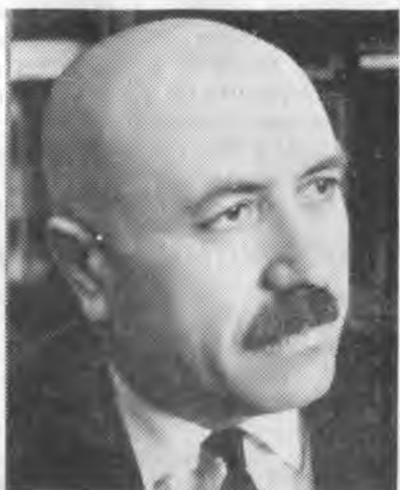
Хар къайда да сен шохлукъну сюесе,
Къазауатсыз рахат джашау излейсе.
Къууанама, махтанама, джырлайма,
Халкъым бла тулпарланы сыйлайма,
Талай кюнню ала батыр учдула,
Кёк къоюнну кёк ташасын ачдыла,
Бу насыбды, акъылны хорламыды,
Бу къууанчды — коммунизмни байрагъыды,
Бу къарыуду джолла салгъан космосха,
Болмагъанды быллай юлгю дунияда.
Эки тенгни, эки джуддуз къарнашны,
Партияда ёсген эки джолдашны
Бу махтаулу, тамаша учханлары,
Сора джерге алапат къоннганлары
Джуртуму кёб сыйын артыкъ этеди,
Муратлагъа узакъ алгъа элтеди.
Ата джуртум, туугъан джуртум, бай джерим,
Алгъышлайма хорлам бла, джюрегим.
«Восток-юшча», «Восток-тёртча» кемеле
Тамбла да космосха тизилирле.
Анда терен базазала салырла,
Хорламлагъа энтда ие болурла.
Ийнанама, къол салама: Айгъа да,
Джуртум, сени тулпарларынг чыгъарла!

1. Назму неге аталыб этилгенди?

2. Назмуда Ата джуртну юсюнден, «Эркинликни, тенгликни да джерисе, урунганны джаньса, джюрегисе, адам улу бюгюн сеннге къарайды», деб джазылгъанды. Сиз аны къалай ангылагъаныгъызын юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

3. «Космосну бойсундурууда совет космонавтланы джигитликлери» деген темагъа хапар джазыгъыз.

Къулийланы Къайсын (1917)

Къулийланы Шуайны джашы Къайсын 1917 джыл Тёбен Чегемде туугъанды. Къайсын сабий заманында огъуна ёгюз арба бла джюрюгенди, ат белинде айланганды, сюрюу кютгенди. Сабий джылларында огъуна джыргъа усталыгъы бла элде, джай къошлада белгили болгъанды. Чегемде орта школда окъуй тургъанлай, назму джаза тебрейди. 1935 джыл Къайсын Москвада Луначарский атлы театр институтха киреди. Аны бла бирча Кечеги Литература институтха джюрюйдю.

1940 джыл, окъуй тургъанлай, Къайсын кеси разылыгъы бла аскерге кетгенди. Уллу Ата джурт къазауатны биринчи кюннен башлаб урушлада болгъанды.

1958 джыл Къулий улу Москвада Баш литература курсланы бошагъанды.

Аны «Салам, эртденлик» деген биринчи назму китабы 1940 джыл чыкъгъанды. 1958 джыл Къулийланы Къайсын ана тилде эки томлугъун басмалайды. Андан бери фахмулу поэтни ана тилде эмда орус тилде джыйырмадан артыкъ китабы чыкъгъанды, талай чыгъармасы СССР-ни башха халкъларында эмда тыш къраллы тилдеде чыкъгъандыла.

1966 джыл Къулийланы Къайсыннга орус тилде басмаланган «Джаралы таш» деген назму, поэма китабы ючюн М. Горький атлы кърал саугъа берилгенди.

Кесини устазларына Къулий улу уллу орус поэтлени, артыкъсыз да Пушкинни, Лермонтовну санайды. Ол эм уллу сый берген адамлыкъ бла эркишиликти. Поэт, халкъны иннетин биле, халкъны ичинде джашаргъа керекди, кесини энчи насыбын халкъны насыбында кёрюрге керекди, дейди. Поэт ишчилени, эллиле-

ни от джагъаларында джылына келсе, ол кесини поэзиясыны оту бла аланы джюреклерин джылытырыкъды деб, Къулийланы Къайсын кесини поэзия джолун халкъны, къралны джашауу бла, джазыуу бла бир этеди. Апы «Ленинни юсюнден таулу поэма» деген чыгъармасы Ленинни юсюнден джазылгъан эм онглу чыгъармаланы бирине саналады. 1974 джыл поэт «Джер китабы» (назмула) ючюн СССР-ни кърал саугъасын алгъанды. 1977 джыл Къайсын Ленинни ордени бла саугъаланнганды.

КЪАЙСЫННЫ ЮСЮНДЕН ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ АЙТХАНЛАРЫ

Къайсынны хар тизгининде сени терен сагъыш этдирген улуу оюмла, бек ариу, таза, эсде къаллыкъ суратла, кишиликни ётюрюксюз джоллары бардыла.

Ираклий Андроников

Къулий улу Къайсын назмуланы да, къара сёзю да айтылгъан устасыды. Дунягъа малкъар халкъны ауазы бла джырлагъан акъыллы джырчыды.

Сергей Михалков.

Мийикге ёрлей баргъан адамла къалай суюб турлукъ эселе, биз назмуну Къулийланы Къайсын деб аталгъан мийиклигин алай суюб турлукъбуз.

Николай Тихонов.

Сизде фахму къылны айырмалыгъы неда тартылгъан джаяны къатылыгъы барды. Ол а насыбды.

Борис Пастернак.

Къулийланы Къайсын назмуларында кесини элинден къараб бютеу дуняны кёреди.

Расул Гамзатов.

Къулий улу Къайсынны поэзиясында адамлагъа суюмекликни, кишиликни, адамлыкъны оту джанады.

Алим Кешоков.

Къулий улу Къайсынны поэзиясы ташны джарытыб, аны джулдузлагъа тенг этген поэзияды.

Толгъур улу Зейтун.

ДЖАНКЪЫЛЫЧ

Юйлени башындагъы джанкъылыч,
Наныкъланы да, чёблеу башланы да
Тюрсюнюсе. Ётюб келесе бек тынч
Башындан къаяны, агъачланы да.

Бачхаланы башында жанкылыч,
Ишлей турган тиширыула кез ийген,
Талала башындагы жанкылыч,
Башларын келтюрюб, гаммешле керген.

Арбазланы башында жанкылыч,
Сабийле кюллары бла тисрге
Термилиб турадыла, жанкылыч,
Кыйырынг кайда болганын билирге.

Шахарны башында жанкылыч,
Нечик бек сюе эдиле сабийле
Арбазга тюшсег, кюлан жанкылыч,
Джаумдан джибигенден сора юйле.

Ала кылай сюсдиле кыйырынг
Терезеден юйге кириб келирин,
Джер юсюнде жан кермеген кыйырынг
Ачык терезелеринден киририн.

Сенден бурунгу кылыч бир да джокду,
Енге бир джанны башын кесмединг.
Сенден ариу, уллу кылыч да джокду,
Енге бир чебню кыан джугу этмединг.

Алтын сабынгдан аллах кеси тутуб
Турамыды, кындан бек аз сууура?
Сабийле сукъланырча джылтыратыб,
Кынынгамы салады андан сора?

Тейри кылыч, тау теппеден кыарындан
Тенгизни кек кенгине джетиб турган,
Чеблеу башланы сарылыкларындан
Сары, чум кызыллыгындан кызарган.

Дунияда джокду сенден сейир кылыч.
Кетме, сабийле насыблы болсунла!
Бар сауутну думп этиб, жанкылыч,
Адамла сени турмага кыйсунла!

* * *

Табыгатда жангур джаууб азыгындан сора тюрю-тюрю бояула бла бир кесекге дери кекде оракга ушашлы керюнюучо затха жанкылыч неда Тейри кылыч дейдиле. Ол сезню кайдан чыкканы сейирди.

Бурун, кырачайлыла, малкырлыла меджисуу заманда, хар затны кесинч бир аллахы барды деб тургандыла. Керню аллахы Тейриди дегендиле. Та-

бигъатны биз башында айтхан сейирлик затын ала Тейрини кылычына са-
нагъандыла. Тейри джанына тагъыучу кылычды ол деген магъанада айт-
хандыла. «Тейри адамы», «Тейриден тилеги къабыл болсун», «Тейри урсун»
деген сёзле ол заманладан кългъандыла.

1. Поэт джанкылычны тауда, тюзде да кёрюнюуюню юсюнден талай
строфада нек айтады?

2. Джер юсюнде ёмюрлени рахатлыкъ болуб турурун излеуде поэт джан-
кылычны сыфаты бла къалай хайырланады?

3. Назмуда джанкылычны бояулары не затла бла тенгешдириледи?

ХИРОСИМАНЫ КЮЛЮ

Сен да, мен да джашаб тургъан дуняда
Атхандыла атом бомбаны элтиб
Кече бла Хиросимагъа, анда
Аналаны, сабийлени кюл этиб.

Японияны отчагъаларында
От къалай джаннганын кёрмегенлигим
Ючюн, мен отчагъаланы барында
От бирча джаннганын билеме иги.

Болмадым Японну шахарларында,
Алай Хиросиманы кёсеулери
Кюйдюредиле Кавказ тауларында
Джюрегими, ол тютюн джетиб бери.

Ол джюрегиме кёб ачыула берди,
Мен андан, ол отдан чыгыб келгенча,
Анда мени анам ёлмеген эди,
Алай джарсыйма мен, анам ёлгенча.

Анда ёлген аналаны барысы,
Мени анамча, джашларын ёсдюрюб,
Ишлей, мангылайларын да тер басыб,
Джашагъандыла, къууанч. бушуу кёрюб,

Хиросима! Кюлюнг табанларымы
Кюйдюреди. Ол кюл—сабийчиклени
Джюреги, джюреги аналарыны.
Анам, сабийлерим да барды мени!

Кюл болду оюнлары сабийлени,
Эрге чыгъарыкъ кызланы тойлары,
Кюл болгъанды джылыулары юйлени,
Алимлени, поэтлени ойлары!

Бу сен да, мен да джашагъан дуняда
Этилди ол мурдарлыкъ, билесе сен!
Ол затха къалай чыдадыкъ хар адам?
Джылайбыз да, бир джуугъубуз ёлсе!

Аны юсюнден берилген хапаргъа
Къагъыг огъуна къалай чыдаядды?
Къагъыт, неге да чыдайса сен, къаргъа
Ушаш, сууукъ! Кюймейин къалай къалдынг?!

Тёппелени къарларыны юсю бла
Къара болгъанча, къарайма алагъа.
Таула! Ёмюрлюксюз джылагъыз сиз да
Хиросиманы кюл этген палахха!

Ол мурдарлыкъ этилди сен да, мен да
Джашагъан дуняда! Чыдадыкъ къалай?
Ол къатланмаз деб ийнанмайыкъ энтда, —
Алкъын джорюйле бёрюле, марлай!..

1. Бу назмуда сёз нени юсюнден барады?

2. Поэт Хиросимагъа джетген къыйынлыкъгъа къалай къарайды? Анга не айтады?

3. Бизни кърал джер юсюнде рахатлыкъ ючюн тохтаусуз кюрешгенинден эмда ядро сауутну кбурутургъа излегенинден хапар айтыгъыз.

Отарланы Керим

(1912—1974)

Отарланы Сарамырзаны джашы Керим Къабарты-Малкъарны халкъ поэти эди. Ол назмула, поэмала, хапарла, очеркле джазгъанды.

Керим 1936 джыл СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членге киргенди. Чыгъармалары газетледе 1930 джыл басмаланыб тебregenдиле, «Назмула бла джырла» деген энчи китабы 1938 джыл чыкъгъанды. 1940 джыл очеркле китабы, 1941 джыл «Школну хапарлары» деген китабы чыкъгъандыла.

Талай джылны Отар улу Къабарты-Малкъарны джазыучуларыны союзуну председатели, андан сора «Шуёхлукъ» альманахны редактору болуб ишлегенди.

1956 джылдан бери Керимни «Джолла», «Сагъышла», «Туугъан джерим», «Дуния эртдени», «Джылла», «Танг джулдузум», экитомлукъ «Сайламала», «Сынла» деген китаблары чыкъгъандыла.

Отар улу Уллу Ата джурт къазауатны джылларында, къолуна сауут алыб, узакъ уруш джолланы айланганды, фронтдан бир буту кетиб къайтханды.

Отар улу Керим 1974 джыл октябрь айда ауушханды.

А Н Т

Уруш келеди, тоб тауушлары эштиле кенгде.
Заман джетед, уруш аулакъгъа атланьргъа.
Экиси эки фронтлагъа кетедиле тенгле.
Тенг ант этед тамада тенгини аллында:

— Мен анамы халал сютю бла этеме ант,
Къарт атамы ашхы бети бла этеме ант,
Ата джуртуму топрагъы бла этеме ант,
Мен аны ахыр чапрагъы бла этеме ант,
Мени ёсдюрген батыр халкъ бла этеме ант,
Мен анга борчлу болгъан хакъ бла этеме ант, —

Ёз джашаууму халкъдан ёмюрде айырмам,
Халкъны джолундан башха джолланы мен бармам!

Солдатны керти саууту бла этеме ант,
Хорламны къууанч сагъаты бла этеме ант,
Джашауну къызыу сюйюуюм бла этеме ант,
Эм халкъ бушуугъа кюйюуюм бла этеме ант,
Эм тюзлюкню сыйлылыгъы бла этеме ант,
Эм насыбны уллудугъу бла этеме ант,
Ленинчи большевик бетим бла этеме ант,
Эм коммунист партбилетим бла этеме ант, —

Ахыр душманны эзмегенлей, къайтыб келмем,
Уруш аулагъында ёлсем, спассыз ёлмем.

Ёлсем да, ёлюрме, душманны ёлтюре,
Джерге мамырлыкъны бла насыбны келтире.

Ноябрь, 1941.

1. Ант этиу ананы сютю бла нек башланады? («Апамдан ичген сютюм харам болсун» деб халкъда не ючюн айтылады? «Джандарны джырында», «Экибизден, джер къачмайын, ким къачса, аны анасыдан ичген сютю харамады» деген сёзлени эсге алыгъыз).

2. Халкъ бла байламлыкъны юсюнден назмуда не айтылады?

3. Поэт не затла бла ант этгенин джазыб, аланы ич магъаналарына къарагъыз.

КОММУНИСТЛЕ

(Къысхартылыб бериледи)

«Аврораны» залнлары
Кечени джарытханда,
Дуня къарады ары —
Ленинни кёрдю анда!
Ол кёрдю Ленин халкъны
Азатлыкъгъа элтгенин,
Зорлукъ сыйыргъан хакъны
Халкъгъа юлюш этгенин.

Патчахлыкъны къаласы
Оулгъанын да кёрдю.
Ёмюрню минг джарасы
Сау болгъанын да кёрдю,
Ёмюрню мурдарлары
Сюдге тартылгъанларын
Кёрдю, бар мадарларын
Тауусуб тургъанларын.

Къадарны оноуларын
Къолгъа алгъан къралны,
Ачлыкны, аурууланы
Хорлай баргъан къралны
Кёрдю, къурч аскер джыя
Билген коммунистлени,
Тюз иннетлерин джая
Келген коммунистлени.

Джолла элтселе да, тик
Чынгылгъа къыса, таргъа,
Ленин бла ант этдик
Тюзлюкню къорууларгъа.
Муратыбыздан бизни
Джарты къоялмаз киши.
Муратыбыз а — тюзлюк,
Хорлар Ленинин иши.

Къралгъа Днепрогэсин,
Кузбассны берген джылла!
Халкъ джашауундан эски
Ызны кетерген джолла!
Джангы шахарла, элле.
Джолла ишлетген джылла!
Бетлерибизни джелге,
Кюннге кюдюрген джолла!

Тау элlege Ильични
Чырагъын элтген джылла!
Къырланы эте кючлю,
Колхозгъа ётген джолла!
Сизде уллу ишлени
Кърал къолуна алды.
Сизде коммунистлени
Кёргенлей келдик алда.

Алимле да болдула,
Илмугъа джол ачдыла,
Халкъгъа къуллукъ къылдыла,
Бола анга башчыла

Ленинин иннетинде
Халкъны бирикдирдиле,
История бетине
Махтау бла кирдиле.
Халкъ ашхыларын излеб:
— Кимле? — деб соргъанда,
— Коммунистледиле! — деб,

Эштгенбиз хар заманда.
Коммунистле! Сиз, джарыкъ
Дунияны къураучула!
Халкъны джолгъа чыгъарыб,
Аллында барыучула!
Унутмагъанбыз къралгъа
Уруш кириб келгенин,

— «Эй, коммунистле, алгъа!» —
Деб, чакъыргъан кюнлени.
Урушну кыдырыгъа
Чыкдыкъ, палах джылланы
Солдатлары болургъа...

Джомакъланы иш озгъан
Къралда джашайбыз биз.
Марсда илипин къазгъан
Эрлеге ушайбыз биз.
Эски сабан агъачдан
Джулдузлагъа джетдирлик
Ракетагъа джол ачхан —
Олму тюддю эрлик!

Халкъ насыбы ючюн деб,
Къазаутха баргъанла!
Халкъны отну ичинде
Джойдурмай, чыгъаргъанла!
Сиз къатысыз темирден,
Къурчдан да, хорлай барып,
Коммунистлик ёмюрню
Батыр байракъчылары!

1. Джангы джарыкъ джашауну ишлеуде коммунистлени орунларын белгилегиз.

2. Ленинин коммунистлеге башчылыкъ этгенин, халкъ бла байламдыгын кёрюсюзюз.

3. Къралны ёсюм джолундан айтылгъан джерлени табыб окъугъуз.

4. «Сабан агъачдан джулдузлагъа» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

Хубийланы

Осман

(1918)

Белгили къарачай джазыучу Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джылда Огъары Тебердиде туугъанды. Ол Микоян-Шахарда (бусагъатда Қарачаевск) рабфакны бошагъандан сора, Ставропольда устазлыкъ институтну литература факультинде окъугъанды.

Хубийланы Осман Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды. Ол кёб джылланы «Қызыл Қарачай» газетни редакциясында, школлада, джазыучулары Союзуну область бөлүмюнде кюллукъ этгенди, областны телевидение бла радио бернуден комитетини председателини заместители болуб ишлегенди. Бусагъатда областны джазыучуларыны организациясыны джууаблы секретарыды.

КПСС-ни члениди, Совет джазыучулары Союзуну эмда журналистлени Союзуну члениди.

Осман, 15 джыл болгъан заманындан башлаб, назмула, джырла джазады. Аны къарачай литератураны ёсдюрюге кёб кыйыны киргенди.

Хубийланы Османни поэзия бла прозада магъаналы кёб китабы чыкыгъанды: «Комсомол джырла», «Заман», «Ант», «Аманат», «Адамла», «Мурат», «Джукъусуз кечеле», д. а. к.

Поэтни Ленинни юсюнден джыры, «Қырнаш халкъла», «Джолла», д. а. к. кёб алапат джыры Қарачай-Черкесияда, Север Кавказда белгилидир.

Фахмулу джазыучуну Хубийланы Османни чыгъармалары Ата джуртну, аны ашхы адамларын, Октябрь революцияны, миллетлени шохлугъун, туугъан джерин махтайдыла.

Джазыучу «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлугъу» орденле, талай медал бла саугъаланнганды.

Бу поэмада Хубийланы Осман Уллу Ата джурт къазауатны заманында СССР-ни бютеу халкълары бирлешиб къанлы джауну хорлагъанларын оруслу бла къарачайлы аскерчи тенглени юсю бла терен эмда таб ачыкълайды.

Ол бирикмеклик халкълагъа хорланмазлыкъ кюч бергенин чемер суратлайды, бюгюн да тюрлю-тюрлю миллетли, бир иннетли совет адамланы коммунизм ишлеуде бекден бек биригигиз деб чакъырады.

ШОХЛУКЪ

Аскерчи тенгим М. Лебедевке

(Къысхартылыб бериледи)

I

Джуртубузгъа къоркъуу тюшген
Къара кюнде
Джазыуубуз этген эд
Бизни бирге.

Пенза шахар ашыргъан эд
Сени джолгъа:
«Къыйынлыкъда эс ташлама,
Бар, — деб, — алгъа!»

Эсингдемид тюшге ушаш
Тюнлерибиз!..
Къара терлеб, отдан чыкълан
Кюнлерибиз!..

Украинаны тюзлерин
Биз къучакълар,
Тургъаныбыз бюгюлмейин,
Хорлам сакълар!..

Биз солусакъ, ташны, джерни
Джастыкъ этиб,
Къалай татлы джукълар эдик,
Къайгъы кетиб!..

Кёзюмделле будайланы
Кюйгенлери,
Хар атламгъа бомбаланы
Тийгенлери;

Танкаланы гюрюлдешиб
Келгенлери...
Чархла эзиб, джигитлени
Елгенлери.

Чарламай эд джан негеринг —
Автоматынг.
Джюрегиме джазылганды,
Тенгим, атынг.

Джер узакълыкъ, озгъан джылла
Айырмазла:
Бир урушха элтгендиле
Дауурбазла.

Сенгмейдиле къазауатда
Чыкыгъан безле.
Тюшмейдиле джюрек къаныб
Айтыр сёзле.

Эх... Россия, джатадыла
Джер тюбюнде
Орус, черкес, къарачайлы
Бирге-бирге.

Халкъларынга къудретинги
Чегиб-билиб
Къоруулалла тулпарларынг
Тенг биригиб.

Джашау ючюн къарнаш болуб
Хар миллетинг,
Къанлы кюнде аямагъанд
Джаугъа дертин.

Кёбню эзгенд тирилтмейин
Зорлукъ басыб.
Къанла джаууб сугъарылганд
Бизге насыб.

Къарнашлыкъны сынаидыла
Къыйынлыкъда:
Джокълашалла бир иннетге
Сыйынныкъла...

III

Танг атаргъа джер тебрениб,
Джюз титиреб,
Ачы-ачы от чартлады,
Кёк кюкюреб.

Кёз ачхынчы зынгырдалла
Миялала,
Умур-чумур болуб ала
Къуюлдула.

Сескеклениб, хахай-тууай,
Къычырыкъла,
Баш тюклеринги къобарыб,
Терк чыкъдыла.

Бир сызгъырыб, боран таууш
Этиб кёкде,
Самолетлары келдиле
Сагъат тёртде.

Эс ташлауну, кыызбайлыкъны
Быргъаб джыкъдыкъ,
Къуугъун бла сауутланы
Сермеб чыкъдыкъ.

Эсингдемид, Миша, тенгим,
Ол кюн ёртен?!..
Ахсынганла... джан бергенле..
Къанлы эртден?!..

Чемоданла письмола бла
Кюйгенлери..
Къарт анала, сарнаб, бут-къол
Тюйгенлери.

Гъыж-гъыж этиб, джер тенгериб,
Къара танкала;
Джаяулары сюнгюлерин
Билеб, таблаб,

Чегибизге кирселе да
Къанлы джаула,
Биз ант этдик бой салмазгъа,
Ёлмей — саулай.

Ол кюн кёрген унутурму
Тюрсюнсюнсю!..

Терен бушуу алыб сени
Бет нюрюнгю...

Ыхтырылмай бардырасыз
Сиз къазауат.
Биргенгеди къарачайлы
Деу Азамат.

Къара кёзлерин джууады
Къан къатыш тер.
Къабыннганды салам отлай
Къайгъысыз джер.

Сен кесинги аямай
Таукеллениб,
Джуртунг ючюн кюреширге
Бек кёллениб,

Эс табдырыб, тенглеринги
Тебретгенинг,
Къара кюнде джунчумай,
Кёл этгенинг.

Чек къатында кёсеуленди
Бир джарыкъ эл.
Къурч танкала бла кюрешезиз,
Къатдырыб бел.

Джюуолдейле джюзген окъла,
Ёлюм излеб,
Дертли душман не кючюн да
Бургъанд бизге.

Окъла юзюб Азаматны
Сол билегин,
Джер тырнайды, от джанады
Деу джюреги...

Онгун алды Азаматны
Кетген къаны.
Иер эди, тюз кьолунда
Болса джаны.

Бети кетди, кысалмазча
Автоматын,
Излейд тенгин ол айтыргъа
Осиятын.

Миша эслейд Азаматны
Дыгаласын,
Алджагъанча, тешед терлеб,
От джагъасын.

Ашыкъгъандан, бек къызгъандан
Белин тартад,
Олсагъатдан бугъунаракъ
Джерге джатад.

Кёбюбдюле бомбаладан
Хурджунлары,
Къулакъламайд джюзген окъну
Сызгыргъанын.

Усталыкъ бла сакълайд кесин
Дюрген отдан.
Алалмайын эки кёзюн
Азаматдан.

Сол къолунда джерленибди
Автоматы.
Джаула кёрюб атадыла
Къаты-къаты.

«Бошалгъанса, орус, бой сал!» —
Деб чалдыра,
Атадыла бирден мыллык
Джан алыргъа.

Джууукълашыб, хурджунуна
Узалады,
Бирем-бирем Миша барын
Чыгъарады.

Сылджыратад бир джоппугъа
Силкиниб ол:
Олсагъатдан къара кече
Болады джол.

Эштилелле тунакыда
Къычырыкъла.
Аджал нёгерд кыскыныкда
Мычырыкъгъа.

Джауну урсанг, аямай ур,
Сюелмезча,

Артда миз болуб джюрскге
Тюйрелмезча.

Бир талайны аудургъанды
Чачыратыб,
Баш кёлтюрмей кълалгъанлары
Джерге джатыб.

Эс джыйдырмай шууулдатад
Мурдарлагъа,
Сюркеледи муруккусуз
Хаман алгъа.

Суу ичиред джетиб Миша,
Суулугъундан,
Хапар сора Азаматха
Саулугъундан,

Байлау этед ич кёлегин
Джарасына,
Джан-джанына ол къарайды
Мараб, сынаб.

Окъча джюзюб, атылышыб
Булутладан
Джетедиле самолета
Бизге тамам.

Къысылдыла умут юзюб
Бир-бирине.
(Джашыналла джаралыла
Минг сюрюне).

Джууукълашыб симсирешген
Экеуленнге,
Самолета бурулдула
Кёнденненнге:

Айландыла кюн батханнга
Тюз ызлары,
Кёрюндюле къызыл нюрлю
Джулдузлары.

Экиси да къарашдыла,
Кенг ышарыб.
Къаты къысыб бир-бирин,
Къучакълашыб.

IV

Сен кзутхардынг Азаматны
Джюз аджалдан.
Бармыд сени башхалыгынг
Тюз таджалдан!?

Былай тенглик сатылырмы,
Джоюлурму?!
Былай къарнашлыкъ ёмюрге
Оюлурму?!

Қыйынлыққа бирикгенбиз
Бир иннетде.
Бир байраққа ант этгенбиз
Көб миллегле.

Урушдача кюрешейик
Насыб ючюн.
Бирикгенни биз кёргенбиз
Таймаз кючюн.

Көргюзеди джашау бизге
Бир тюз джолну.
Къаты кысайыкъ джюрекден
Къарнаш къолну.

1. Къазауатны башланнганы поэмада къалай суратланады?
2. Къазауатда джигитлики суратлагъан строфаланы табыб окъугъуз.
3. Совет халкъланы къарнаш шохлугъуну юсюнден анытлгъан тизгинлени айтыгъыз.
4. «Къыйынлыкъда бирикгенбиз
Бир иннетде,
Бир байракъгъа ант этгенбиз
Кёб миллетле» — деген строфаны къалай аныглайсыз?
5. Азамат не болумда болгъаныны, Миша анга къалай болушханыны юсюнден хапар джазыгъыз.

Алийланы
Умар
(1911—1972)

Алийланы Бабулачны джашы Умар 1911 джылда Огъары Тебердиде туугъанды. Теберди курортда школну бошаб, Черкесскеде педтехникумда окъугъанды.

1929 джыл фахмулу студент, Дондагъы Ростовда педагогика институтну орус тил бла литература факультетин бошагъанлай, аспирантурагъа киргенди.

1934 джылдан Алийланы Умар Къабарты-Малкъар пединститутда орус тилни, къарачай-малкъар тил бла литератураны окъутуб башлагъанды. Талай джылны Къыргъызстанда пединститутда, университетде устазлыкъ этгенди. Андан сора Къабарты-Малкъар университетде, Къарачай-Черкес пединститутда ишлегенди. Алий улу къарачай тилни юсюнден кёб илму иш джазгъанды. Ол салгъан окъуу китабла бла къарачай-малкъар школлада талай тёлү окъугъанды.

Алийланы Умар профессор, филология илмуланы доктору болгъанды. Аны джюзле бла алгъыннгы сохталары бусагъатда халкъ мюлкде, культура учреждениеледе, школлада ишлейдиле.

Умар къарачай литературагъа тыйыншлы юлюш къошханды. Аны «Ким уллуду», «Анасы бла баласы», «Аймуш» деген китаблары чыккъандыла.

Поэтни назмулары «Къарачай поэзияны антологиясына» киргендиле. Ол кесини назмуларында дуняда рахатлыкъны, урунууну, тюзлюкню, туугъан джерин махтайды.

Профессор Алий улу орус джазыучуланы А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну, украин поэтни Т. Г. Шевченкону джазгъанларындан бёлек затны ана тилге кёчюргенди.

НЕНЧА КЕРЕ КЕЛСЕМ ДА...

Ненча кере келсем да бу джерлге мен,
Джангыча кёрюнеди хар бир келгеним —
Ары — таула, бери — шахар, тюзю да кенг,
Джарытады джюрегими хар кёргеним.

Сюрюуледен артха кьалгъан кьойла киби,
Бири башын ёрге тутуб, бири джатыб,
Турадыла Бештау таула чырпы ийиб,
Ташлы джерге тамырлары терен батыб.

Майна Машукъ, сырты гымыш, бели чырпы,
Джатады ол бауурланыб къара джерге,
Сылатады чырпы белин, гымыш сыртын
Тохтаб-тохтаб Минги Таудан ургъан джелге.

Къайтады боркъулдатыб къазанланы
Бек эртделеде нартла джакъгъан отлада.
Бакъдырады саурукъларын адамланы
Къайнаб чыкъгъан исси суула къатларында.

Майна Бештау, беш джитили, туюбу агъач,—
Къарайды ол Машукъ таба хоншу кёзден.
Джашырма да сен бетинги манга бир ач,
Деген киби сёлешеди ариу сёзден.

Дагъыда бар, дагъыда кёб тегерекде
Бештау, Машукъ, Юца киби ариу таула,
Суюуб, излеб, кёрюрге деб тау керекге
Табыллыкъды алыр киби тауну сайлаб.

Кюн ариуда джетмез Кюнню джарыкълыгъы
Джарыкълыгъын бу джерлени кюнлерини,
Кёз къаматыр Минги Тауну ачыкълыгъы,
Агъаргъаны джим-джылтыраб кюртлерини.

Джайылгъанча, акъ башлыкъны къанатлары,
Атда баргъан таулу деуде имбашлагъа,
Минги Тауну къарларыны агъаргъаны
Оннга-солгъа джайылыбды тау башлагъа.

Джылтырайды Минги Тауну кюртю, бузу,
Чакъыргъанча бу тауланы сюрююне;
Джетчигиз бир ызыбыздан, болмай бузукъ,
Кёшулчугъуз биз тауланы юйюрюне.

Орун барды, бизни джетиб джарашырча,
Этегимде, ёзенимде, сыртлыгымда,
Мындан тюзге бизни кибик къарашырча,
Болур кибик манга бала къартлыгымда!»

«Бармайбыз биз сени такъыр тарларынга:
Андан эсе, мында джашау табды бизге», —
Дегенчаны эштгенча, къарларына
Чабар бетни алыб салыр: тюзге, тюзге!

Эсде-бусда болмагъанлай джETER бир кюн,
Кюн ариуда Минги Тауда тартар хур-хур,
Джанктылычлы къара джабыу тартыб юсюн,
Минги Тауда джел табханын тюзге бурур.

ДжETER сора зынгырдатыб тёгерекни,
Буруб, басыб, къатышдырыб тюбегенин,
Юца тауда гелеу хансны эм теренин
Аяб къоймай аякъ юсде сюелгенин.

Джел ычхыныр бу джерлени тюзлерине,
Ары сылар, бери тартар сабанланы,
Аямайын, бир-бирини юслерине
Уруб атар джауум къатыш толкъунланы.

Бештаугъа да, Машукъгъа да къуруб-уруб
Ол кысыдыр башларына башлыкъларын,
Эм чыгъарыр тубанланы кёкге буруб,
Оджакъладан чыгъаргъанча артыкъларын.

Нарт къалада джаннган отну тютюнюю
Чыккъаныча, кёрюнюрле тубанланы
Кёкге-кёкге чыккъанлары терк сюрюлюб
Башларындан Машукъ къаты бу тауланы.

Мындан ары ангыларсыз кыылыгъымы
Деген кибик, джелни тыйыб, кюнюн ачар,
Къырыб атхан тюзде хансны мыллыгыны
Джатханына, къобханына кенгден къарар.

Мени халкъым джашагъанды бу джерледе
Малын кютюб тауларында, тюзлеринде,
Заранны да кёрген болур бу джелледен
Джашауну джазларында, кюзлеринде

Кёрюнеди кёзлериме тюрсюнлери,
Кюбе бёркле эм кёлекле кийгенлени,

Атха миниб, садакъ тартыб сюргенлери
Зорлукъгъа деб бу джерлеге киргенлени.

Джашай туруб, атла атаб бу таулагъа,
Къар тауланы тюблерине кетгенлери,
Джангы атла аталырча биз саулагъа,
Джангы оноу тау джерледе этгенлери.

Къылыкъларын Минги Тауну кёрюб туруб,
Бир чурумсуз хур-хур этиб тебрегенин,
Андан сора кёб сакълатмай уруб-уруб,
Джелли буруб тюз джерлени теблегенин.

Ол адамла дегендиле: «Болсун аты,
Къылыгъыча, ётгюр тауну ма «Джелбуруш».
Андан бери тохтамайын халкъла къаты
Тутадыла эски атын «Эльбрус».

Юца тауда уча этиб тургъандыла
Ол адамла уллу къууанч кюнлеринде,
Уча атны «Юца» этиб къойгъандыла,
Башха халкъла магъанасын билмегенден.

«Уца» деген «Уча» болур баш тилинде
Бу джерледе бек эртдеги малчыланы,
Малчыланы тукъумлары тау элдеде
Джашайдыла, кёбдю иште алчылары.

Эсентукда тузлу сууда къойла джуууб,
Дегендиле: «Чыкъсын энди эсен тюгю!»
Кюнле саркъыб, айла озуб, джылла туууб,
Халкъы кетиб, сёз джашайды — «Ессентуки».

Бир-бирине ала «Алан» дегенлерин
Эштеме узакъ озгъан заманладан...
Бу таулагъа атла атаб кетгенлени
Бек ачыкъды болгъанлары аланладан.

Джашау сюрюб, таргъа тыйыб баргъанындан
Къыыргъа деб артын къоймай аланланы,
Къутхаргъанды Къарачай бла Малкъарны да
Джангы джашау джер юсюнде къалгъанларын.

Ёлмей къалгъан ол халкъланы мен бириме,
Джангы джашау келтиргенди мени бери.

Аны ючюн отха, суугъа мен кирirme,
Мени кибик кёб тенгледен къалмай кери.

Ата джуртну иги джери кёбдю, тейри!
Не сёз болур аны керти болгъанына?
Бек сюеме мен туругъа келиб бери,
Къууанырча шахарладан толгъанына.

Ненча кере келсsem да бу джерлеге мен,
Джангыча кёрюнеди хар бир келгеним —
Ары — таула, бери — шахар, тюзю да кенг...
Джарытады джюрегими хар кёргеним.

1. Иссиууну тегерегинде табигъат къалай суратланады?
2. Назмуда тау халкъланы бурунгу джашауларындан не айтылады?
3. Поэтни къууандыргъан неди?

Суйюнчланы
Азамат
(1923 дж.)

Къарачай джазыучу Суйюнчланы Алимни джашы Азамат «Къарнаш таула», «Адамлыкъ», «Илкер», д. б. китабланы автору. СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члениди.

Суйюнчланы Азамат илму ишле да джазады. «Орус-къарачай-малкъар» сёзлюкню джарашдыргъанланы бириди, «Аппа улу Хасан» деген илму ишни авторуду.

Ол кёб заманны школлада ишлегенди, арт джыллада пед-институтда къарачай литератураны **окъутады**.

Поэтни талай назмусу, макъамгъа салыныб, джыр болуб, джырланадыла.

Джазыучуну «Халал джюрекле» деген повестинде Уллу Ата джурт къазауатны заманында, андан сора джашаудан хапар айтылады, совет халкъланы къыйын кёзюуде бирикмекликлери, къарнаш шохлугъу, джаш тёлюню интернационал иннетде ёс-гени суратланады.

ХАЛАЛ ДЖЮРЕКЛЕДЕ

Повесть.

Адам къатында адам ёлмейди.

Н арт сёз.

Районну халкъ окъуудан бёлюмюнде ишлей эдим.

Майны джыйырмасында орта школланы биринде аттестатха экзамен берген классха бардым.

Школда ол кюн хар зат байрым кюнледечады. Къызыл байлауу бла дежурна устаз сюеледи. Оунчу классда экзамен алгъан комиссия тюрлю-тюрлю гокка хансла джасагъан столну джанында, сохтала да омакъ кийиниб, бирем-бирем парталада олтурадыла. Бюгюн биринчи экзамен барады. Окъуучула литературадан сочинение джазадыла. Литератураны устазына:

— Къалайды, Людмила Николаевна, темаланы джаратамысыз? — деб сордум.

— Айхай да, джолдаш инспектор, «Евгений Онегинни», «Джаш гвардияны» экзаменлеге хазырланган кёзюуде да сюзгенбиз. Ючюнчюге, «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа ушашланы джылны ичинде джазыб тургъанбыз. Бу джол къалай джазарла, ким билсин, кёрюрбюз, — деди...

— Классда айырмагъа окъугъанла ненчадыла? — деб сордум устазгъа.

— Бютеу предметледен айырма окъугъанла тёртеулендиле, — деб, сохталаны атларын айта келиб, аланы ичинде Есина Ленаны да айтды.

— Есина, — деди устаз, — школда комсомолчу алчыланы бириди, ол быйыл кеси эпчи хазырлаб, эки къарыусуз окъугъан сохтагъа болушуб, аланы билимли этгенди.

Ол тукъумну эштгенлей, къулакъларым къыздыла. Мен аны таный эдим. Ма, къарай келиб, орта партада олтургъанын кёрдюм. Ишге асыры синггенден кишиге да къарамай эди ол.

Сочинениени джазыб бошагъанла бирем-бирем эшикге чыгъыб тебретди.

— Бу сочинениелени бир кёрюгюз, — деб устаз талай тетрады узатды. Бирин окъуб чыкъдым, джаратдым. Экинчисин ачсам, ол — Есина Ленаны тетрады! Мен бу абаданыракъ, арну хатха экинчи кере тюбейме, алай а джазылгъанны магъанасы къалайды? «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа джазгъан эди. Сочинениени окъуй келиб, быллай джерине джетдим: «Бу теманы мен бошуна алмагъанма. Ол меннге бек джууукъду. Бир ийыкъ мындан алгъа кесими юсюмден бир тахсаны билгенме. Аны устазлагъа айтмасам, кимге айтыркъма. Мен бусагъатда эки экзамен береме: бири — школда, бири — юйде. Хапарны созуу неге керекди. Ачыкъ айтайым: мени эки анам барды, бири табхан анам, экинчиси — асырагъан анам. Огъай, алай бёлмеклик тюз тюлдо. Экиси да мени табхан бир анадыла. Бири мени табыб бир джыл къарагъанды. Бири уа оналты джылны ёсдюргенди. Биринчи анамы таныгъанлы талай кюн болады. Ол, джазыкъ, сабийни атыб къойгъанладан тюлдо. Ала кёчген машина авариягъа тюшгенинде, мени къойнундан ийиб къоюб, кеси джаралы болуб кетиб, артда уа къаллай бир излеб кюрешгенди...

Ол анам, хариб, меннге кяалай тюбеди: кяучакялаб, ийнакялаб, тёппемден башлаб тырнакяларыма дери уппа этиб ийнакяланмагъан бир тюгом кяалмагъан эди. Тюрсюнюбюз ушагъанны кюй, тырнакяларыбыз да ушайды, дейди. Мен да алай болгъанын кёрюб турама. Ол кюндеча ёмюрюмде джыламагъанма. Мен аны кяучакялаб кёб джыладым. Ол кюн бизни кёрюб, экинчи анам да джылай эди. Мени энди эки анам, эки кяайгъым, эки кяууанчым! Ала меннге этген игиликни мен кяайтарыргъа кюлумдан келмез, ол тюппе-тюздю. Алай а былайда чын сауутча бир болум барды. Эки анамы, эки атамы джууукялары, элде хоншула, танышла, таб танымагъан адамла да мени джазыуума кеслерини кяайгъырыуларын, кенгешлерин кюшаргъа излейдиле. Барысын кыйнагъан, артыксыз да бек мени кыйнагъан бир соруу барды: «Мен энди ким бла кяалыргъа керекме?!»

Тюз ангылай эсем, мени эки бёлюрге излегенле бардыла, алай а бёлюнмезлик бир затны экиге кяалай юлешгин? Ол кяалай кыйын ишди. Айтыгъыз, багъалы устазла, кяалай этейим? Бу манга экинчи экзамен болду. Онунчу классны бошайма: окъургъамы кирейим, ишлергеми барайым? Сиз мени уллу иш уста этерге излегенигизни эштиб тургъанма, сау болугъуз, бек сау болугъуз. Алай а мен мындан ары окъумай кяалсам да, «адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда кяарнашды» деген сыйлы иннетни ёмюрте унутмам. Ол адамлыкны тамалыды. Мен кесим аны джашауда тутхан, аталык, аналык, эгечлик, кяарнашлык этген адамланы кючюнден кяалгъанма сау, аны джылыуунда, аны нюрюнде ёсгенме. Ол керти адамланы джюрек тамырларында туугъанды. Аны юсюнден айтмай бюгюн кяалай кюяйым. Аны юсюнден былай аз джазгъаныма айыб этмегиз, ёнге мени эки анамы джазыулары сейирди, ала-ны хапарларын джазыучу билсе, сау повесть боллукъ эди...»

Бу сёзлеге джетгенлей, джюрегим кызыу урду. Гитче джилтинден от тюшгенча, бу сёзле мени джюрегими джаидырдыла. Мен муну юсюнден билгеним бютеу эсге тюшюб, ол повестни бетлери кёз аллымда кёрюндюле...

Хапарны ортасындан башлагъанымы эслей болурсуз. Аны юсюнден сизге айтмай болалмайма, тынгылагъыз, аллындан айтайым.

АНА

195.. джыл Къарачай-Черкесияны районларыны бирини окъуу бёлюмюнде школлагъа кяарагъандан сора да ёксюз сабийлени кеслерине бала этген адамланы ишлерин джюрюте эдим. Аллай сабийлеге кёз-кюлакъ болургъа, кяалай ёсгенле-

рине таймаздан к̑арарг̑а борчум эди. Бир кюн иш бошалыр-
ны аллы бла кабинетде олтуруб джаза тург̑анлай, эшн̑к к̑а-
г̑ылыб, бир тишируу кирди.

Сёлешиб башлаг̑анлай, ол таулу тишируу болг̑анын бил-
дим. Башында к̑ара джибек джаулуг̑у, юсюнде эркин бичил-
ген мор кашемир чепкени, аякъларында алаша, сары туфлиле-
ри бар эди. Орта сюекли, к̑аракёз, тегерекбет, бетинде нюрю
болг̑ан, к̑ыркъдан атлаг̑ан тишируу эди. Аны мийик к̑ёкю-
региинде эки медалы бар эди: бири акъсыл — «Урунууда айыр-
малык̑ ючюн», бири уа Бютеусоюз эл мюлк выставканы ал-
тын бетли медалы эди.

Саламлашыб олтуртдум. Ол столг̑а джууук̑ шиндикге
чёгюб, джаулуг̑уну чачакъларын аныра, хапарып башлады.

— Мени сизге районону тамадасы джибергенди. Джанынга
к̑урман болайым, тарыг̑ыуума бир эс бёл. Кесим бусаг̑атда
совхозда ишлейме. Орта Азиядан джангы келгенме. Андан
ненча жере джазг̑ан эсем да, бир ыз тюзеталмаг̑анма. Юй
башчым фронтда ёлген эди, мен бу районда бир сабийчикден
айырылг̑анма, аны тас этиб, табалмайма.

— К̑ачан, к̑алай болг̑анды?

— Аурууунгу алайым, аллындан айтайым, бир тынгыла.
Мени атым Назифатды, к̑ызчык̑г̑а Амина атаг̑ан эдик.

— Ашхы, айт, Назифа.

— Ол к̑ёзюу, — деди Назифа, — тирменни чархы терсине
айланнган замаи эди бизге.

К̑азауат чыг̑ар джыл джаз юй башчыбыз тракторист нё-
герлер̑и бла бир кюн бригададан юйге келди да, анга тенглер̑и:

— Айтек, быйыл сабанланы алай терен сюрдюрюб, тырна-
уун кючлю салдырыб, джерни мамук̑ киби̑к этдиргенсе. Ат
тишлеча, аллай айырма нартюхден урлук̑ атханбыз, к̑ачда
мюрзеуме дегенни джыйыб к̑олубуздан келлик тюлдю, — де-
диле.

— Ала к̑ачан джетедиле, оруг̑а эки к̑олум кичиб тура-
ды. Эндиги джыл бизни колхоздан эл мюлк выставкаг̑а бютеу
бригадабыз бла барырг̑а керекбиз, — деди бригадир, юй баш-
чыбыз.

Иги джорала эте эдиле. Алай а сабанланы оруг̑а алаг̑а
буюрулмады: к̑азауат башланды да, юй башчыбыз аскерге
кетди. Бригада бютеулей кетди.

Сени сыйынг да тёппемде болсун, мен төрт джыл болг̑ан
джашчык̑, к̑арында да бирчик бла юйде к̑алдым. Тоба,
алай айг̑аныма айыб этме, к̑арнашым, к̑олуну аязындача
тута эди ол мени. Кесиби̑зни джараг̑ан юйюбюз, черномор ий-
негибиз, к̑арачай к̑ойларыбыз, бал четенлерибиз — небиз да
бар эди. Экиби̑зни да колхозда ишлегенибиз бир-бирине джал-
г̑аныб, инджиюбюз болмай джашай эдик. Ол джыл к̑ыз-

чыкъ къошулду. Тыбырда юч джан болдукъ. Турабыз. Амма, джашауубуз бузулду. Насыб, рысхы да ызына кетди.

Аталарыны урушдан письмолары келе туруб, дынг болду да къалды. Джай бир кюн ишден келиб эшик аллында гюх тую тургъанлай, элни тамадалары: Советни, колхозну председатели, бригадир бла военкоматдан бир лейтенант джаш, дагъыда хоншу къарт арбазгъа кирди. Борбайларым къыйылды. Юйге кириб, олтурмаздан:

— Энди бел къатдыр, Назифа, болур болгъанды: Айтек Ата джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгенди... Смоленск областда басдырылгъанды... Джатхан джери джумушакъ болсун, джашауу халкъгъа, сабийлерине къалсын, — деб къайгъы сёз берди. Башым тегерек айланыб, джюрегим джер бла тенг болду. Къара кийиб, эгечлери джетди. Тийре, джууукъ, тенг джыйылыб, бушууун, джылауун этди.

Айтекни тенглери джазгъаннга кёре, ол онбир гитлерчини ёлтюрюб, джаннган юйден бир къызчыкыны къутхарама деб джанын бергенди.

Назифат эрини юсюнден билдириу къагъытны, дагъыда бир конвертни меннге узата:

— Къалай ёлгени мында джазылгъанды. Бу письмо эгечинде сакъланнганды.

Алыб къарагъанымда, письмону ичинде ма бу къагъыт бар эди.

«Аскер тенгибизни багъалы юй бийчеси, сабийлери, джууукълары!

Бу уллу бушууну сизни бла бирге кёребиз. Айтекни ёсдюрген ата-анагъа, джууукъларына, халкъына уллу бюсюреу этебиз.

...Юч айны мындан алгъа Айтек партиягъа кирирге тилек къагъыт берген эди. Аны Ата джуртну къоруулауда джигитликлери ючюн коммунистлени тизгинине алгъан эдиле. Бизни рота бюгюн атакагъа эки кере барды. Айтек взводну командирни бла тенгиш алда бара эди. Ол автоматындан атыб, онбир гитлерчини ёлтюрген эди.

Рота элге кирди. Немцле кючлю къадалгъандыла. Эл джау чыракъча джанады. Бизни къатыбызда джана тургъан бир саламбащ юйню ичинден ачы къычырыкъ таууш келди. Ол сугсуз сабий тауушха ушай эди. Адам башын кёлтюралмазчады. Айтек терезени автоматы бла уруб, юйню ичине тюшдю, окъла джююлдейди. Ол боркъулдаб тургъан тютюнню ичи бла джаннган отдан бир гитче сабийчикни алыб чыкъды. Эки джыл чакълы болгъан къызчыкъ эди ол. Аны анасы алайда ёлген эди. Биз болгъан тийреде граждан адам кёрюмеди. Сабийни къойнуна алыб, Айтек экинчи арбазгъа кирирге, тюз ба-

шыбызда самолет ойнай, ары джанындан атылган минала юсюбюз бла шууулдаб ауадыла. Биз да чабыб барганлай, башыбыздан окъ, тоб чачылыб тебреди. Къызчыкъгъа темир кесекле тесдиле деб, Айтек башында каскасын алыб, аны бла сабийчикни юсчюгюн джабды. Анга къараб турганча, тюз ол кёзюуде чачыла келиб, темир кесекле Айтекни башына тийдиле. Къызчыкъ да къойнунда турганлай, Айтек ауду. Биз дже-тиб тутханыкъда, къызчыкъны къучакълай: «Мен ёлеме, тенгле, бу джашасын, алыгъыз... мени да быллай гитче къызчыгъым барды. Джаугъа бу ачылыкъланы кечмегиз...» — деб кёзлерин джумду.

Къызчыкъны тынчлыкълы джерге ашырдыкъ. Бизни къаныбыз джаугъа къаршчы андан да бек къайнаб, уруб фашистлени элден чыгардыкъ. Алай а Айтекча кёб ашхы тенгибизден айырылдыкъ. Аны элни башында къарнаш къабырлада асырагъанбыз.

Айтекге ёмюрлюк махтау!

Биз аны не заманда да унутмазбыз. Ол Ата джурт ючюн, совет адамла ючюн, орус къызчыкъ ючюн джашауун бергенди. Биз хорларыкъбыз.

Немец-фашист кюклеучюлеге ёлюм!

Аскер салам бла Н бёлекни солдатлары эмда офицерлерн...»

Немецле Украина бла Россияны талай джерин алыб. Ростовгъа джетгендиле деб, бизге аман хапар келди. Биз ёлюм къагъыт алганлы арадан къуру юч ийыкъ кетгенди. Немецле Кавказгъа джууукълашыб келгенлери себебли, ашыгъыш эвакуация башланды. Коммунистле эмда партияда болмагъанла да тебредиле. Киши къалыргъа излемей эди.

Алган джерлеринде фашистле аз адамнымы къыра эдиле, къоркъдум. Ол фашист мурдарланы бетлерине къарамазючюн, сабийлени да алыб, джау кирмеген башха джерге кетерге хазыр болдум. Қарнашым да юйдегиси бла келеди, бирге барыргъа оноулашханбыз. Қатышхан заман эди, машина, арба да джетишмей эди.

Бир кюн танг атмай, бизни элтирге джюк машина келди. Аскер машина эди. Районда ударникни юйюрюдю деб, бизни сыйлай эдиле. Шофер, бир ашхы джаш, кеси да болушуб, джибин, аркъанын къысды. (Биз кимни юйдегиси болгъаныбызны исполкомдан келген айтхан болур эди, ол бизге бек джан аурута эди). Машина джолгъа чыкъды. Шофер кабинагъа олтур дегенинде, уялдым да не эсе да олтуралмадым. Биз машинаны башында: джашчыкъ къатымда къысылыб олтурады, къызчыкъ къойнумда, — кетиб барабыз. Танг джарыгъанды. Қобан ёзенни, кесинг билесе, джоллары къочхар мюйюзлеча айланч-буйланчдыла. Гулоч-Қьолгъа джетерге, машина тохтаб-тохтаб джюрюрге къалды. Кече джаугъаны себебли, машина

тайыб эте болур, неда шофер кьалкый болурму деб джюрегим кьоркьду. Мен да, машинаны кабинасын кьагъыб айтайым деб, ауузуму ачдым: олсагъатдан машинаны чархлары неге эсе да бир кьаты затха миниб, кьлтюрюлюб, шын туруб, бизни ёрге алай агды, сени джауунга да ол кюн келсин, сора биз джардан кьуюлдукъ!.. Мен кьурурукъ, сабийледен айырылдым. Джашчыкъ — хо, бир джанымда келе эди, кьойнумда тургъан кьызчыкны кьалай ийиб кьойдум, артыкъсыз да бек бюгюн-бюгече да анга кюеме... Гулоч-Кьолну тьобю ёзеннге кетиб ким сау кьалгъанды? Алай болса да мени бир насыб дуккулум болур эди... бир заманда кьарасам, кесим эсгергеннге кёре, адамла тегерегимден басыныб, мени кьлтюрюб айлана эдиле. «Сабийле!» — деб хахайны басдым. «Джашчыкъ ёлгенди» деген таууш кьулагъыма чалышыб, кёзюмю ачханымда, ёзен сууну джагъасында, кьырдышда джашчыкны кьан джугьу болуб, тьозетилиб тургъанын кёрюб, джангыдан эс ташладым.

Ол кюн мен нек ёлмедим, ууахты унутхан, мен ёлюб, ол джашаса, не боллукъ эди?..

Къатынны джарыкъ бети кюнню булут басханча тюрлене келиб, джыламукъла бетин джуууб башладыла. Аллыма келген адамны терен джарасы ашланганын кёрюб, кёл эте, столдагъы графинден кьуюб, стакан бла суу бердим. Андан бир уртлам этиб, сора кесин джыйыб, хапарны созду.

...Алай бла мен больницагъа тьошдум, болгъаным сыдырылыб, сол аягъым инчигиден сынган эди... Ол барыудан барыб, санитар вагон бла мен Къазахстаннга ётген эдим. Сау болсунла совет адамла, меннге кьарнашлыкъ, эгечлик да этдиле. Аякъ юсюне миндим, бир джылдан ишге джарашдым. Адам кеси башына кьалса, джигит болады. Алай айтханыма айыб этме, кьарнашым, мен алгъын, кьазауатха дери кьобузчу эдим. Юйде джангыз кьыз болуб, эрке ёсген эдим. Джашлыкъда иги чыныкмагъаным себебли артда иште кьыйын болду.

Толу арбаздан, толу юйюрден, толу рысхыдан чыгъыб, талай юй бла узакъ джерге тьошдум. Эм алгъа колхозгъа член болдум. Кьум тьозлеге суу салыб, чюгюндюр ёсдюрдюм, звено башчы этдиле, гетменнге, таякъгъа да кьолубуз джарашды.

Кьазауатны кьыйын джылларында инджилсем да, кьалгъан халкъча, ашарыкъгъа кирикге да тёздюм. Урунганны сыйын кёрген кьралда джашайбыз. Малчылыкъда да ишлегенме: ийнек саугъанма, кьой кютгенме. Бютеусоюз эл мюлк выставкагъа да баргъанма. Талай характер, ача саугъа да алгъанма, рысхы сартын джашауум аман тьолдю. Кьазахстанда кьарнашымы да табхан эдим...

Ёнге мени джюрегим бла кече, кюн да бир ырхы барады... Къатын сабыр болду, кёкюреги ауур солуб кьыйналгъаны танылды. Аны джюрегинде джуммакъ болуб тургъан тьойум-

чеккин тешилгенин билдим. Мен биягъы суудан къуюб узат-
дым да:

— Эгечим, ишчи бир кесек, — дедим.

— Ырхы дегеним да неди десегиз, ол къызчыкъны къайгъы-
сыды. Джашчыкъны басдыргъан адамла хапарын айтхандыла.
Къызчыкъны уа аты-чууу чыкъмады да къалды. Эсим кѣб тюр-
по сагъышлагъа бѣлюнеди: къулакъ суугъа кѣмюлюбмю къал-
ды, суу ташламы эздиле, джылан эмибми кетди, ѳзенде айю,
бѣрю ашабмы къойду, чырпыгъа, къаягъа илиниб къалыб,
къаргъагъа, къузгъуннга азыкъмы болду?... Ажымлы болгъа-
нымы билеме, ѳнге бир-бирде иги умутла да этеме: сау болур-
му, энди уа уллучукъ болгъан болур!.. Джангыз саулугъун
эштсем, дунияны мюлкюнден алыр эдим. Джюрегиме бир се-
беблик болур эди. Бу озгъан заманны ичинде бир сабий джы-
лагъан болса да, сытыла, сабий кийим кѣрсем да, термиле, тиш
айландыргъан сагъатында тиш джырна ким этди дей да тых-
сый, къаллай сагъышла, къаллай кюнле, къаллай кечеле ѳт-
дюле...

— Эгечим, излеген табар дейдиле, аман этме. Бусагъатха
дери излегенмисе, къалай излегенсе?

— Ма оналтынчы джылы, мен аны излеб ненча кере джаз-
дыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деб бир ышан,
бир ыз табылмайды.

— Шофѳр, аскерчиле уа?

— Бизни элтген шофѳр да ѳлген эди, хариб. Ол кюн алай-
да болгъанла барысы къырылыб къалмагъан эселе, биллик бо-
лур эдиле, айхай, атын, тукъумун билмеген адамларынгы
къайда табхын, къалай излегин? Арабин, сау къалгъан бар-
мыды эке?

Къазауат болмаса, толу юй болуб, рахат джашарыкъ эдим.
Фашист итле, къан къусарыкъла, артда иги кереклилерин таб-
хан эдиле: тюк-тюк болуб чачылдыла. Алагъа мен айтхан
къаргъышланы къуру джартысы джетсе да, кюл-кѣмюр болур
эдиле мурдарла! Аланы юзюклери юзюлсюн, ала тюлмюдюле
мени юйсюз, сабийсиз этген!

Бираз тынгылаб, къатын дагъыда, айтды: «Ол кюн алайда
адамладан ким болса да билликди... ансы... къайдам.»

Ол алай айта тургъан заманда мени эсиме бир эштген зат-
ларым тюше башладыла. Алай а аланы айтыргъа бусагъатда
боллукъмуду?

— Да, къарнашым, ол табыллыкъ да болмаз, ѳзге бу район-
да сен ѳксюз сабийлени ишлерин джюрютесе деб эштгенимде,
келе турама. Айыб этме, башынгы бездирдим. Атангы, анангы
джаны ючюн, эсингде бир тут, бир чык айырсанг, билдирир-
се, — деб, тургъан джерин айтды.

Талай джыл мындан алда мен эштген бир хапар джюрегими джылытыб, джарыкъ ауаз бла:

— Сен айтханча, кызычыкъ бизни районда тас болгъан эсе, эгечим, кълюнгю аман этме, излейик, кълюнсе тѣзген азына да тѣз, иш алдады, биз аны табаргъа да болурбуз, — дедим.

— И-й-й, ауузунга кърман болайым, иги аууз ачдын эсе, ашхы сагъатда, джылы ауазын джюрегими джылытды.

— Сенича келиб, балаларын табханла боладыла. Сени кызычыгъын бусагъатда не тукъуму, не аты, не атасыны аты бла табаллыкъ тюлбюз. Аны туугъан джылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикбиз.

— Айхай, гитчечик эди, ол кыйын заманда элде сурат алычу джокъ эди да, суратха тюрсюмеген эдик. Алай а аны юсюнде бир кетмез ышанчыгъы бар эди, кѣргенлей, танырыкъ эдим...

— Не ышан эди ол?

— Къой аны, къой... кетмез ышанчыгъы дегенлигиме, ол бош затды, аны бла излеб адам кишини табаллыкъ тюлдю, — деб айтмады. Мен да андан бек къадалыб кюрешмедим. Эсим башхагъа кетди. Бир хапар эштген эдим да, ол бу тиширыу айтханны юзюмдюсю болурму деб умут этдим. Алай а тюз, ачыкъ билмеген затын кыалай айтхын, айтмай да кыалай этгин. Быллай халда таралгъан анадан джукъну джашырыргъа боллукъмуду? Анга болушмай а кыалай къойгун!

— Эгечим, кызычыкъ сау къалгъанына ишек джокъду. Алай а артда не болгъан болур, мен анга сагъыш этеме, — дедим.

— Къайдан билесе, сау къаллыкъ, джюрегими халыгъа тагъыб турма да, бир джукъ биле эсенг, айт! — деб сескеклениб кѣзюме къарады.

Джыламукъла кѣзлерини гинджилерин джабыб, джуммай-джуммай тѣнгередиле. Ол тас болгъан кызычыгъыны юсюнден аз да хапаргъа тынгыларгъа табса, кѣзюне чѣб болуб тюшсенг да, уумай тынгыларыкъ эди....

Бу джол кеси тохтагъынчы джукъ айтмай сакъладым. Кѣзлери нюр джаныб, хапаргъа аралдыла. Хапарны бир самаркандчы шофердан эштген эдим.

ГИНДЖИ

Ташкентде поездге кечигиб, машина бла барыргъа шахарны кыйырына чыкъдым. Самарканд джанына барлыкъ эдим. Машинала тохтачу джерде къол кѣлтюре, танг кесек сюелдим. Ары, бери озгъан машинала чепкен сокъгъанча джюрюй эдиле. Джюгюм кѣб тюлдю: китабларым болгъан бир чемодан. Окъуудан келеме. Сора сеялкала джюклеб келген «ГАЗ-51-ге» къол кѣлтюрдюм. Машинаны тохтатаракъ этиб, шофер, кабинаны эшик терезесинден бойнун созуб:

- Къайрыса? — деб сорду.
- Джизак шахаргъа дери.
- Олтур!

Джай эди. Кюнорта заманда Азияны кюнню иссиликге чомартды. Мотордан келген джылыу кюнню кызыдыргъанына къошулуб, терибиз барады. Асыры терлегенден тер тамчыла, шофёрну эки хончасын сызыб, имбашларына тама, аскер кёлегин суу тамгала этгендиде, бурнундан акъгъан тамчыла рульгъа тийиб, бир джанына чортлайдыла.

Джол узакъды. Быллай джерде ушакъ эте бармасанг, тамам эригириксе. Мен, заманны къалай ашырыргъа билмей:

— Шофёрланы ишлери кыйынды, хама джолда. Учсуз, кыйырсыз джол. Кирпик къакъмай джюрюрге керексе. Ансы джолда не мал, не адам басдырыб кетериксе, — деб сёз башладам.

— Ишим меннге кыйын кёрюнмейди. Машинаны бек сюеме. Не болса да, сюйген ишинг кыйын тюлдю.

Бусагъатха дери шум болуб келген джашны тил ачылды.

— Мен Донда туугъанма, — деб шофёр, тыйылыб тургъан сууну аллы бошлангача, хапар айтыб тебреди. — Сабийлигим Волгоградда этгенди. Атам, анам ары кечген эдиде. Волганы джагъасында кюнню-кюн узуну тас болуб айланыучан эдим. Барындан да бек тенглерим бла уллу автостадагъа чыгъаргъа сюе эдим. Артыксыз да бек тизилиб, сынджыр болуб баргъан, бизни къатыбыз бла шыф деб гюрюлдеб этген машиналагъа кёжюм къарай эди. Былайда бензин акъгъан бла кызыгъан асфальт ийис эте эдиде. Енге бензин ийис ол заманда меннге аламат гокка хансланы ийисинден иги кёрюне эди. Шофёрлагъа кёжюм къараб, кесим да алача болургъа сукълана эдим. Школда тенглеримден башхалыгъым болмай окъуй эдим. Алай а кюн сайын балчыкъгъа батхан машиналаны къатларында сюелиб къарай, неда шофёрлагъа болушама деб къалыб кетиб, дерсlege кечиге эдим. Кёнчегиме, курткама джау тамгала тюшюб, юйге алай къайтыучан эдим. Кысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиде.

Сегиз классны бошагъанлай, Кызыл Октябрь заводну гаражына бардым. Гаражны тамадасы ремонт цехге джиберди. Биринчи джал алгъанымда, асыры къууангандан, аягъым джер тутмай, джыларым келген эди. Тёгерегимде ашхы адамлагъа, ала мени ишчи юйюрге къошханларына, кесими халал кыйыным бла алгъан сомлагъа къууана эдим. Андан сора окъугъан да этдим, машинаны да билдим, шофёр болургъа эркинлик берилди.

Джап-джангы, джашил бояуу джылтырай, бир газикге миниб, къуру юч кюн ишлегенлей, къазауат ачылгъаныны ачы

хапары келди. Ол кюн огъуна, машинаны платформагъа салыб, урушха кетдим. Аскерде машина бла Украинаны, Кърымны, Север Кавказны, Узакъ Востокну, дагъыда башха джерлени джолларында кѣб айланганма.

Окъууну юсюнде аны бла къалмай, эл мюлк техникумда заочно окъуйма, механик болургъа, башхалагъа да техниканы суйдюрюрге мурат этеме, — деб, джолда чунгурлагъа тюбесе, рульну ары бла бери уста бура, ишине разылыгъын танытды джаш.

— Алгъын тоб, окъ ташый эдик, андан эсе урлукъ, сеялка-ла ташыгъан тынчды, — деб меннге ышара, — Самаркандны ары джанында джангы кърдыш джерледе мюрзеу сюрген совхозгъа элеме, — деб билдирди.

Асфальт джол машинагъа рахатлыкъды. Тепси кибиК Къуу тюзню ортасы бла кюн кыздыргъан чайырлы асфальт джол, джау джагъылгъан къайиш джибча, джумушакъ болуб, тюп-тюз тартылгъанды. Джангы асфальтдан эски асфальтха чыгыб, машина ариу джолгъа къадалды. Бир кесекни баргъанлай, асфальт ашалай, ташы-зыгыры ачылыб, машина силкиннгени сайын, башында джюгю зынгырдай тебреди. Аман джолгъа джетгинчи ушакъны арты болгъанына къууандым. Негерим сѣзню суйген, джарыкъ адам болгъанын билдим. Быллай адамгъа джаншакъ да дейдиле, алай а кесини тутхан ишине быллай бир джанын бергеннге алай айтыргъа боллукъмуду? Бир кесек баргъанлай, джолну аманлыгъын чертдим. Бююн меннге кършчы сѣлеширге ант этгенча, джууабын башлады шофер.

— Къазауатны кѣзююнде Кавказда болдум. Анда таулада, ѳзенледе, къаялада бир къауум джол шкафны къобусу бла баргъанча алай барады. Невинномысскени, Черкесскени ары джанында, Къарачайда болгъан эдим. Анда тийреле къаяланы тюбюнде, джарланы башында тюшген эдиле. Сен ол джерлени кѣрсенг, сейирсинир единг. Ол джоллада ат, эшек болмаса, машинагъа бек кыйын эди джюрюрге. Анда джашагъан тауула батыр, ачыкъ джюреккли, къонакъны сыйлагъан миллет эдиле.

— Мен Къарачайданма, ол джерледе ѳсгенме, къарачайлыма, — дегенимде, сейирсинди. Мен да эртдеден таныш адамыма тюбегенча болдум. Таныгъан элдерин сагъына келиб:

— 1942 джыл сизни тау джолларыгъызда къалай болгъан эдим, билемисе? — деди.

— Не болгъан эди? — деб сордум, тѣзалмай.

— Бир алапат тенгимден ѳмюрлюкге айырылгъан эдим.. Ахсыныб, кѣзю чыракъ кетиб, бир кесекни барды. Сора мени таба къарагъанында, джууаб сакълагъанымы эслеб:

— Къач ала эди. Бизни аскер бёлекде талай машинаны Минги Таугъа джууукъ бир элден эвакуациягъа кетерик адам-ланы келтирирге джиберген эдиле. Биз ары кече баргъан эдик. Юйлени халчюклерин джюклеб, ызыбызгъа тебредик. Мени аллымда эки машина ётген эди.

Шофёрла бек арыгъан эдиле. Муну аллында госпиталны кёчюрген эдиле. Ала джукъламагъанлы эки сутка бола эди. Аны уа киши ангыларгъа сүймей эди. «Машинаны джюгюн тюшюрген заманда джукълагъыз, — деб къойгъандыла тама-дала.

Насыбха, мен элтирик юйню адамлары тири къымылдады-ла да, кеслери джюкледиле. Шинелиме чырмалыб къалкы-дым. Бошагъанлай уятдыла. Кетдик. — Бираз солуб, андан со-ра меннге айланыб:

— Нени айтыб башлагъан эдим?

— Ызыбызгъа къайтыб барабыз.

— Хы, барабыз бир тар ёзен бла: онг джаныбыз къаяла, сол джаныбыз джар, тюбю болмагъанча, терен ёзен, тюбюнде тау сууну шоркъулдагъаны къулагъыбызгъа келеди. Танг джары-гъанды. Учхан джудузла бир-бирде кёкню сызыб джукълана-дыла.

Келебиз. Аллыма къарасам, джолну онг джанында джарда ёсген улду эмен терекни бутагъында бир гинджи тагъылыб ту-ра!.. Джууукълашыб, машинаны газын аз этгенимде, сабий джылагъан таууш чыкъды. Кёзюм кёргеннге кесим ийнанмай, дагъыда кёзлерими уууб къарадым. Къарасанг, аллайгъа, къа-ра, ол гинджи да тюл, джаны сау сабийчик... Къызчыкъ, чеп-кенчиги эмен терекни бери башы кесилген бутагъына илиниб, къолчуклары, аякчыклары кымылдата, джылай тура эди. Секириб машинаны капотуна миниб, эки къолуму узатыб, сабийчикни къойнума алдым. Базар гинджичикча, бир ариу къызчыкъ. Къызчыкъны машинадагъылагъа кёргюздюм, таны-мадыла. Гитчечик эди, анга бир джылдан кёб болгъан болмаз эди. Алкъын аны киши танымагъаны да сейир тюл эди. Ол да анасындан башха кимни таный болур эди? Тёгерекге къара-дым да, джукъ эслемедим. Кече джауум болгъаны себебли, эртденнгги хауа сууукъ эди. Сабийчик кёгерген эди. Кёкюреги-ме къысыб, ары бери да чайкъадым. Ёнге джылагъаны тохта-мады. Ачы назик ауазчыгъы джюрек джаууму ашай эди. Энди не этейим, джылы фуфайкама чырмаб, кабинада тюз къатыма салдым. Ауузчугъундан сютю да келди, сора джылыны таты-уун ангылаб, кёзчюклерин джумуб къалкъыды. Меннге да бир кесек тынчлыкъ берди. Бу сабий къайдан чыкъгъанды деб не бек сагъыш этсем да, бир оюмгъа келалмадым. Джолда къыз-чыкъны къайдан чыкъгъанын излебми айланлыкъ эдик, бирге-бизге алдыкъ да кетдик.

Да алай бла келтирген адамларымы станциягъа тюшюр-
дум.

Олсагъатдан командирге барыб, джолда сабийчикни табха-
нымы юсюнден билдирдим.

Къызчыкъны сабий юйге элтиб берирге оноу этдик.

Командирибиз тау элlege баргъан машиналары санатды,
бир машина джокъ. Ары-бери чабдыкъ, изледик, джолда ким
кёрдю, тарт-соз, машиналары бири табылмады. Башсыз мени
тенгим Николай болду. «Къызчыкъны терекни бутагъындан
алгъанма», — дегенимде, не эсе да алайда бир зат болгъанды
деб ишек этдиле.

— Анатолий, сен сабийчик табылгъан джерни энди таныял-
лыкъмыса, — деб сордула.

— Айхай да! — дедим.

— Джюр ызынга, дженил алайгъа, — деб командир буй-
рукъ берди.

Салыб сабий юйге баргъаныкъда, ол кечюб кетиб тура эди.

Шахарны ортасына джетерге къызчыкъ уяныб джылаб
тебреди. Бир джанындан тенгиме эсим бёлюнгенди, экинчи
джанындан къызчыкъны джылагъаны джунчутады. Алай а
къазауатны заманы — хомухлукъ джарамаз. Халкъынга болуш-
лукъ, къанлынга джаулукъ этерге керекди.

— Биз сабийни мындан кёб кёлтюрюб айлансакъ, инджил-
ликди, ашатыр затыбыз да джокъду, шахарда къояргъа керек-
биз, — деди командир. Шахарда бир тишируу джоппугъа
къайтдыкъ. Алагъа къызчыкъны берирге изледик. «Асыры гит-
чечикди», — деди бири, «джашчыкъ болса, аллыкъ эдим», —
деди экинчиси. Унамадыла, биз да машинаны ызына бурургъа
тебрегенлей, ол къауумдан биреулен:

— Биз да алыр эдик, ёзге ма ол орамда дранбаш юйде, эри
аскерге кетген бир къаратон къатын джашайды. Аны кесине
бала этерге деб сабийчик излеген хапары барды, —деб къалай
барлыгъыбызны юретди.

— Қаллай юйдегиди, иги адаммыды? — деб сорду коман-
дир.

— Биз аны аман адамгъа къалай теджер эдик, ол ашхы
адамды! — деди бири. Ол сёзню къалгъанла да бегитдиле.

Салыб барыб, ол юйню эшигин къакъдыкъ. Керти да бир
къатангы тишируу чыкъды. Биз анга саугъа алыб келгенибиз-
ни айтдыкъ. Джангыз аны бир соргъаны болду:

— Атасы, анасы бармыды? — деди.

— Джокъду, ёлгендиле, — деди командир. Къызчыкъны къо-
луна алыб кёрдю, джаратханы эринлерини ышаргъанындан
белгили эди. Дагъыда сорду:

— Қайда туугъанды, қайда табхансыз?

— Терекде ёсгенди, бутақда табханбыз, — дедим мен.

— Иги джаш, накъырдамы кьой, бусагъатда накъырда этер заман тюлдю...

— Билебиз, билебиз, сау къалыгъыз! Суюсегиз, ийнаныгъыз, суюсегиз кьоюгъуз, тюзю алайды, — дедим.

Къатын сабийни кьойнуна къысды, биз да «насыблы болугъуз» деб айырылдыкъ. Къазауат болумда болмасам, мен аны кишиге бермез эдим. Гинджичигим, сау къал, кёрюшюрбюзю, кёрюшмезбизми, сен рахат ёс, бизни уа алкъын джолубуз тютюн, от, джалынды деб ичимден алай айта эдим. Ма алай бла мен гинджимден айырылдым.

— Айыб этме, кимни сабийи эди ол, кимге бердигиз, — деб сордум.

— Тохта, тынгыла. Алгъан адамны, бусагъатда кесим барсам, орамын тюзетиб, юйюн танырыкъма, ёнге не сабийни, не аны алгъан къатынны атларын билмейме. Тенгими излерге ашыкъгъанлыкъдан болду алай. Аны адресин алмагъаныма бююн, бюгече да ёкюнеме.

Андан сора машинаны излей таулагъа кетдик. Машинаны газын басыб барабыз. Бугъунчакъ ойнагъанча, бизни барыуубузну кёрсенг! Ма сабийчик табылгъан джерге джетдик. Кюнню таякълары тау джюзюнден чыгыб, джолгъа тюшдюле. Сабийчикни алгъандан сора мен кесиб атхан бутакъ уллу ташны къатында тура эди. Джаумдан сора джолгъа таш тюшген эди. Тобаста, мени машинамы мынга тиймей къалай ётгенди... Ёзге, таш бир джаякълаб эди. Джолда чарх ызлагъа къарай кетгенде, бир машина ыз джаргъа барыб тура эди. Арлакъ атлаб къарасакъ, мюрзеу чачылгъан, аны тюбюнде чырпылагъа илиниб анда, мында хапчюкле... адам а джокъ... Авария!

...Кенгтин айланыб барыб ёзеннге эмен терекни туурасына тюшдюк. Барсанг аллайгъа бар — машина гюттю болуб, шофёр ёлюб, джашчыкъ ёлюб, къатынны джаны сау, ёзге къабыргъасы, аягъы сыныб, кёлюне чабыб тура эди. Къатын, бир кере эс джыйды, ёзге не эсе да мурулдаб, кычырыкъ этерге къалыб, сойланыб тургъан джашчыгъын кёргенлей, дагъыда кёлюне кирди. Ёлюклени алыб барыб, аскерчи джашла да, мен да басдырдыкъ. Эх, Николай, Николай, бир ашхы тенгим эди... Ол джаны сау къатынны уа алайда башха машина алыб кетиб, санитар вагоннга берген эди. Не болду, билмейме, ауур эди, эшта, сау къалгъан болмаз.

Биз ойланнганнга кёре, кызычыкъ бу юйдегиден болгъанды. Шофёр къалкъыяракъ болуб, кызыу келгени бла ташха урдуруб, кызычыкъ машинадан чортлаб кетиб, терекге тагъылгъанды. Ол бутакъгъа илинмесе, энишге кетиб, къалгъанлача болуруна не сёз бар эди...

Анасы сау къалса, кызычыгъыны саулугъун айтыб билди-

ригиз деб шофёргъа аманат этген эдим. Ким эсе да артда ол да ёлген эди деб алай айтхан эди.

Немецле кысха кирген эдиле. Бизге артха кетерге олсагъатдан буйрукъ болду. Алайдан Владикавказ таба айландыкъ. Андан сора урушла, дагъыда созулгъан къазауат къё ашхы тенгледен айырды. Мен кесим да джаралы болуб къайтдым.

...Джолла, эх, тау джолла! Тенгим Николай, аны бла бирге ол чачылгъан юйдеги! Былай сагъыш этиб къарасанг, адам тѣзмезлик зат джокъду. Джолда табылгъан къызчыкъны кѣрюрге уа бек излейме. Кавказгъа бир джол чыкъгъанлай, мен аны табмай къоймам. Ол мени гинджичигим эди. Аны аналыгъы: «Сен терекде ёсгенсе, сен бутакъдан тюшгенсе,» — деб накъырда этиб ойнай болур, ийнакълай болур... Эх, багъалы гинджим, унутулмаз гинджим! Энди уа уллучукъ болгъанды. Сау эсе, анга сѣсюз он джыл толгъанды...

Ушакъгъа къызгъаныбыз бла мен джолгъа кѣз джетдирмей туруб, бир заманда къарагъанымда, тюшючю джеримден сзуб, Джизакны джангы шахарыны къыйырына чыгъыб бара эдим. Аны шофѣр да эслеб, машинаны тохтатды. Шофѣргъа келтиргени ючюн бюсюреу эте, джол хакъ тѣлерге излегенимде:

— Мен кишиден ачха алмайма, — деб унамады. Биз алай бла айырылдыкъ.

Кузовда сеялкала зынгырдай, машина джел этдириб озду.

Сейирди джашау дегенинг, джети джукълаб эсингде болмагъан зат джашауда къалай тюбеб къалады! Ненча джыл мындан алгъа джол къоратыр ючюн айтылгъан хапарны энди мен тас болгъан къызчыкъны туугъан анасына айтама, эшта, алай болур!!

— Сен мени къызчыгъымы хапарын айтаса, тамам олду... Сауду... сауду! Сау бол, къарнашым, сау бол! Бу игиликни мен сеннге къачан къайтарыма, — деб къууанган ана, не этерге билмей, эки къолун кѣкюрегине къысыб, ууа эди.

Андан сора дагъыда мен кесим кѣрген бир зат бар эди, ѣзге аны мен бюгюн айгъакъларгъа тыйыншлы кѣрмедим.

БИР ЮПЮРДЕ

Назифагъа туберден бир джылны алгъа болгъан эди бу. Окъуу бѣлумге ишге джангы джарашхан сагъатда, тамадам чакъырыб, урунганланы юйдегилеринде ёсген ёксюз сабийлени халларына къараргъа буйрукъ берген эди. Ала уа шахарны ичинде, элде да бар эдиле. Шахардагъыланы кѣрюб бошагъанлай, элlege кетдим.

Джаз эди. Къар тауланы башлары, мычхы тишлеча, джылытыраб кёрюне эдиле. Гыдай къаядан акъгъан шоркъа чач эшме кибик чулгъана эди. Ёзенни арасы бла уллу суу шууулдаб бара эди. Джолну юсюндеги элде Есина Лена деген кызычыкны кёрюрге керекди. Бир кызыл къошунбаш юйню кёргоздюле. Аллыма эркиши чыкъды. Ол юйню тамадасы болду.

Алексей Степанович, ортадан мийикге тартхан, сары шинли, кёк кёзлю, келбетли киши эди. Саламлашыб, не иш бла келгеними билдирдим. «Юйге киригиз», —деб чакъырды ол мени. Юйде башха киши джокъ эди.

Юйде толу тазалык болгъаны ачыкъ эди. Къабыргъада юч портрет: солдат, тишируу, кызычык. Солдат Алексей Степановичге ушай эди.

— Шахарда не джангылыкъ барды? — деб сорду къонакъбай.

— Коммунист урунууну джигерлери кюнден кюннге кёб болуб барадыла. Бир къауум предприятие саулай коллективлери бла ол сыйлы атны алыргъа излейдиле. Сизни ишигиз а къалайды?

— Бизни участокну коллективи коммунист урунууну коллективи атны алыр ючюн кюрешеди. Бусагъатда шахтоуправлениеде биз алчыланы бирибиз. Джангы шахта ташкёмюрню бир ашхы къатларына джетгенди.

— Кечигиз, бу шахтада төрт сутканы джер тюбюнде къалгъан Есин сиз болурмусуз?

— Хо, менме.

— Эслилик этген эдигиз.

— Оюлгъандан сора джер тюбюнде къалгъанымда да, мен кесим ючюн алай къоркъмай эдим, аланы къутхарылгъанларына къууана эдим.

— Ол затны къалай болгъанын мен школда эштген эдим.

Алексей Степанович лавагъа къарай келгенинде, тау-геолог халла тюрлениб, породаны джарылгъанын эслеб, оюлуб тюшерча кёргенди. Олсагъатдан ишлей тургъан адамланы забойдан чыгъарыб, кеси ызына кириб, дагъыда бир тинтиб кёрюрге мурат этгенди. Ол лаваны арасына джетгенлей, оюлуб башлагъанды. Талай секунддан чыгъар джер джабылгъанды. Бир джанындан суу чыгыб башлагъанды. Шахтада кыйынлыкъдан къутхарыучула бла Есинни ишчи нёгерлери бёлюнмей лаваны тюрлю-тюрлю джерлеринден ачыб кюрешгендиле, табалмагъандыла. Ёзге дагъыда умут юзмей, шахтёрла оюлгъанны къазыб, ичине теренден терен кириб башлагъандыла. Ол барыудан барыб, төрт суткадан сора, суу да тобукъларына джете, участокну тамадасын табыб къутхаргъандыла. Есин больницада джатыб чыкыгъанды.

Шахта оюлган кёзючюкде лаваңы баш джанында ол бир гитче дорбунчукну эслеб, анга кириб кутулгъанды.

Порода аллын джабханды. ёзге аз болса да ол алайгъа ётген хауа уртламны солуб джашагъанды.

— Бусагъатда къалайды саулугъугъуз? — деб сордум.

— Энди хатам джокъду, иги болганма, юч кюнден ишге чыгъарыкъма, — деди.

Биз алай эте турганлай, юй бийчеси келди. Экибизни таышдырды.

Нина Ивановна къатангы битген, къара шинли, суююмлю тиширыу эди. Кириш къургъанча юйюм алай тута эди.

— Къонакъгъа чай салганмыса? — деб сорду эрине. Мени чай ичер кереклим джокъ эди. Ишими тындырыб, дженгил къайтыргъа излей эдим. Ёксюз сабийлени асырагъан адамла кёб хапар айтыргъа ёч боладыла. Ёнге къонакъбайла къоймадыла. Эртденбалалыкъ ауузландыкъ. Сора алайда огъуна хапар башланды. Мен кёбге къалырымы ангыладым, алай а биринчи кере келгеним бла бу юйню иги билсем, сора артда кесиме да тынч боллукъду дегенча болуб, хапаргъа къулакъ салдым.

— Мен аны алган сагъатда, анга джылдан кёб болган болмаз эди. Ма аллайчыкъны алыб асырагъанбыз, — деди Нина Ивановна.

— Къызчыкъ да, бизни насыбыбызгъа кёре, эсли, акъыллы сабийди, — деди эри.

Нина Ивановна эрини сёзюм бёле:

— Бир зат айтайым, эсигизде болсун, — деди меннге, — къызчыкъ «сизни туугъан балагъыз тюлдю» деген сёзю эшитирге да суймейди. Бир къауум адамгъа не керек эсе да билмейме. Къызчыкъ кеси да турганлай, аны чучхуб, чертиб сорадыла.

Бир джолда Леначыкъ бла мен сыртда гардош бачханы хансын этерге джолгъа чыкъдыкъ. Ёзыбыздан ат арба джетди. Арбачы, бизни танышыбыз, Матвей Сидорович элде совхозда ишлей эди. Ол трактор бригадагъа азыкъ ташый кёре эдим.

— Къайры барасыз?

— Батыу-Сыртха.

— Олтуругъуз. Мен тюз аны этеги бла ётеме, — деди ол. Къызчыкъ да, мен да арбагъа миндик. Алай а бу мингенибиз мени бурнумдан чыкъды. Мен аны иги кесек замандан бери кёрмеген эдим. Алексейни да сорду, тансыкълады.

Башха хапарны бошаб:

— Бу къызчыкъ а кимникиди? — деди.

— Кесибизникиди, — деб джууаб этдим.

— Энди мен сизни билмеймемн, эгечингден, къарнашынгдан туугъан болур ансы?

— Огъай, кесибизникиди.

— Къазауат чыкыгъанында, Алексей бла мен аскерге бир-ге кетгенбиз, сора бу къайдан чыкды да, — деб демлешиб башлады.

— Къарында къалыб, ол кетгенден сора туугъанды, — дедим.

— Къой накъырваны, — деб ол меннге ийнанмай, ол кюн бир азаб берди да, джерге кирирча этди. Джарым джолдан тюшюб кетерча болдум. Мен ушагыбызны алмашдырыгъа дыгалас этеме, ол а чыгъанакъча джабышханды да къалгъанды. Сёзню кызычкъ да эштеди. Бир-бирде аны бетине къарасам, къашчыкъларын тую, арбачыгъа эрши къарай эди. Алай бла аманны кеминде, ушакъны башха сёзге бура, бачхалагъа да тюгел джетгинчи, бизге былайдан кысхады, деб тюшдюк...

— Аллайла ючюн джюрегигизни кыйынамагъыз, эл болгъан джерде ашхы, тели да болады, — деб кёл этерге кюрешим.

— Мен ол сабийни зор этибми алгъанма, — деб сёзню джангыртды.

...Алексей аскерде эди. 1942 джыл августну биринчи кюнлеринде болур эди дейме, юйюбюзню аллында бир аскерчи машина гюрюлдеб тохтады. Мени Алексейим келибми къалды?.. Уруш этген бёлеги бери Кавказгъама тюшдю, огъесе джаралы болуб юйге алыбмы келедиле? — деген сагъышла тюшдюле. Чарглаб чыксам, Алексей джокъ, бир лейтенант аллыма келеди. Ол, джылы салам бериб:

— Бир сабийчик табханбыз, сизден бек тилейме, алыгъыз, бир сабий излегеннге, неда сабий юйге берирсиз, ансы ёлюб къаллыкды, — деб тамам джумушакъ айтды.

Мен аккылы болдум. Джашчыкъ эсе, аллыкъ тюлме, камсыкны, — дедим. «Огъай, кызычкъды», — деб лейтенант аузумдан алды. Огъай деялмадым, ол машинагъа кычырды. Шофёр фуфайкагъа бёленгенчикни алыб келди да, башын ачыб, уппа этиб: «Алыгъыз, тилейме, ариу кызычкъды!» — деди.

Алакытай чепкенчиги бла къаракёз кызычкъны къойнуа алдым. Джылай тургъан сабийчик кёкюрегиме кысылды. Алай кысылгъанлай, джуммакычкъ болуб, ауузчугъу бла эмчек излеб башлады. Ол мени кёкюрегими тюртгенлей, джюрегиме бир тюрюлю бир джылыу урду. Къаты кыучакъладым. Джылагъаны тохтаты...

Тюшюмдеча, не болгъанымы иги ангылаялмай, алагъа неле айтханымы да эсгералмай, орамда къаты джукъугъа киргенча болуб, кёкюрегимдеги кымылдаб, джангыдан тюртюб сагъайтхынчы турдум. О, мени кызычгъым, мени джумушакычгъым, кел юйге барайыкъ, мен сени ненча джылыны сакълагъанма, балам! — деб кызычкъ бла арбазгъа кирдим...

Олсагъатда къайнаб тышген сют бар эди юйде. Андан къа-
мышкыкъ бла ичирдим. Джылы суу салдым, джууундурдум,
ары-бери чабыб быстырла джыйдым да, бѣлеб орнумда джат-
дырдым. Ол джукълагъанлай, чабыб барыб, эгечими бош тур-
гъан уллу бешиги бар эди, аны келтирдим. Эгечим, биргеме
келиб, къызчыкъны кѣрдю да, джаратды, ѳзге «орус толдоу»,
деди. «Не башхасы барды» дедим мен аьга... Экибиз да ол-
туруб кийимчикле тикдик, ары-бери къайгысы кѣб болду. Ол
кече бешикке да салалмадым, джумушакъ джуммакъчыгъым
джылыуума къысылгъанында, тангга деги къойнумдан иймей,
кесим да джукълаялмай чыкъдым. Араби, тюзмю этдим, терс-
ми этдим алгъаным, — дей эдим кесим кесиме. Эрим уна-
маса уа? Нек унамайды? Мен айтханны ол да унар деген са-
гъышла келе эдиле.

Экинчи кюн Алексеиге письмо джаздым. «...Сенге бек тан-
сыкъ болгъанма, андан сора, былай да былай, бир къызчыкъ-
ны асыраргъа алгъанма, сен келгинчи аны бла кечинмесем,
къыйналама, не этерге билмейме, меннге джууаб джаз... ариу-
чукъду... кѣрсенг, сен да джаратырыкъса. Сен аскерге кетгинчи
да, сабий юйден бир сабийчик алыб, бала этсек, деген оноуу-
бузну унутхан болмазса. Энди ол сѣзюбюз керти толургъа
башлагъанды. Къалай этейим, мени багъалым, джууаб джаз,
кесинг ат атаб джибер, мен ол атны атарыкъма. Сен аскерден
къайтхан кюн ол къууаныб, аллынга, чауук эте, «папа» деб
чыгъарыгъын сюеме... Алѳша, бизде хал аманды. Фашистле
джууукълашыб келедиле. Дженгил джууаб бер. Къалай эте-
рикме, кесим да эвакуациягъа кетерге излейме», — деб джаз-
гъан эдим. Алты кюн озгъандан сора, ма башы сауду, кеси бы-
лайдады, бир ючгюл письмо келди. «Алгъышлайма, къызчыкъ-
ны атына Елена ата, иги къара, мен да барырма, эсен кѣрю-
шейк. Сени Алексейинг». Андан сора къызчыкъгъа джюрегим
андан да бек илешиди. Кюнден кюннге ѳсюб, ол бир эсли сабий
болду!

Къыркъ бешинчи джыл, къазауатны Берлинде бошаб, Алѳ-
ша сау-эсен аскерден къайтды. Алгъын айтханымча, Леначыкъ
«папа» деб чауук эте, аны аллына чыкъды. Алѳша да менден
эсе алгъа къызын къучакълагъан эди. Алай бла биз толугъа
болдукъ. Лена бизге джубанч да, тутурукъ да болду, ансы
алгъын биз бир-бирибизни сюйгенликге, аны джууукълары
«тиширыуунг сабий табмайды, аны къояргъа керексе» дегенни
эштдире туруучан эдиле. Бу бизни арбазгъа киргенли, ала да
шум болгъандыла. Аны къой, Алѳшаны келини бизге келсе,
Ленаны махтагъандан сора иши джокъ эди. Аны джашчыгъы
бла Лена школда бирге окъуй эдиле.

Андан сора Алѳша ишге башха джерге джарашханы себеб-
ли, биз алайдан кѣчюб кетген эдик. Ол да, мен да ишлейбиз.

Алгъан джалыбыз бизге татыйды. Таб мени къарнашымдан туугъанлагъа да къаллай бир болушдукъ... (къарнашым фронтда ёлюб, ууакъ сабийлери къалгъан эдиле!)

Къызчыкъ не ашар, не киер жерекли бола эсе, ма къарагъыз, деб биз олтургъан комнатдан эшикни ары ачды. Кесини столу, шиндиги, орундугъу, орну, китабла салыучу этажеркасы, ол комнатда дагъыда пианино «Кубань», аны юсюнде Ленаны сольфеджиодан тетрады.

— Айыб этмегиз, не китабланы окъуйду? — деб этажеркагъа къарадым. Шекспирни «Ромео и Джульеттасы», Войнични «Оводу», Низамини поэмалары бла назмулары, Шолоховну «Тихий Дону», дагъыда башха китабла бар эдиле...

Анасы, къызына разылыгъын билдире, аны окъууда, спортда да школ, район, область спартакиадалада алгъан хурмет грамоталарын кёргюздю. Ленаны артыкъсыз да бек литературадан, музыкадан фахмулу болгъанын айтды.

Этажерканы къатында, гитче джастыкчыкъда «За спасение утопающих» деген бир медал тагъылыб тура эди.

— Алексей Степанович, бу медал сизникимиди? — деб сордум.

— Огъай, меникиле кюбюрдедиле. Къызчыкъныкъыды ол. Алтынчы классда окъугъан заманында алгъанды.

Мен, тюзю муну къалай алгъанын билирге скойдум.

— Лена, кёлге къараргъа бар ансы, суугъа кирме, дей эдим, — деди Нина Ивановна.

— Къарагъандан не хайыр? — деб сора эди.

— Батыб къалсанг а?

— Бютеу ёзен суу болуб къалса да, алдырмам кесими.

«Къызым суугъа кесим кибикиди», — деб китабла тюбюнден бир газет чыгъарды Алексей Степанович. Газетде былай джазылгъан эди.

Школну вожатый пионер къызчыкъланы табигъатха экскурсиягъа элтгенди. Сууну ары джанында нарзан болгъанды. Сохтала тау суудан ётерге керек эдиле. Лена бла нёгери Надя бир-бири къолларындан тутуб, суудан бирге ётиуб баргъанлай, Надя абыныб, суугъа кетгенди. Толкъунла къаты уруб, аны айланмагъа сюрюб башлагъандыла. Лена, сууну аргъы джагъасына чыгыб, къызчыкны ызындан суу джагъа бла чабханды. Надя, айланмагъа тюшюб, чачыны учу бла лентачыклары болмаса джугъу кёрюнмей ташайгъанды. Сууну бойнунда чегет болгъанды. Лена, эс ташламай, чегет кыйырда эрлай бир узун чыбыкны алыб, айланмагъа джуууклашыб, таякны бутакчыгъын Надяны чач лентасына илиндириб тартханды. Лента тешилиб кетиб, сууну башында джюзюб тебрегенди. Дагъыда Лена, аллына атлаб, бнягъы таягъын айланмагъа сугъуб, къармаб башлагъанды. Сора тунчугъуб тебреген Надя-

ны сууну тюбюнде таш-суу кърмай тургъан кърчугу таякдан тутханды. Таякны ауурланнганын сезиб, Лена тартыб сууну джагъасына чыгъарганды. Ёзге суудан чыкыгъанлыкъга, Надя бек кърарысуз эди, солуун аламай эди. Сора Лена тенгини джашауу ючюн дагыда кюрешиб башлагъанды. Кнтабда окъугъанындан бир зат эсине тюшгенди. Ол сермеб алыб, Надяны бауурундан салгъанды. Къызчыкны ауузундан, бурнундан суу тегюлгенди. Надя бир кесекден иги эс джыйгъанды, аяк юсюне мингенди.

Батыр пионеркага — Есина Ленага, тенгин къртаргъаны ючюн, школ бла районо бюсюреу этгенди. Медал да анга берилгенди. Энди эки къыз да бусагъатда тогузунчу классда бирге окъуйдула.

Ол тенглери бла иги болгъаны ангылашынды.

— Айыб этмегиз, къызчык сизге уа къралайды? — деб сордум.

— Бир ишексиз. кесиби табхан болса да, мындан адебли, мындан иги болмаз эди... Дерсден келсе, юде ол этмеген зат джокъду. Лена бизге туугъан атам, анамды деб турады. Тюзюн билмейди. Къралгъан сабийле табхан аналарына, аталарына аныча болсунла, — деди атасы.

— Бир кюн орус тил бла литературадан устаз Людмила Николаевна сохталарына айлана келиб, къзынг сени бир бек сюеди, тишируулары кюню Сегизинчи мартха «Анам» деген сочинениесин бир иги джазгъанды, деб махтады, — дейди анасы Нина Ивановна.

— Анасы, инспекторга къызчыкны сени юсюнгден джазгъанын бир берчи, узакъда тюл эсе. Ленаны хатын бир кърсюн, — деди Алексей Степанович.

— Мени ючюн ишдеп къралмагъыз, Нина Ивановна, — дедим мен.

— Бюгюн бош кюнюмдю, — деб джууаб этди.

Сора кър да изледи, ёнге столдан бир къралын тетрадни чыгъарыб берди. Ол Ленаны сочинение джазыучу тетрады эди.

Тетрада джазылгъанны барысын да къралай айтайым. Биринчиси, аны джазгъан затларын кесинден эркинликсиз басмага берирге болмайма. Экинчиси, аланы басмага деб джазмагъанды ол. Классда устаз берген темага джууабха кесини кърюне келген затлары джазгъанды. Аны ичинде «Ата джуртум», «Адамны ариулугу недеди», «Бизни школ», дагыда аны кибик темалага джазылгъан сочинениеле — сау тетрадь.

Ол себеден аланы ичинден (анасыны эркинлиги бла) къруу ананы юсюнден джазылгъаны алама. Анасы болмагъан ким барды? Ананы хар ким да сюеди. Бюурсагъыз, ол джазгъанны тюрлендирмей келтирейим.

Анам! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды. Аналаны юсюнден кёб джыр этилгенди, кёб суратлау эмда музыка чыгъарма джазылгъанды. Бизни анагъа сүймеклигибизни толусу бла не аламат джыр да айтыб билдираллыкъ тюлдю. Анам! Бу сёзню хар адам, къалай болса да, бир джылы сезим бла айтады. Ол сезимге сүймеклик дерге боллукъ тюлдю: бизни аналагъа кёлюбюздеги сезим не кючлю сүймекликден да ёлчемсиз уллуду.

Анасы болгъан бек уллу насыбды. Андан джууукъ бизге ким болургъа боллукъду? Алайды, мени анам да меннге эм игиди. Бир соруу сорулургъа болур, биз аналарыбызны алай нек сиебиз? Анга джууаб берген къыйын тюлдю. Ол затха джууаб этер ючюн, аны джашауун билирге керекди. Мени анам Донбассны шахталы шахарында туугъанды. Анга он джыл болгъан заманында анасы ёлюб, атасы башха тиширууну алгъанды. Ол ёге къызына хыны болгъанды. Аны себебли онбир джылы джетгенлей, анам бай бийчени экономиясында ишлеб башлагъанды. Анам къазланы кютгенди. Бир джолда ненча эсе да къазны тас этгенди. Аны ючюн анамы кючлю туйгендиле. Бийче аны ийлыкъдырыб тургъанды.

Кёб турмай Совет власть орналгъанды. Анам шахтагъа баргъанды. Шахтада беш джыл чакълы ишлегенди.

Андан сора Кавказгъа келгенди, андача шахтада кёмюр ташуучу болгъанды.

Андан сора ол больницада санитаркалыкъгъа джарашханды. Къазауатны къыйын джылларында бизни аналарыбызны юслерине фронт эмда иш ауурлукъ тюшгенди, алай а ала аны сый бла кёлтюрюб чыкъгъандыла. «Къазауат» деген ачы сёз эштилгенлей, атам фронтха кетген эди, анам а госпиталда ишлегенди, бизни совет солдатла бла офицерлени джараларын байлаб, къараб тургъанды.

Немец оккупантла бизни областда болгъан кёзюуде мени анам бла аны нёгерлери джатма тубюнде темир чыгъананы ичинде тургъандыла. Джесирликден къачхан эки джаралы совет солдатны анам джашырыб партизанлагъа ашыргъанды. Аны ючюн фашистле анамы ёлтюрюрге излегендиле, ёзге табалмагъандыла. Госпиталда уа ненча адамгъа къарагъанды!

Ол меннге джылы джюм чындайла неда къол къабла этсе, аллай бирни да фронтха джибериб тургъанды. Аны къолларыны джылыуу эрине неда къарнашына. неда ол танымагъан адамгъа, бизни насыбыбыз ючюн кюрешгенлеге тиер деб кёлюне келгенди. Мен эсгералмайма (гитчечик эдим), ол кёзюуде анам кесин сан этмей, бизге джангыланы бериб, кеси уа эскилени кийиб айланган эсе уа...

Былай айланыб ызыбызгъа, сабийлигибизге, джашлыгъы-бызгъа къарасакъ, анагъа бизни былай къаты байланнганы-бызны эмда терен сыймеклигибизни тынч билирге боллукъду.

Ол бизни эм ашхы шохубузду, эм иги акъыл негерибизди. О, мени багъалы анам! Адамны ётген, бусагъатдагъы эмда келлик джашауу бу сёз бла къаты байланыбды.

Хар ана кесини баласын неден да сакълайды. Баласыны биринчи сёзлери, биринчи атламлары аны бек къууандырадыла.

Анам, мен билген адамланы барысындан да сен меннге багъалыса! Сен ашатыб, ичириб ёсдюргенсе, мени ючюн кёб къыйналгъанса. Къолумдан тутуб сен мени биринчи кере школгъа алыб баргъанса.

О, мени къолчукъларымда «Элибле» деген алаамат китабны кёрюб, анам, къалай къууаннган болур эдинг.

Сен къазауатны къыйынлыгъын, ачлыкъны, сууукъну чекдинг, эркишиле бла тенг ишлединг.

Мен анамы бек сюеме, аны сыймезге да болмайды: ол халал, ачыкъ джюрекли, ишни сыйген адамды. Мен ишлесем, аны къыйынын къайтарырма. Ол кюнлени сакълаб турургъа да излемейме. Аны юде, бачхада, неде да ишине къолумдан келгенича болушургъа, аны джумушун дженгиллетирге кюре-шеме.

Бусагъатда бизни юйдегибизни джашауу игиди. Анамы бир тилеги барды, ол джер юсюнде рахатлыкъды. Дунияда бютеу аналаны тилеклери олду деб, алай мурат этеме. Анала джашауу тамалыдыла. Джашасынла анала!

«Анам, анам!» деб мен къайтарыб айтама. Ол не заманда да къыйын затдан артха турмазгъа, ашхыладан юлгю алыргъа юретеди. Школну бошаб, институтда окъуб, усталыкъ алсам сюеди ол. Хар адамны усталыгъы болургъа керекди, дейди. Мени урунургъа юретеди. Атам, анам да ишни багъалы кёредиле.

Ала кеслери ишлеген коллективлени юсюнден кёб хапар айтадыла.

Коллективни сыйы, тюзлюк алагъа неден да башды. Атам горнякды, анам бурун ишлеген шахтасы бла бусагъатда больница-сыны юсюнден «мени шахтам, мени больницам» деб сёлешеди.

Мени анамы къоллары хырттылыдыла, ёзге ала меннге джумушакъ кёрюнедиле.

Ала меннге ненча игилик этгендиле. Аланы барысын къайдан айтыб къолумдан келсин.

Ким билсин, школну бошаб, Ата джуртну чакъырыуу бла, иш борчубуз бла неда башха сылтау бла уза-къгъа кетгенибиз болса, ол заманда анала бла биз бирге джашагъан алаамат кюнлени, татлы джырлача, эсге тюшюрюкбюз.

Ленаны кесин кёрюрге изледим, ёзге андан кёб сакъляялмадым: къызчыкъ кюнортагъа юйге келмеди, автобусну шахаргъа къайтыр заманы болгъан эди. Ол эки адамгъа да бюсюреу этиб кетдим...

Эшта, энди тас болгъан къызчыкъны сениге табыб берейим да, ана, бюсюреу этеринги уллусу алдады деб, ичимден алай айта тургъанлай, эшик ачылыб, чырпа бёрклю бир къарт къарады.

— Бусагъат чыгъама — деди Назифа анга. Сора меннге айланыб: «Ол мени къарнашымды. Мени излеб айлана болур...»

Ол эшикден атлаб, Назифаны кёргенлей: «Табылды-табылды!!!» — деб ашыгыш айтды. «Мангамы айтаса?» — деб сорду Назифат. Сора чырпа бёрклю: «Къызчыкъ!.. Аминачыкъ!..» — дегени бла Назифаны да къарнашыны юсюне аугъаны тенг болду. Къарт да, мен да аны тутуб диваннга олтурдукъ.

— Алан, сен акъылынгданмы чыгыб айланаса, айтырыкъ сёзюнг бар эсе, джарашдырыб акъырын айтыргъа билмеймисе? — деб чырпа бёрклюге разы болмагъанымы билдирдим. Сора кёб турмай Назифа кёзлерин ачыб:

— Инспектор да айтхан эди, — деб башын тутду.

— Къайдады Аминачыкъ?

— Сау-эсенди, уллу къыз болгъанды. Кенгден къараб кёргенме. Ма адреси, — деб къарт бир къагъытчыкъны узатды.

Къарасам, ол Есинлени адреслери!

— Эгечим, джылама, баланг табылгъанды, алгъышлайбыз! Чарх халыча, насыб халынг чырмалыб тургъанды. Энди мындан ары юзюлмесин, — дедим.

— Эсингдемиди, тик ёргени бир тик энишгеси да болады деб айтыучан эдим да мен! Ма бютеу сени джашауунгда ол тик ёргелени энишиди бу, аллах насыбынгы алмасын, — деб къарт анга кёл эте эди.

— Олтуругъуз! Къалай болду? — деб хапар сордум.

Къарт чырпа бёркюн башындан алыб, тобугъуна салгъанында, аны ашыгыб келгени кёрюндю. Асыры терлегенден башы тютюнлей эди. Эгечине, меннге да кёзюу-кёзюу къарай, айтыб тебреди.

— Назифаны кёбден бери кёрмеген эдим да, аны бир кёрейим деб келе тургъанлай, джолда сизни хоншугъуз Хасан тюбөб, сени районогъа кетген хапарынгы айтды.

Автобус ишчи элчикде тохтады. Машинадан тюшюб, суу ичерге атладым. Ма ол кёзюуде тюз аллым бла, акъ хочачыкъларын агъарта, бир къауум сохта къыз озду. Аланы бири орамны сол джанына бурулургъа тебреген кёзюуде эки къара эшме

чачын аллындан сыртына атыб, нёгерчигине къарагъанында, тамам сени гитче заманынг аллыма келди да къалды. Джюрегим чанчды. Бу Аминачыкъ болурму? Шашмай сени бурнунгдан тюшгенча, быллай ушагъан ким кёргенди? Джангытыб айыб алмайым деб, бир стакан суу да ичиб, келиб орнума олтурдум. Автобус тебреди, ёзге аны кёз къарамамы аллыма келиб: «Тохтагъыз, мен тюшемел!» — деб къычырдым. Автобус толу бир адам мени ызымдан къарадыла. Мен да ызыма айланыб, къызчыкъ тюбеген джерге чабдым. Ол бурулгъан орамга джетгенимде, узайыб, уллу орамны кыйырында бара тура эди. Эркин атладым. Къызыу баргъаныма орамда джюрюгенле эс бёлюб къарай эдиле. Къызчыкъ бир къызыл кюшунбаш юй таба бурулуб, арбазгъа кирди. Мен да джетдим, ол да юйню эшигини сабына кюлун салды.

— Къызчыкъ, ананг юйдемиди? — деб сордум. Ол берн къарагъанлай, саламлашмагъаныма уялыб, артдан «кюн ашхы» бердим. Юйге кириб кетди да, хотасыны кыйыры бла кюлларын сюрте, бир кюу тиширыу чыкъды.

— Не керекди?

— Сени бла сёзюм бар эди...

— Не сёзюнг болургъа болур, не излейсе?

— Айыб этме, бу къызчыкъ сизникимиди?..

— Хо!..

— Аллах ючюн, тилеб айтама, тюзюн айт, бу къызчыкъ туугъан кызыгъызымыды?!

Къатынны бети тюрлениб, ызына, юй таба кёз джетдириб, киши кёрмегенинде, меннге джууугъуракъ келиб:

— Ол сеннге неге керекди? — деб сорду.

— Къоркъма, билирге сюеме, айт, тилейме!

Сора къатын меними джазыкъсынды, огъесе кесини ашхылыгъымы эди:

— Къызчыкъны мен табмагъанма, алай а мен ёсдюргенме. Сен не излейсе, ашхы адам!? — деб джууаб этди.

— Табылды... Табылды... — деб эринлерим кымылдадыла.

Къатын, бети бир агъарыб, бир къызарыб кыйналды.

Сора мен, сёзню узакъ созмай:

— Бу къыз мени эгечимден туугъанды, атасы фронтда ёлгенди, къарнашчыгъы да ёлгенди, анасы уа сауду.. Излеб табмай тургъанбыз, — деб, къалай тас болгъанын айтдым.

Ол кёб армау болуб туруб, сора эс джыйыб:

— Энди не дейсе бизге?

— Сизге сау бол дейме, сау болугъуз! — дедим.

Мен алай айтхандан сора аны бет къаны тюрлениб, сёз уруму да башхаракъ болду. Къызгъаным бла дагъыда кюшдүм:

— Мен сизни джаныгъызыны кыйнаргъа излемейме, алай а туугъан баласын табхан анасы бир танысын, ол келсе, сиз

хыны этмегиз, аны тилейме. Къызчыкъны атасы ёлгенди, ана-сы джангызды, башха баласы джокъду. Кеси да къызчыкъны атыб кетмегенди, къыйынлыкъда айырылгъан эдиле, — дедим.

— Баш ием эгечине, элге кетгенди да, ол къайта эсе, ингирде анга айтайым... — деб джууаб этди.

— Айтыгъыз... Мен кетдим эгечиме. — Сора кесим алайдан чыгъардан алгъа, къызчыкъны манга бир кёрмеге къоюгъуз энтда, бир ашхы къарай кетейим деб тиледим. Ол унамады. Мен да биреуню юйюне сормай кирирге болалмадым. Аминачыкъны арбазгъа чыкыгъаны болуб бир кёрмезми эдим деб, ызыма къарай кетдим. Ма андан бери келгеним буду.

— Ол болмазмы, алджагъан болурмуса, Бекир, бизге алай игилик къайда, кёзюм бла кёргюнчю ийналмайма!.. — деб анасы ахсыныб, джер тентере эди.

Бюгече ала шахарда къалыргъа, эртденбла автостанциягъа джыйылыб, алайдан элге бирге барыргъа оноулашыб чачылдыкъ.

АП КЕПЮР

Экинчи кюн сагъат тогъузда автостанциягъа келгенимде, къарт, къапталыны баш тюймелери да этилмей, чепкенин къолтугъуна къысыб, ары-бери бара тура эди.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам!

— Назифа къайдады?

— Кетгенди да къалгъанды!..

— Алай деген неди!?

— Ингирде къонакъ юйге барыб джатдыкъ, эртденбла уяныб къарагъанымда, танг, джылары келгенча, мыдах болуб, къаралыб тура эди. Назифа да джокъ.

— Да алай къалай болду?

— Кече бла кетиб къалгъанды.

Ингирде тангнга къалай чыгъарыкъбыз деб тыхсыгъан эди. Ол адреси болгъан къагъытчыкъны да алыб джатхан эди. Мен анга кече автобус джюрюмейди, такси джокъ, бараллыкъ тюлбюз, экинчиси, инспектор бла барсакъ иги эди деген эдим. Ол а кетгенди да къалгъанды. Джолда бир джукъ болмай къалгъа эди: бюгече уллу джаугъанды...

Телефон бла школгъа сёлешдик. Бююн Лена школгъа келмегенди, дедиле.

Къарт да, мен да автобуса миниб тебрedik.

— Бекир, мен анга алай этерикди деб турмай эдим. Назифа мени сакъламай эсе да, сени ала барса не боллукъ эди? — дедим.

— Ол мени эгечим болгъанлыкъгъа, мен аны ариулугъун эталлыкъ тюлме. Кеси менден кичи болса да, меннге сыйынмагъан бир-бирде аллай бир адети барды.

— Кече ол джауумда къалай кетди, бир къыйналмагъа эди...

— Ол аллай кёб джангурланы сынагъанды. Бирин къоюб, бирин айттайым. Назифа бир джыл, Азияда алай этди, аны джауумда бир болгъаны эсимден кетмейди.

Къазауатны ючюнчю джылында, джетген джашла аскерге кетиб, къартла бла тиширыула, сабийле къалгъан эдиле. Мен колхозда тамада къойчу эдим. Сары-Ёзек деген бир джайлыкъ-да кийиз юй тигиб, мал кютебиз. Мен ол кёзюуде асыл къой сюрююню кюте эдим. Назифа мында джашагъан къазакъ тиширыулача саууучуду. Къойланы саууб, сютню заводха бере эдик. Анда бышлакъ, джау эте эдиле.

Джаз къой къозлаб, саууу да бошалды. Назифат элге къайтыр заман болду. Алай а бир сюрюучюню аскерге алдыла, бири да (къарачай джашчыкъ эди) ауруб джатды. Сюрюу джангыз кесиме тууарылды. Сюрюучю излерге керекли болдум. Бу халымы кёрюб:

— Аскерге кетген джашны орнуна сюрюучю мен болайым, — деди Назифа.

— Къой, Назифа, андан эсе, элде ишлегенинг тынчды кесинге. Бизге эркиши керекди, — дедим.

— Мен башымы эркишигеми аушдурама! Къыйынды дей эсенг, дженгил иш излемейме мен, — деди да тохтады. Назифа къошда къалды.

Мен къойланы кютеме, ол малгъа суу ичиреди, джем бере-ди, къошда шапалыкъ этеди. Хар неге къолу джарашады, андан сора аягъына эркиши чарыкъ-чурукъ кийиб, къой кютеди.

Бир кюн къойланы ышыра кетди. Ол кюннге къарагъанча, бу тегерекледе болмаучу бир уллу джауум келди. Анга буз къошулду. Къоркъуу этдим. Сюрюу джайылыр джерге баргъанымда, не къой, не Назифа джокъ. Буз къатыш къара джауум челекден къуйгъанча джауады. Анга да джел къошулуб, сюрюб, хыйсабсыз эрши кюн болду. Къойланы ызларын кюнден-бутдан тюзетиб, джел сюрген джанына тебредим. Сау эки-юч сагъатны барыб, бир тебеден къарагъанымда, бир къаралды эследим. Чабыб барсам, бир деб бир ышыгъы болмагъан сыртда солдатла бир-бири къолларын тутуб, адам «буруу» этиб, къой сюрююню арагъа алыб тура эдиле.

Аскерчилени санын билмейме, ротамы дейдиле, батальонму дейдиле, аны тюзеталлыкъ тюлме, ёзге иги кесек адам!.. Мен эски къойчума, ёзге быллай «буруу» бла къой сюрююню тыйгъан кёрмегенме! Джууукълашыб къарагъанымда, юслери джибиб, башларында пилоткалары, кимники тюшюб, кимники

джанбаш, кимини башы ачыкъ, ма ол халда башларын, бетлерин, юслерин, бутларын, тауукъ гаккылача уллу буз джуммакъла туюе, джашла уа, башлары, бетлери ачыса да, къолларын ийиб къояргъа мадарлары болмай, (къойла бир джерден ычхынсала, юрюлюб чыгъыб кетерик эдиле), тегерек чалман болуб сюелиб тура эдиле. Солдатланы ичинде Назифа, бир джетген солдатча, сюеле эди. Темир сынджырны ол да бир чыгы эди.

Кёк чартлаб, джауум бнягъынлай сёдегей уруб джауа, буз гаккыла да, бет-къол айырмай сопалай эдиле.

Бу сюрюуде къойла, айтханымча, асыл, бухар тукъумлу эдиле. Къулакъларында сыргъалары, уллу сары эркеч ичлеринде, барын керюб таныдым.

Асыры къууаннгандан не айтыргъа билмей, командирни къолун тутуб:

— Сиз керти да халкъны, ара мюлкню да сакълаучула болгъаныгъызы энгда бир кере сынадым. Машалла, джигитле! Быллай къойчуланы ёмюрюмде кермеген эдим. Къалай аламатды! — деб, аскер «буруугъа» сейирсиниб къарадым. Джангур бузну келтириб бирден ургъан заманда адам «буруу», чёртлеуюк чыбыкъдан джангы эшилген чалманча, ары бла бери майрыша эди. Ёнге ол «буруу» темирден да кючлю эди...

Башымда кийиз бёркюм бар эди да, алача болама деб, бёркюмю алыргъа башыма узалгъанымда, тюз къолуму сыртына эки буз гырт тийиб, къолуму къурушдурдула, ачыуу сынганлай, бёркню къолума алыб, мен да алача сюелдим.

Бир сюрюуге бу сыйны бериб, аны тегерегинде абезекге баргъанча, иги кесекни чыдадыкъ. Сора бир арада буз тохтаб, джауумгъа бурулду, ол да сериуюн болгъанында, «буруу» чачылды. Солдатла, бек къыйналсала да, дагъыда бизге, Назифа бла меннге, болушайыкъ деб тебретиле.

Назифаны башы догъурадан, бети да кюлтюмден толгъан эди. Аскерчиле да алай эдиле. Барыбыз да суудан чыкыгъанча джибиген эдик. Алайда къой сюрюуюн санадыкъ. Мал башы толу чыкъды. Командир, ойнаргъа эсинемн тюшген эди, огъесе керти кёлюмю эди, солдатлагъа:

«Бери айланыгъыз!» — деб команда бериб, аллыма атлаб келиб, черс бере: «Джолдаш тамада къойчу! Бёлек ара мюлкню сакълауда борчун толтурду. Дежурный офицер — капитан Петров!» — деб ышарыб, бир джанына атлаб, джол къойду. Сюрюуюн стауатха дери ашыыргъа бизге беш солдат бла бир сержант берди. Къойланы сюрюб келиб, къорагъа¹ джыйдыкъ.

¹ Къора — (къазахча) кулдаладан буруу.

Насыбха, кьойла кьыркылмагъан эдиле да, иги тѣздюле суукъгъа. Алай а Назифа, солдатланы кѣбюсю киби, башында догъуралары, бетинде буз салгъан джаралары, юсюнде кюлтюмлери кьурумай, ыйыкъдан артыккы айланынган эди.

Колхозну правлениеси солдатлагъа саугъала берди. Аскерчиле бла мен кесим да артда уллу татах болгъан эдим. Кѣб турмай ала алайдан кѣчдюле, биз да кьой кьыркъаргъа башха джерге кетдик.

— Назифа аскерчилеге къалай тюбегенди?

— Джауум, буз сюрюб, кьойла сыртны барыб тургъандыла. Сора бир адамланы кѣрюб, Назифа хахай салгъанды. Сыртда аскер кесек юрениуден къайтыб келе тургъанды. Мал аджашыб кетиб, бир пелахха тюбемесин деб, командир сынджыр тугаргъа буйрукъ бергенди. Буйрукъну къалай толгъанын а айтдым.

— Назифа аскерчилени чакъырмаса, сюрюу бир заранга тюбѣб, зыраф болургъа боллукъ эди, — дедим.

— Ол айтханынг тюздү, ѳзге, джаны чыкъмай, тутхан ишин чийсил этерге амалы джокъду. Алгъын бир хылеу эди, къазауатдан бери уа уллу къатханды.

Артда солдатланы бири былай айта эди: «Ала Назифаны джазыкъсыныб, сыйлаб, джауумда аскер сынджыргъа кьошмай, сен тиширыуса, солү дегендиле. Ол а унамай, тизгиннге сюелгенди».

Сюрюуну сыртда солдатла тыйгъан хапар элге джетгенди. Назифаны тенглери ол джыл чюгюндюрде ишлегендиле. Къалай эсе да индекни суу ашаб кетиб, бачхаланы суу басыб кьояргъа тебегенди. «Назифа сюрюуну тыйдыргъанды, сора биз бачханы къалай сакълаялмазбыз... Эй, хомухла, бери келигиз!» — деб чакъыргъанды кызланы звено тамада. Ала, бир-бири кьолларындан къаты тутуб, сыртларын суугъа бежден этиб, сууну башын бегитгинчи тыйгъандыла. Алай бла бачханы сакълагъандыла, деб эштгенме.

Ол этмеген не кългъанды, иште джетсе, джанын атыб кьояды.

— Да, Бекир, сиз дагъыда аллай адамны кьошда ишлерге алмай кьояргъа излегенсиз.

— Кьойчуну иши кыйынды, кьойчу джауумгъа тюбейди, боранига тюбейди, бузгъа тюбейди, джанлыгъа тюбейди...

— Бекир, ол джерледе да бармы эди джанлы? — деб сордум.

— Болмай а, бѣрюнү кѣзю кълкълугъа кирсе да, тюшюнде кьойну кѣреди дейдиле... Тюбей эди.

— Назифа андан сора да малда ишлеб турдуму?

— Эркиши кьойчу келгинчи ишледи. Артда ийнек сауаргъа кѣчдү, малны ашына, сууна бек сакъ эди. Бир джыл кьош

тёгерегинде айланган ёксюз улакчыкыны кюулакъ суу кюбуб алыб кетген эди да, суугъа кириб, Назифа алгъан эди аны. Ол кюн кеси да улакчыкыны кюйнуна алыб: «Мени кюзучугъум мени улакчыгъым, къайда къалгъанды?» — деб Аминачыкыны сагъыныб джылады, мени да джылатды. Улакчыкыны кеси кюлу бла ёсдюрюб уллу эркеч этди. Сюрюудеги эркеч олду.

Анда заманда Назифа джаш эди. Адамла тиледиле, эрге барыргъа унамады. Эри, Айтек, джанган отдан юлюш алгъан бир джаш эди. Э-эй, аслан, къаплан кирик, къаллай джашла ёлюб кетдиле... «Чыпчыкъла да этедиле уя, сен былай нек тураса?» — деб джангы юйор кюрауну юсюнден Назифа бла сёлешсем: «Сени этегинг кюеди, мени этим кюеди», — деб менден кёлю къалыучан эди.

Кююну джумушакъ затны кюсей эди, джаны сау сабийин кюолундан тас этиб кюйгъанына ёкюне эди. Сабий аузундан тюшмей эди. Иги танымагъан адамла: «Назифа, Кавказ, Кавказ деб быллай бир нек тараласа, анда алтынынгмы къалгъанды?» — деселе, ол алагъа бир-бирде: «Алтын кесегим къалгъанды». — дей эди. Бир-бирде уа: «Алтындан да багъалы затым къалгъанды», — дей эди. «Кюолумдан келгенни адамладан аямайма, сора ала кыйындарын меннге аяйдыла, кыызчыкыны джазыуун билирге иги болушмагъанча кёреме. Аллай бир тилесем, ташдан джыламукъ алыр эдим». — деб алай айтыучан эди.

...Ушакъ кёбге созулукъ болур эди, амма къатыбызда, автобусну ичинде бола тургъаннга тынгыламай болалмадыкъ.

Автобус джыйырма орунлу эди. Муну бла кёбюне адамла элден шахаргъа келиб, эртден базарларын этиб, юлерине къайтыучан эдиле.

Онг джаныбызда олтургъан тиширыу аллында акъырын сёлеше келиб, артда ачыкъ, къаты сёлешиб башлагъанында, анга дагъыда башхала кюшулдула. Алай бла ичги сёз туру болду. Дауургъа тынгыласанг, сёз урумларындан аланы эки къауумгъа юлеширге боллукъ эди.

Барысындан бек кычыргъан, кёзюн, башын, сарын да кымылдатыб кюрешген, доммай кирик бир семиз къатын эди. Ашагъаны ичине джарашхан адам кёре эдим. Доммай къатыны къатында башы джабылгъан корзинкасы, аны ичинде кесине ушаш мазаллы къазгъа башын ачыб къарай эди. Андан сора уа джаны сёзге кетиб эди.

Даулашыу кызыугъа кирди. Доммай къатын сёз нёгерлерине:

— Айхай да, сабийни заманында атыб кетиб, энди асыраб, уллу кыыз этгенинде, ана болургъа излейди... Къайдам,

аллай телиле бармыдыла, анга джстген кызыны ма деб бериб кыярча... Анасыны кyarнашы табхандымы дейсе?!

— Табхан анасы кызыны сыйырыргъа излер, мен Нина Ивановнаны орнунда болсам, — деди экинчи кyатын, — кyатыма кyоймаз эдим.

— Сиз мурат этген бла, кыыз энди ким бла кyалыргъа керекди? — деб сорду ючюнчюсю. Сора кесн джууаб этди:

— Табхан анасы бла.

— Нек?

— Мен эштгеннге кёре, анасы аны гитче заманчыгъында кыйынлыкъда, автомобиль авария кыйынлыкъда айырылгъанды, ангыладыгъызмы?!

— Энди уа нени да айтырыкъды, хазыр кызыны табса, — деди семиз кyатын.

— Бу быллай бир джылны ичинде келиб, кызын нек излегеэнди да? — деди дагъыда биреулен.

— Кеси келмегенликке, излегенди, ёзге табалмай тургъанды, — деген джууаб чыкъды.

Тиширыула ишчи элчикден болгъанлары, Назифа бла кызыны юсюнден сёлешгенлери ачыкъ эди. Элде, тийреде, хоншуда не сёз болгъанын кишиге сорма да тынгыла. Тюнене анасыны кyarнашы келгенин да кyалай билиб кyойдула?

— Айхай да, табхан анасыча болсам, кызымы сормагъанлай да алыр эдим?

— Ана, бала бир-бири кёзлерине кyarасала, тиллери бла сёлешмегенлей да джюреклерин ангыларыкъдыла. Ах, таралгъан ана, хариб ана, ансын да аллай бир джылны сау баласын кёрюрге излеб, кyалай чыдаылгъанды? Андан джазыкъ болурму, — деди дагъыда бири.

Бу ишни юсюнде ким терс, ким тюздю?

— Была барысы да тюздюле, кyазауат терсди! Кyазауат болмаса, сабий кесини табхан атасы, анасы бла ёсерик эди, — деди дагъыда башха биреулен.

Аланы ичинде орус, кyarачай тиширыула да бар эдиле.

— Была тюзюн билмегенлей джармалай тура кёреме, Бекир, — дедим нёгериме.

Бекир, мен артдан билгеннге кёре, урунууда айтылгъан, элде сыы болгъан киши эди. Ол былагъа джууаб этерикмиди деб, тынгылаб келеме.

— Кыызгъа онджети джыл болады, ол эки джанын да тутар. Лена устазлагъа аллай кыйын соруула сорады, — деб дерследе биргесине олтургъан сабийле сыйирсинедиле, — деди дагъыда тиширыулары бири.

Гулоч таягъыны юсюне эки кyолун салыб, анга акъ сакъалын тиреб келген Бекир, мындан ары тёзалмай, сёзге кyошулду:

— Балаларым, сёзню кьоюгъуз, сизге мен бир таурух айттайым. Соруу дегенинде эсиме тюшдю.

Къызыб сёлешген къатынла бираз сериун болуб, симсирёб, къартха айланыб, бу сер къарт нени айтырыкъды дегенча этдиле. Къарт акъырын ауаз бла башлады. Къатынла бирем-бирем шум болдула.

— Эртде, эртде бир къушну баласы болганды. Ол аны уясындан чыгъармай, ашатыб, ичириб ёсдюргенди. Джумушакъ тюкчюк табса да, алыб келиб, аны тюбуне тёшеб тургъанды. Мюрзеу бюртюк, эт кесекчик табса да, анга келтириб къабдыргъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай учарын уяда айтыб, сёз бла юретиб тургъанды. Бир кюн къуш балачыкъ, «Анам, мениге эркинлик бер, кесим да учаллыкъма», — дегенди да тилегенди. Къуш анга: «Сен акъыл-балыкъ болмагъанса, менсиз учсанг, сабийле таш бла уруб, тюшюрюб кьоаярыкъдыла. Алай а сен учаргъа бек талпый эсенг, бюгюн бир сынаыйм, — деб, баласын кенг хауагъа алыб чыкыгъанды...

Ана къуш хауаны арасында къанатларын джайыб, къалкыб, баласына халы юретиб башлагъанды. Алай эте келиб, анасы баласына:

— Къуш хауаны патчахыды. Адам болмаса, къанатлыладан анга къоркъуу джокъду. Менсиз учхан сагъатда, джерде джюрюген адам неда адам къарантха кёрсенг, мийикге чыгъа тур. Къарантха болмаса, алаша тюшюб тахсагъа къара. Бара тургъан адамны джерге ийилиб кёрсенг, бир ишексиз ол сеннге атаргъа ташха узалгъанын бил, ол кёзюуде кёкге мийик чыгъаргъа керекди, — дегенди.

Баласы, анасыны сёзюн бёлюб:

— Анам, адамны джанында джашырыб келген ташы болуб, джерге да узалмагъанлай уруб аллыкъ эсе уа, къалай билликсе? — деб соргъанды.

Къуш ол соруугъа джууабны орнуна:

— Энди бюгюнден ары сеннге кесинге учаргъа буюрама, — деб эркинлик бергенди. Къалайды, таурухну джаратамысыз? Ма къыз да энди анычады.

Тишируула, бнягъында артыкъ айтхан сёзлерине уялгъанча, бир-бирине къарай, сабыр болдула. Мен да ичимден, «къарт кьойнунда къалач барды» деб быллай къартха айта болурла дедим. Мычымай барыр джерибизге джетдик.

Кюн кёлтюрюлюб, кюнорта болгъан эди.

Барыб, къарт да, мен да таныш арбазгъа кирдик. Юйге киргенинде, быллай халны кёрдюк: орта бойлу субай къызчыкъ, бели, ышым баугъа сыйынырча, ингичке, аягъында алашатабан акъ туфлилер, эки къалын къара эшме чачы ингичке джюнден кызыл кофтаны юсю бла белине дери джетген эдиле. Къарылгъачны къанатларыча, ингичке къара къашларыны

тубюнден къара кёзлери джарыкъ джулдузлача джылтырай эдиле. Кенг мангылайы, сабыр къарамы акъыллыгына, эслигине, сабырлыгына шагъатлыкъ эте эдиле. Саны, тюрсюню ёлчелениб этилгенча, кыыз, Назифагъа джити къараб, тансыкълай эди. Арлакъда, плитаны къатында Нина Ивановна ышарыб, не эсе да айта, чоюннга, табакъгъа узала эди. Быланы бир-бирине кёллери ачыкъ болуб, бал бла джауча джараныб тургъанларына биз да бек къууандыкъ. Мен кирир-кирмез Нина Ивановна: «Сау келигиз, шохубуз! Бююн бизни уллу къонагъыбыз барды. Леначыкъны анасы табылгъанды, танышыгъыз! Бу анасы, бу да Леначыгъыбыз», — деб Назифа бла Ленаны кёргюздю. Мен барысыны кёоларын тутуб, Бекир бла танышдырдым.

Анасы юретген болур эди, кызычыкъ кеси чабыб келиб, «дя-дя»!.. — деб ана къарнашыны бойнундан къучакълады.

— Аферим, эгечден туугъан, уллу кыыз болуб тураса да!..

— Бекир, Нина Ивановна бла Алексей Степановични бизге этген адамлыкъларын къайтарыгъа кёлубуздан келирми? — деди Назифа къарнашына.

Бекир алагъа айланыб:

— Сиз бизге къарнаш, эгечсиз. Сиз этген уллу адамлыкъны биз ёмюрде унутмазбыз! — деди.

Табхан анасы бла кызы бек ушай эдиле, бет тюрсюнлери ушаш болгъан бла кълмай, ауазлары да бирча эди...

Ал кюнюнде Назифа къонакъ юде кызычыкъны кёрюрге излегенин, чыдаямалгъанын айтханды. Ёзге къарт Бекир арыб келгени бла уллу эс бёлмегенди.

Къонакъ юде бир кере джатхандан сора Назифа тургъанды, кийингенди да, эшикке чабыб чыкълганды. Ол уллу джолгъа тюшгенди. Джюрюген машина джокъ. Сора бир заманда джарым джолуна барлыкъ ауур джюгю бла бир машина тюбегенди. Назифа, аны бла барыб, андан сора джаяу кетгенди.

Кече шыбла чартлаб, джауум кючлю болгъанды. Тетрадь сызлача, алтында ингичке таякъ джангур келиб, артда уллудан уллу болуб, джел ургъаны сайын суу, боран этиб, буруб башлагъанды. Бир кёзюде джангур тохтай келиб, дагъыда кёлуне джетмегенча, джангырыб, къаяланы башын къагъыб, андан тигелеб, кёзлеулге тюшюб, чабхан атча, Къобанны кёмюклendirгенди.

Асыры кёб джаугъандан кёкню тубю тюшюбмю кълды дер эдинг. Шыбла чартлаб, уругъа керилген кёкден кьоркъуб, булчукъла кълмчи таууш эте, терекле джоппу бола эдиле. Ала башларын энишге тутуб, сыртларын джангургъа джуудура эдиле. Джауумну суу этеклери, ары-бери бурулуб, джел этсе, джылыта эдиле.

Назифа, кьолуна бир таякъ алыб, кюйюб баргъан джюрегин суууталмай, кёкюрегин кёк джашнагъаннга, джауумгъа ачыб, чачы тозурай, Къара чегетни ичи бла ётгенди. Джангыз кеси салыб барыб, танг атаргъа элге киргенди. Джол айырылгъан джерде къарауулгъа соруб, Есинлени юлерин табханды.

Была да ол кече тынчылыкъсыз джатыб, эртденбла джукъу хайыр да эталмай, уяныб тургъанлай, терезе къагъылгъанды. Ачсала, бир джибиген тишируу сюелиб тура...

...Ингиринде Алексей Степанович бла Нина Ивановна ариу кийиниб, столну къатында олтургъандыла. Къызчыкъ аланы эслеб, «Атам, анам, къайры барасыз, нек джасангансыз?» — деб соргъанды. Къартла къызчыкъгъа: «Биз барлыкъ тюлбюз, бизге бусагъатдан къонакъла келликдиле, акъыллы, сен да юсюнге таза кийим кий, айыб этмесинле», — дегендиле.

— Ким? — деб соргъанды къызчыкъ.

— Айтырбыз, кийин! — дегендиле экиси да.

Къызчыкъ кеси эм бек суйген къара юбкасын, атасы алгъан къызыл джюм кофтасын кийиб, столну къатына келиб, не эсе да сескекли болуб (боллукъ затны ол билмегенди), олтургъанланы кёзлерине къарагъанды. «Сен айт, мен айт», — деб бир-бирин тюртюб, айтыргъа тиллери бармай, ала кымтым этгендиле. Къыз андан да бек кёзчюклерин джандырыб къатханды. Сора анасы эс джыйыб башлагъанды: «Къызчыгъым, сени биз къалай кёргенибизни кесинг билесе, бизни ёмюрде киши да айыралмаз, алай а сен бусагъатха дери билмеген бир затны билирге керексе. Аны ючюн кишиден кёлюнг къалмазгъа керекди...»

Эсли къызчыкъ, не айтыргъа да билмей, кесин къатдырыб, ауузундан бир сёз, джарым сёз, бир таууш да чыгъармай, къарыусуз чыпчыкъ балачыкъ анасыны ауузуна бир зат берирми эли деб къарагъанча, кёзчюклери сюзюлгенди.

Сора Нина Ивановна, къызны кёзюне къараб да айталмай, башын бир джанына буруб: «Балам, сени туугъан ананг... табылгъанды... Ол сауду»... — дегенди.

Къыз секириб туруб, кычырыкъ этиб джылаб, атасыны, анасыны да боюнларындан кёзюу кучакълаб, «алай болургъа мадары джокъду, сенсе, аначыгъым, меннге ана, мен башха кишини билмейме, билирге да излемейме. Атам, сен бир тынгыла, аначыгъым не айтады, ангылаймыса?» — деб атасына къадалгъанды. Былайда ючюсю да джюрек тамырлары кёзгъа-лыб джылагъандыла. Сора къобхан суу аллына уруб туруб, сёнгюб ызына тюшгенча, бир заманда сёз ангыларча болгъанлай, атасы къызчыкъны кёлюн чапыргъанды, акъыл юретгенди.

«Табхан ананга да иги бол, сени юсюнде ол терс тюлдю», — деб, туугъан анасы келгинчи, ол акъылны ала кыызгъа сингдиргендиле. Андан сора не сѣлешген болур эдиле? Бу кече ала, джатсала да, кѣб джукълаялмагъандыла. Алексей Степанович, Нина Ивановна, Леначыкъ не тюш кѣрген болур эдиле десегиз, аланы къуру бирини, Ленаны тюшюн айттайм.

Сау кечени узуну аны туугъан анасы къаллай боллугъун, аны сыфаты, аны не сѣлешери кѣзюне кѣрюнѣб, кѣрюннген затла джангыдан ауушунуб, аланы орунларына дагъыда башха затла чыгъыб, танг аласында, кѣзю къалкъыугъа баргъанында, ол быллай тюш кѣргенди.

...Лена эшикке чыгъады. Юйню къатында ѳгюзле джегилген арба тохтайды. Къараса — арбадан бир тиширыу тюшѣб, арбазгъа кириб келеди.

— Кызым, бизни арбабыз сыныб, бусагъатха дери келалмай тургъанбыз, — дейди ол Ленагъа.

Аны кѣйинунда кѣб гоккалары, оюнчакълары барды.

— Мен быланы барын да санга джыйыб тургъанма. Бу татлы затланы, бу чепкенчикни да... санга.

Алай а чепкенчик, гинджиге тенг болурча, аллай бир гитчечикди. Ленаны, чепкенчик меннге джарарыкъ тюлдю, энди гинджи бла да ойнамайма, сора меннге неге керекди ол деб кѣлюне алай келеди.

— Ал, бу сеникиди, къоркъма, ал! Сен мени унутубму кѣйгъанса, таныялмаймыса, джанчыгъым, мен сени анангма! Сен мени танымаймыса, менден джукъ алыргъа сюймеймисе? — дейди тиширыу.

Анасыны кѣлю къалыб, бир джанына бурулады.

— Аначыгъым, кеч, билмей тургъанма!.. — деб Лена къуачакъларгъа чабханлай, анасы тас болуб къалады.

Кѣрюннгенле джангыдан ауушуб, кыызчыкъ дагъыда тюшюнде кѣреди.

Джити мийик таула къуршалагъан уллу талагъа тѣрт джанындан тиширыула тохтаусуз джоппу-джоппу джыйылыб келедиле.

Тюрлю-тюрлю, уллу эмда гитче, къара, акъ шинлиле, къарт, джаш тиширыула. Тиширыулары сабийлери барды. Келгенлени учу, къыйыры болмайды. Лена бла Надя тау тюбюнде гокка хансла джыя турадыла.

Бир окъа чепкенли, кѣкюрегинде алтын тѣймеси, белинде кемары болгъан субай таулу тиширыу алгъа чыгъады.

— Багъалы тенглерим, мен таулада ѳсгенме, мен таудан сѣлешерикме. Мени сѣзюмю бютеу адам улу эштсе сюеме. — дейди ол, джыйылгъанлагъа айланыб.

Таулагъа айланиганында, Минги Тауну эки башына джыгъы айны эки джитисен илиниб, кюмюш кѣпюр болуб тура эди.

Таулу тиширыу ай кёпюрге мингенди. Барысы сейирсиниб, бу тамашагъа бурулгъандыла. Мазаллы Минги Тау накъутналмазча джылтырай, аны эки башын кёшхан ай кёпюр, анга да эки аягъын салыб тургъан таулу тиширыу — барысы чууакъ кёкде дуу джаныб, бек джарыкъ кёрюннгендиле. Таулу тиширыу эки кьолун аллына силкиб, башлагъанды:

— Мен эм мийик джерге нек чыкыгъанма десегиз, былайдан бютеу джер иги кёрюнеди. Джер къалай ашхыды! Хауа эркинди. Адам улу урунады. Аны кьолларындан бал агъады, ол тамчыладан бал кьобанла **болуб** барадыла. Кёк тазады. Ёзге узакъда булутла кёрюнедиле, къара булутла. Ала бизге айланыб келедиле. Эгечлерим, нек къараб турасыз? Ала бери джетгинчи биз алларына барыб къууайыкъ, чачайыкъ... Эгечлерим, джанларым, адам улу, мен сизге айтама, булутла джууукълашыб келедиле, аладан дуняны сакълайыкъ! Адам улу, сакълагъыз, сакълагъыз...

Эм артында таулу тиширыу ай кёпюрден, не къарыуун да салыб, бютеу дуняны зангырдатыб, былай кычыргъанды:

— Айтыгъыз, мен сизге сорама, анала, адам улу, къайдады мени кызым, кьойнумда тургъан кызычгъым?...

— Ма сени кызынг! — деб Ленагъа мыллыгын атады алайда тиширыулары бири. Лена, кьолунда гокка ханслары бла анга чабыб баргъанлай, бир таууш эштеди, ызына айланыб къараса — тиширыулары орнуна акъ кёгюрчюнле, ол таууш а алааны къанат тауушлары.

— Анам!—деб, къучакълайды Лена, таулу тиширыугъа джетиб. Айланыб кёзюне къараса уа, Нина Ивановнаны къучакълаб турады. Дагъыда андан да бек «Анам!» деб кычыргъаны бла уянганы тенг болады.

Къараса, къатында киши джокъ. Джууургъанны бир мююшюн джоппу этиб кёюрегине кысыб тура...

Бу тюшден сора кёзюне джукъу кирмей тангига чыгыб, эртденбласында анасына тюбегенди.

Аны тышында дагъыда биз баргъынчы табхан анасы кызы бла сёлеше болур эди, кесини хапарын билдирмейми тургъанды?..

...Былай эшикден киргени бла Назифа, «Аминатчыгъым!» — деб кызын къучакълаб, кёзюн-башын уппа этиб, марал бузоун джалагъанча, тили бла джалагъанды. Джылы джыламукълары бла кызыны бетин джууугъанды, кызы да, анасы да джылаб иги кесекни баргъандыла.

— Мени атам бла къарнашчыгъым болгъандыла дейдиле. Аланы мен къачан кёрлюкме? — деб соргъанды дейдиле Амина-Лена анасына.

— Огъай, кызычгъым, аланы кёраллыкъ тюлсе, — деб анасы тюзюн айтханды...

Къызчыкъ ол кюн дерсге бармай къалгъан эди. Юйде ба-
рыбыз да олтуруб, къеб селешдик.

— Энди сиз бла биз джууукъ болдукъ. Ингирде къурман-
лыкъ этерикме, тилейме, юйюгюздеча джарашыб олтуругъуз.
Айыб этмегиз, мен бир джерге барыб, къысха къайтайым, —
деб тебреди Алексей Степанович.

Биз аны ызындан юйден чыкъдыкъ. Арбаз, ийне тас болса
да табарча, кирсиз эди.

Эшик аллында бир джаякълаб, ичинде артыкъ чёбю бол-
магъан гокка ханс тахта бар эди.

— Мынга ким къарайды, бу ариу затланы ким ёсдюреди? —
деб сордум.

Лена айтыргъа буюгъуб къарады.

— Да сени кесинги сынам бачханг бар кёреме, машалла! —
деб мен сохта къызны махтадым.

Лена, тюшю эсине тюшюб, дженгил-дженгил узалыб, гокка
хансла джыйыб, анасына берди. Ол аны анасына биринчи сау-
гъасы эди. Анасы аны уппа этди. Лена, андан сора хар бири-
бизге бирер джоппу берди. Биз да, разы болуб, «сау бол!»
дедик.

Майны онючюсю эди. Бир ийыкъдан школлада экзамен баш-
ланлыкъ эди. Кёллери къалмаз ючюн, ишми кёблюгюн айтыб,
кетерге эркинлик алдым. Биринчиси, керти да ишим къеб эди,
экинчиси, аланы кеслерин къояргъа изледим. Юйлю кенгешле-
ри, юйлю оноулары да болур эди.

— Сау къалыгъыз, насыблы болугъуз! — деб аллыма ат-
ладым.

Аланы бетлеринде къууанч ойнай эди. Кёкде кюн да алагъа
эришиб, джарыгъын тамам танытыргъа излегенча джарыта
эди. Аны алтын таякълары, юйню терезелерине джоппу-джоп-
пу джыйылыб, кёз къамата эдиле.

Бекир ызымдан къычырды:

— Бюгюн заманынг джокъ эсе, артда билдирирбиз. Къыз-
чыкъгъа, джангы джууукъларыбызгъа къурманлыкъ этерик-
биз, элге келмей къалма!

— Сау болугъуз, кёрюрбюз, — дедим. Ала барысы гокка
ханс тахтаны къатында, кюйюзню къатындача, сюеле эдиле.
Кюн таякъла гокка хансланы, гокка хансла да аланы, ала да
бир-бирин ийнакълай эдиле.

Тау ёзенден ургъан аязчыкъ гокка хансланы ийислерин кел-
тире эди. Хауаны сабырлыгъын буза, къаяладан джууаб къай-
тара, агъач джаргъан мычхыны тауушу эшгиле эди.

Эй, адамлыкъ! Дуняда сенден ашхы, сенден онглу не бо-
лур? Кюнден джарыкъса, отдан иссисе, таудан мийиксе, тюзден
кенгсе, тенгизден теренсе. Кючюнг, къудретинг кёбдю!

Сени кѣулачынг джетген джерде бюртюкден ханс, терек ёседн, адам адамгѣа кѣарнашлыкѣ-егечлик этеди.

Адамлыкѣ, сенсе бизге рысхы, насыб! Джашауубузну магѣанасы. Алтындан багѣалы, фахмудан баш, джапдан татлы — адамлыкѣ!

Адамны джазыууну иесн адамлыкѣ! Сен джер юсюнде хар инсанны арбазында, тѣрюнде, кѣкюрегинде бол! Сенсиз биз бир кюнню да болмайкѣ!

ЭПИЛОГ

Эштгеними, кѣргенними айтдым мен былайда. Энди джюрегим рахат болду. Алай а ахырында сиз сорлукѣ талай затха джууаб берирге излейме.

Бу эки юйню адамлары бла мен артда да тюбей-тюбей тургѣанма. Тюзю, кѣурманлыкѣгѣа баралмагѣан эдим, ёзге уллу той болгѣан хапарын эштдим. Тойда оналты джылдан бери кѣобузну кѣолуна алмагѣан Назифа кѣобузгѣа джан салыб сѣлешдиргенин айтдыла.

Бир джолда Назифагѣа тюбегенимде, эсимде кѣалгѣан бир соруучукѣ бар эди да, аны сордум:

— Сен, кѣзымы кѣайда кѣрсем да, танырыкѣма, белгичиги барды, — деб неге айтхан эдинг?

— Кѣрюнюб тургѣан ышанларындан башха, аны сол билекчигинде бир табчыгѣы бар эди. Аны кѣрюб таныгѣан эдим. Бешике заманында отджагѣада джаннган кѣсеуледен мыдых кесекчик чартлаб кюйдюрген эди, — деди.

Алай бла кѣызчыкѣ керти да Назифаныкѣы болгѣанына энди мен ишексиз болдум.

Лена орта школну айырмагѣа бошагѣанды. Школну тамамлаугѣа аталгѣан джыйылыуда Ата джуртха, школгѣа атаб этилген назмуларын окѣугѣанды. Аланы мен бу джол табыб сизге айталмагѣаным ююн кечигиз.

Андан сора туугѣан анасыны, Назифаны, юйюнде, Лена бир айны тургѣанды. Тансыкѣларын алгѣандыла, ёлген атасыны атын джюрюютюрге сѣююб, ол кесин Айтекни кѣзы деб джаздыргѣанды. Тукѣуму бла аты алайлай, джазылгѣаныча, кѣалгѣандыла.

Лена кѣарачай тилге юрениб башлагѣан эди. Джууукѣларындан ким эсе да биреулен анга саугѣагѣа орус-кѣарачай сѣзлюк бергенди.

Андан сора не айтайым?

Эм ахыр тюбешгенибиз былай болгѣан эди.

Ол джыл августну аягѣында, тенгими ашыра, аэропортха бардым. Самолет, учар болджалына келиб, джерге тюшген-

лей, пассажирле, чемоданларын алыб, бир-бирини ызындан турналача тизилдиле. Тюз къатымда бир таныш ауаз чыкъды. Мен ызма айланыб къарагъынчы, биреулен эки къолу бла кёзлерими къысды. «Ол-бу», — деб айтыб кюрешдим, ёзге ким болгъанын билалмадым. Сора джиберди. Қъарагъанымда — Алексей Степанович, Нина Ивановна, Елена, Назифа, Бекир!

— Қъайдан чыкъдыгъыз, къайры барасыз?

— Ленаны Москвагъа ашырабыз, — деди Бекир, бетинде къууанчы ойнай.

Эки ана да мени багъалатдыла.

— Хайда, Лена, джолунг болсун!

— Сиз айтханча, педагог болама... Педсовет бла комсомол комитет рекомендаця берген эдиле. МГУ-гъа киргенме.

— Джаша, Лена! Ашхы джолгъа! Джолунг джарыкъ, кенг болсун! Ленини тауларына бизден салам айт!

— Сау болугъуз, бизге сиз кёб джарагъансыз, сиз, устазла ышаннганны толтурургъа кюреширме, — деб джылы айырылдыкъ.

Қъартла кёзюу-кёзюу уппа этиб, къучакълаб, къызны кёб эркелетдиле. Лена, тилини тюрюнде татлы сёзле къат-къат салыныб тургъанча, ашыргъанланы хар бирине кеслерине джараулу бирер сёз айтды, атасына, ана къарнашына, аналарына. Назифагъа къарачайча:

— Анам, джаным, сау къал, — деди. Нина Ивановнагъа:

— Мамочка, душенька, до свидания!..

— Ашхы джолгъа, къууанч бла тюрбешейик, — деб айырылдыла.

Қъартла тюрюнде, къырдышда къалыб. Лена самолетну басхычына миннгенлей, зыр деб джыламукълары къуюлдула. Ким билсин, аны кёлюне не сагъышла, не къайгъыла келдиле. Самолетха биринчи кере миннгени бла кесини джазыуунда болгъан затланы эсини тюрюрдю, огъесе ата-анадан айырылыб, джашау джолуна кетгенинеми эси бёлюндю? Кёзлерине не къадар къарадым эсе да, джукъ ангылаялмадым. Ызындан баргъанла ашыкъдырыб, Лена къолун булгъай, ийилиб самолетну эшигинден ётдю.

Мотор тауушу хауаны толтуруб, самолёт учуб барыб, ызына бурулду. Кёкге мийик чыгыб, Москва таба джол салды.

— Шохларым, къуш баланы учхан хапарын сизге айтхан эдим... Бизни къуш балабыз да учду! — деди Бекир бизге бурулуб.

Кёкде бир булут ышан къалмай, тап-таза, чууакъ эди. Бу төрт адамы кёллери бир-бирине алай ачыкъ, таза болгъаны аланы бир-бирине джагъылыб сёлешгенлеринден белгили эди. Бюгюн джюреклерин ачыб кёргюзюрча кюзю болса, мен анга къарамай къоймаз эдим. Қызны деменгили, кюлю джашау

кѳанатлары болгѳанына кѳууана эдиле ала. Ол кючлю кѳанат-
ланы уа анга халал джюрекли керти адамла бергендиле. Ал-
лай керти адамла тюлмюдюле джерни тутуругѳу!

Кѳыз, джашау джолла айырылгѳан багѳалы джерге — Мос-
квагѳа баргѳанына артыкѳ да бек кѳууана эдиле.

Тѳртюсю да, ушакѳ эте барыб, кѳк «Волгагѳа» олтурдула.
Таксини джашил чыракѳчыгѳы джаныб, джукѳланды. Машина
тебреди. Бу барыу бла ала алгѳа кимни юйюне барлыкѳларын
билмеклик кѳыйынды. Ёзге бюгюн кѳызны ашыргѳанлыкѳгѳа,
бир-биринден дженгил айырылмазлыкѳлары ачыкѳды, айы-
рылмай кѳалсала да, аланы мындан ары бирге сѳлешир сѳзле-
ри, этер ушакѳлары, ишлери алкѳын кѳбдю.

«ХАЛАЛ ДЖЮРЕКЛЕ» ПОВЕСТНИ ЮСЮНДЕН СОРУУЛА

1. Повестде не ишле, не кѳзюу кѳрюнедиле?
2. Повестде халал джюрекли адамлагѳа кимлени санаргѳа
боллукѳду? Атларын айтыгѳыз. Не ючюн?
3. Чыгѳарманы баш магѳанасы неди? Эпиграфны кѳалай
ангылайсыз?
4. Сиз кѳайсы эпизодну джаратдыгѳыз? Аны хапарын ай-
тыгѳыз.

ПОВЕСТНИ КЕСЕКЛЕРИНЕ СОРУУЛА:

1. Школ инспектор кѳайры баргѳан эди?
2. Сочинениелени окѳуй туруб, аны эсине не хапарла тю-
шедиле?

«АНА» ДЕГЕН ХАПАР

1. Айтекни юйдегиси кѳазауат ачылгѳынчы кѳалай джашай
эди?
2. Совет халкѳны рахат джашауу не чурум бла бузулду?
3. Айтек Ата джуртун кѳалай джакѳлайды, кѳаллай джи-
итликле этеди?
4. Кѳызчыкѳ кѳаллай халда тас болгѳан эди?
5. Назифат кѳалай ишлегенди?

«ГИНДЖИ» ДЕГЕН ХАПАР

1. Шофер бла автор кѳайда тюбешгендиле?
2. Шофер нени юсюнден хапар айтханды?
3. Шофер кѳаллай адамды, аны ишленмеклигин не затдан
сезебиз?
4. Аны не умуту, мураты барды?

«БИР ЮЙЮРДЕ» ДЕГЕН ХАПАР

1. Хапарны кесеклеге юлешиб, башла атаб, планын салыгъыз.
2. Ленаны джангы юйдегиде джашауундан хапар айтыгъыз.
3. Экинчи анасын сюйгенин неден билирге боллукъду?
4. Есинланы ишлери, адамлыкълары, шохлукълары къалай суратланады? Анга не зат шагъатлыкъ этеди?
5. Къызчыкъны табхан анасы къалай излейди?

«АИ КЕПЮР» ДЕГЕН ХАПАР

1. Назифат къайры кетеди, нек?
2. Бекир эгечини халисинден не хапар айтады?
3. Автобусда къаллай ушакъ барады?
4. Асырагъан ата бла ана къызчыкъны юсюнден «тахсаны» къалай ачадыла? Къыз алагъа не джууаб береди? Текстни окъугъуз.
5. Табхан ана бла къыз къаллай халда тюбешдиле? Китабда ол кесеклени суратлагъан джерни табыгъыз.
6. Лена ким бла къалады? Сиз анга къалай къарайсыз?

ЭПИЛОГ

1. Эки совет юйдегини уллу шохлугъун неде кёребиз? Къыйынлыкъда, зауукълукъда да ала бир-бирине къалай къарайдыла?
 2. Лена къайры кетеди?
 3. Къуш баланы юсюнден айтылгъан джомакълары не магъанасы барды?
- Коммунизм къураучу джаш тёлү бла повестде адамланы халилерин тенгешдиргиз.

I. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз:

- 1) Айтекни джигитлиги.
- 2) Шофёрну хапары.
- 3) Аминаны джазыуу.
- 4) Эки ана.
- 5) Шахтерла.
- 6) Солдатла къой сюрюуню сакълайдыла.
- 7) Шохлукъ.
- 8) Бирликде — тирилик.

II. Текстде хапарлауну, суратлауну табыгъыз. Тилни кесгин амалларын (тенгешдириулни, метафораланы, эпитетлени) излеб, юлгюле келтиригиз.

ПОВЕСТЬ

Повесть — литература чыгъарманы суратлау, хапарлау жанрыды.

Повестни хапардан башхалыгъы — баш геройну тегерегинде болгъан джашаудан талай эпизодну кѣргюзеди. Повесть хапардан уллуду, асламысына бир бѣлек адам суратланады. Юлю: Суююнчланы Азаматны «Халал джюрекле» деген повести баш геройну — Аминатны джашауунда болгъан талай хапардан кѣуралгъанды, башха адамла да аны бла байламлы суратланадыла.

Хубийланы

Назир

(1935)

Хубийланы Ахияны джашы Назир Къарачай-Черкес пединститутну литература факультетин, Москвада СССР-ни Джазыучуларыны Союзуну экиджыллык литература курсларын бошагъанды.

Ана тилде, орус тилде да талай китабы чыкъгъанды: «Анам», «Къаяда джазыу», «Всадник», «Лавина», д. а. к.

Поэтни назмулары «Литературный Киргизстан», «Молодая гвардия», «Наш современник», «Дон», «Огонек» журналлада басмалангандыла.

Фахмулу поэт Хубийланы Назир СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди.

БУЛУТЛА

Бир къарасам, къалкъыр оноу этгенча,
Тау башлада, джоппу болуб джатасыз,
Бир къарасам, акъ шыпандан бойлача,
Кёк тенгизде сиз агъара турасыз.

Бир къарасам, сиз алтын суу ичгенча,
Сап-саргъалыб, кёкге чырай саласыз.
Бир къарасам, къалкъыр оноу этгенча,
Чегетлеге, ёзенлеге къачасыз.

Бир к̑арасам, турна с̑орюу барг̑анча,
Сиз тизилиб к̑ече-к̑ече барасыз.
Бир к̑арасам, джук̑усураб к̑обханча,
Мутхуз болуб, кюнню аллын джабасыз.

Бир к̑арасам, ак̑ джибекден кюнлюкча,
Иссиликден таулу к̑ызыны сак̑лайсыз,
Бир к̑арасам, аны бетин к̑рлюкча,
Сиз, ышарыб, барыг̑ыз да к̑арайсыз.

Бир к̑арасам, сиз, чаг̑ылг̑ан джюнлеча,
Мийиклени, джитилени джак̑лайсыз,
Бир к̑арасам, т̑ппеледе кюртлеча,
Джюрегими теренинде джашайсыз.

Бир к̑арасам, ак̑ мамук̑дан таулача,
К̑ез туурамда к̑ымылдайсыз, ёсесиз,
Бир к̑арасам, чилледен аулача,
Чынгыллаг̑а, буг̑ойлаг̑а т̑юшесиз.

Бир к̑арасам, кюмюш к̑ырау т̑юшгенча,
К̑ек кюйюзде аз эслене турасыз,
Бир к̑арасам, эртденликни с̑юйгенча,
Аллыг̑ызыны кюн чык̑г̑аннга бурасыз.

Бир к̑арасам, башха болмай, чардак̑ча,
Чууак̑ к̑екню мыдах болуб тутасыз.
Бир к̑арасам, сиз, уялчак̑ к̑онак̑ча,
Чыртда тебмей, мийик к̑екде турасыз.

Бир к̑арасам, ау т̑юбюнде келинча,
Сиз, к̑убулуб, тюрлю-тюрлю боласыз.
Бир к̑арасам, сютден к̑ызг̑ан джелинча,
Берекетли болуб, суудан толасыз.

Бир к̑арасам отда эмен мыдыхча,
Сиз, к̑ызарыб, ариу кийим киесиз,
Бир к̑арасам, сиз, к̑аз т̑юкден джастык̑ча,
Чууак̑ к̑екде аг̑арырг̑а с̑юесиз.

Бир к̑арасам, джерге тансык̑ болг̑анча,
Сиз созулуб, джангур болуб джауасыз,
Бир к̑арасам, к̑ууанчлык̑дан толг̑анча,
Т̑ппеледен ары-бери ауасыз.

Бир к̑арасам, к̑уш к̑анатын кергенча,
Минги Тауну айрысына к̑онасыз,
Бир к̑арасам, ана джашын к̑ергенча,
Аны к̑р̑юб, джарык̑ к̑еллю боласыз.

Бир кьарасам, шохлукъ, тынчлыкъ элтгенча,
Кёб кьаралгъа бизден салам элгесиз,
Бир кьарасам, мен таулагъа келгенча,
Джуртугъузгъа тансыкъ болуб келесиз.

1. Булутланы кьаллай халлары айтылады?
2. Назмуда поэтни туугъан джуртха суймеклиги кьалай суратланады?

АЛТЫН ЧАПРАКЪ

Кече узун, кюн кьысха,
Чегетледе шыбырдау.
Кюз келгенди кёк джуртха,
Саргъалады ёзен, тау.

Къайын терек арбазда
Мени бла сёлешед,
Чайкъалады аязда,
Шош хапарын юлешед.

Мийик кёкде турнала,
Таууш эте кетдиле,
Джюрегими ичи бла
Къанат къагъыб ёсдюле.

Учуб баргъан турнаны
Къанатындан тюшдю тюк —
Джарсыулары дунияны,
Таула кибики, ауур джюк.

Мыдах эсе да, татлы
Кёрюнеди къачхы чакъ.
Сёлешеди терек бла
Сары алтын чапракъ.

Джел урад тегерекден,
Къымылдайла бутакъла,
Тюше ёмюр терекден
Джылларым — чапракъла.

Джегиб джашил атларын,
Джай кетгенди, джол узакъ.
Кюзню алтын джырларын
Джырла, алтын чапракъ!

1. Къачхы табигъатны ышанлары не затлада эсленедиле?
2. Назмуда метафораланы, эпитетлени табыгъыз.

Шаманланы

Медиха

(1936)

Шаманланы Медиха, Хызырны кызы, 1936 джыл Сарытюз элде тууганды. Бусагъатда область радиокомитетде баш редактор болуб ишлейди.

Медиханы сабий хапарлары бла назмулары басмаланыб тебрегенли он джылдан артыкъ болады. «Анам хаман да бол-сун» деген биринчи китабы 1968 джыл чыкъгъанды. Ол джылны аягъында Медиханы дагъыда «Тенгчикле» деген китабы чыкъгъанды.

1970 джыл Медиханы «Окъа бёрк» деген китабы сабийлени къууандыргъанды. 1972 джыл Медиха «Баппаханчыкъ» деген төртюнчю китабын назму халда джазгъанды. Бу китабланы барысын сабийле суюб окъуйдула. Медиха сабийлени сезимлерин, сагъышларын, оюмларын, джашау халларын тюз ангылай биледи.

Медиханы «Кичибатыр» деген повести (бешинчи китабы) окъуучулагъа белгили саугъа болгъанды, Медиханы фахмусуну ёсюб баргъанына толу шагъатлыкъ этеди. Китабны джазардан алгъа Медиха баш героюну юсюнден кёб хапар джыйгъанды.

Бусагъатда Медиха Уллу Ата джурт къазауатда ёлген аскерчилени письмоларындан къуралгъан китаб джаза турады.

КИЧИБАТЫР

IX

Кичибатыр бла Юнус чегетни джырыб барадыла. Экиси да тынгылауну ийгендиле. Саггышлыдыла. Къачхы чегет акъыр-тын шуулдайды. Табигъат да тюлдю рахат. Сакъ болугъуз дегенча, Кичибатыр бла Юнусню аякъ тюблеринде чапракъла бир тюрлю шыбырдайдыла. Къарангыдан аллынга тюртюлгенни кёрлюк тюлсе. Джашла уа барадыла. Ала талай айны ичинде чегет джашаугъа, чегет джолчукълагъа уста болгъандыла. Чегетни теренинде этген джер юйчуклерине уа, кёзлери байланса да, барлыкъдыла.

— Юнус, не саггыш этесе? — деди Кичибатыр акъыртып, рахат ауаз бла.

— Элтаркъачха джетиб тура эдим... Анда да кечеди. Ай то-лу кечеле джарыкъ боладыла. Юйюбюзде не эте болурла? Анам, атам. Анам тилек тилей болур.

— Да... Сен иги саггышлагъа кетген кёреме.

— Сен а не саггыш эте эдинг?

— Партизан болуб айланынганлы не этгенибизни барын кёзюме кёргюзюб келеме.

— Да аны кёзюнге кёргюзюб несине кюрешесе? Ма бусагъат, юйчюгюбюзге джетгенлей, мен ол джазыб тургъанларымы аллынга салайым.

— Анга да къарарбыз. Алай а, саггыш этгенме да, немецле ачыуланырча бузгъанбыз тынчлыкъларын. Иги кесек ачыулу заран салгъанбыз. Энди, ол ферманы чачыб, табкъарынланы сютсюз этсек...

— Кёрдюнг, тюнене тегерегине айланыб къаллай бирни турдукъ, бир джан да джокъ эди. Ол къарт айтханнга кёре, бауну ичинде таб джарашдырылгъан мекамчыкъ барды. Сакъларгъа къалгъан фрицле, ары кириб, ашай, иче, къалкыыб къала болурла.

— Тейри, бары да алай этедиле десек, джангыллыкъбыз. Бир-бирлери алай эте да болурла. Алай а ферма аланы магъаналы тилкемлерини бириди. Не ючюн десенг, шахарда госпиталларына да сютню мындан недиле.

— Аны уа къурутургъа керекди. Кел, тамбла огъуна барайыкъ.

— Тамбланы дейсе? Кёрюрбюз. Бюгече солуюкъ да, танг да бир атсын, анга кёре этербиз...

Кичибатыр, тюгел сёзюн бошагъынчы, бир тюрлю таууш эштиб, туракълады.

— Юнус, сен джукъ эштдингми?

— Огъай. Къулагъынга джукъму келди?

— Билемисе, адам ынгычагъан тауушха ушаш бир таууш келди.

— Энди былайгъа адам къайдан чыгъарыкъды?

Ала бир кесек суюлдиле, тёрт жанларына къарадыла. Джукъ да сезмей, дагъыда атландыла. Алай а, бир-эки атлам атлагъанлай, экиси да терк тохтадыла. Къалайда эсе да эки-юч атламда адам джатханына ишексиз болдула. Къулакъ ий-диле.

— «Тиймегиз анама, тиймегиз анама!» — деген таууш ачыкъ эштилди.

— Эштемисе, Юнюз, бу таууш не болду?

— Сабий тауушха ушайды.

— Провокация болурму? Къалай этейик?

— Жанлаб кетерми эдик?

— Да керти да сабий эсе уа? Анга болушлукъ керекли болуб, кыйналыб тура эсе уа?

— Сабий былайгъа къайдан чыгъарыкъды?

— Юнюз, бусагъатда не да болургъа боллукъду. Былай къалай болур деб бир да айтма.

Экиси да, тынгылаб, иги кесекни турдула. Экинчи таууш эштилмеди.

— Излерми эдик? — деб шыбырдады Кичибатыр Юнюзге.

— Бу къарангыда, барыб, юсуне тюртюртмесе, бир зат да кёрлюк тюлбюз. Таб, бир-бирибизни да табмай къаллыкъбыз.

— Былайда адам болгъанына ишексизсе да?

— Хо, ким эсе да барды.

— Кел, олтурайыкъ да бир тынгылайыкъ.

— Кичибатыр, ол джазылгъан къагъытчыкълагъа кызыб, ким эсе да бизни ызыбыздан тюшген болурму?

— Ол айтханынг да барды. Алай а сабий ауаз... Сора ол сёзле — «тиймегиз анама... тиймегиз анама...» Бу сёзлени эштиб, джукъ билмей къалай кетиб къалайыкъ? Бир сагъыш эт?!

Биягъы джанындан джылагъан таууш чыкъды. Олсагъатлай Кичибатыр бла Юнюз секириб туруб, тири-тири, алай а сакъ атлай, иги кесекни бардыла.

— Кимсе сен? — деб акъырынчыкъ кычырды Кичибатыр.

Джууаб эштмеди. Джылагъан таууш тохтады. Адам ауаз къалайдан чыккъанын а биледиле. Алай а кимди? Нек джууаб этмейди? Бу къарангы чегетде бу заманда сабий не этеди?

— Нек тынгылайса? Кимсе? Къоркъма, биз тиерик тюлбюз. Тынгылама, — деди Кичибатыр.

Чапракъла шыбырдадыла.

— Къачаргъа умут а этме. Джетерикбиз. Биз иги кесек адам барбыз, — деди Кичибатыр дагъыда. Юнюз а, бир къолу автоматда, бир къолу белинде. Джукъ сезгенлей, от ачаргъа хазырды.

— Сиз кимсиз? — деген таууш эштилди. Бу ауаз бла сё-
лөшгөн джашчыкъ болганына ким да ийнанныкъ эди.

— Кёресе сен аны? Бизни ким болганыбызны билирге сюе-
ди! Айтайыкъ. Ийнеклерибиз тас болгандыла да, аланы излей
айланабыз. Сен а не этесе? Чыкъ бери, — деди Кичибатыр.
Джууаб орнуна джылагъан таууш келди дагыда. Олсагъатлай
Кичибатыр алай уллу терекни къатында кёкенле арасында сюе-
либ тургъан джашчыкъны къатына барды. Зажигалканы джан-
дырды.

— О-о-о! Бу заманда къарангы чегетде джукъну да стемей
айланган джигит сенмисе? — деб эки къолу бла кёзлерин ууа,
бурнун тарта тургъан джашчыкъны кёрдю.

— Да чыкъ энди былайдан, чыкъ.

Джашчыкъны, асыры къоркъгъандан, санчыкълары тити-
регенин, джашаудан умут юзгенча къарагъанын сезиб, Кичиба-
тыр мыдахланды.

— Къоркъма. Чыкъ бери. Къолунгдан тутдур, — деб, ол ул-
лу къолун узатды.

Джашчыкъ, болганын сыдырта, кёкенледен акъыртынчыкъ
чыгыб, Кичибатырны къатына келди.

— Сиз партизанламысыз?

— О! Партизанла... Партизанланы къой да, аллынга атла,—
дей, узалыб, джашчыкъны кесине тарта, кёкюрегине кысыды.
Сабий джюрекчикни дженгил-дженгил урганын сезди.

— Иги джаш сен, иги джаш, — деб башын сылады.

— Кечегиде кесинг джангыз нек айланаса?

— Атам айтхан эди.

— Кимди атанг, къайдады?

— Джокъду атам да, анам да... Экисин да немецле ёлтюр-
гендиле...

Джашчыкъны эринчиклери къалтырадыла, джыларын кюч-
ден тыйды.

Кичибатыр, андан ары анга джукъ сормай:

— Былайда алай узакъ бармай бир агъашчыны юю бар-
ды. Ары барайыкъ да, анда энтда сёлеширбиз, — деб, джаш-
чыкъны къолундан тута, алгъа атладыла. Алай а джашчыкъ,
былай атлагъанла, джыйырылды. Бир тюрю тауушчукъ этди.

— Не болганды, джюрюялмаймыса?

— Барама, барама, — деди гузаба джашчыкъ, — чыгъанакъ-
ны басхан эдим.

Ала Юнюсю къатына джетдиле.

— Ма къарангы чегетни иеси партизан, — деди Кичиба-
тыр, джашчыкъны кёрюзте. Сора дагыда:

— Былайда агъашчыны юю бар шой эди да, ары барай-
ыкъ, ансы гитче джолоуччукъ арыгъанды.

Юнюс, Кичибатырны сакълыгъын сезе:

— Барайыкъ, кеси да алай узакъ тюлдю, — деди.

— Сизни партизан отрядыгъыз узакъдамыды? — деб сорду джашчыкъ. — Мен арымагъанма, джетерикме. Келигиз, ары барайыкъ.

— Охо! Кѳресе муну? Ол бек узакъдады. Ары джеталтыкъ тюлбюз, — деди Юнюс.

Ючюсю да атландыла. Аладан артха къалмазгъа деб джашчыкъ бир-бирде джалан аякъларына узалады. Кичибатыр бла Юнюс джюрюшлерин акъыртын этедиле. Алай а джашчыкъ, не бек кюрешди эсе да, андан ары баралмай:

— Мен кѳоркъмайма, сизге барыргъа керек эсе, барыгъыз. Мен былайда джукълаб къаллыкъма, — деди.

— Да, телчик, джюрюялмагъанынгы эртде айтсан а. Мин бери, — деб Юнюс джерге чѳгеледи. Кичибатыр аны джюгюн кесине алды.

— Къалайды, табсыз боламыды? — деб сорду Юнюс джашчыкъгъа, бир кесек баргъандан сора.

— Огъай, бек табды...

— Мен кесимден гитчелени былай кѳлтюрюб айланыргъа бир да бек сѳе эдим. Сенича джашчыкъны имбашыма миндир-мегенли иги кесек заман болады.

Кечени ауурлугъу кете, ючюсю да джер юйчюкге джетдиле. Кичибатыр, Юнюсю аркъасында джукълаб келген джашчыкъны акъыртынчыкъ алыб, орундукъну орун тутхан, агъачладап тапчанча этилгенни юсюне салды. Юнюс а нарат чыракъны къабындырды. Сора экиси да къаты джукълаб тургъан джашчыкъны юсюне сюелдиле.

— Кийимлери да къайдадыла бу джазыкъ сабийчикни? — деди акъыртынчыкъ Юнюс.

— Ол аякълада джараланы кѳремисе? Аланы къан джугъуларын кетериб, бир зат джагъыб, байларгъа керек эди. Да, уллу къыйынлыкъ сюргенди сени чегетге, — дей, къарыусуз сабий аякъчыкъланы сылай, Кичибатыр джашчыкъны аякъ джанына чѳкдю.

— Кѳбдюле энди сенича ѳксюзле. Ач, джаланнгач айланганла. Сенича да къаллай бир сабий тѳгюлген болур эшикге! Балаларына джюреклери эзиле, ичлеринден сарнай, къаллай бир ата-ана ѳлген болур къанлы джауну къолундан.

— Юнюс, болгъаннга ѳлюмню, къыйынлыкъны джайыб баргъан фашистлени къырыргъа керекди, — деб, Кичибатыр столну орун тутхан уллу дюккюнню къатына барды.

— Кичибатыр, бюгюннге этгенибиз боллукъду. Кел, джукълайыкъ, ансы мен бек арыгъанма, — деди Юнюс, орун тюзете.

— Огъай, былай келчи, — деди Кичибатыр. — Ма бу элде ферманы кѳурутсакъ, андан алай узакъ бармай, Пузьки элде

фашист уяны чачаргъа керекди, — дей, Витебск областны картасын джайыб, анда точкаланы кѣргюзтеди.

— Тюз айтаса. Алай а...

— Алай къарыуубуз джетерми, дериксе биягъы сен!

— Охо, къарыуубуз джетерми деген ол не хапарды? Бизни партизан отряд этмезлик, аны къарыуу джетмезлик не зат барды! Алай... — деб бу сѣзню соза, ышарыб Кичибатырны кѣзюне къарады.

— Алай а партизанла арыгъандыла, солургъа керекдиле, джолдаш командир, — дегенинде Юнюз, Кичибатыр:

— Юнюз, сен да чамгъа уста болуб тебегенсе! — деб кюлдю.

— Да курсланы бошаб барама...

Кичибатырны кыйналгъан кѣзююнде Юнюз не да этиб аны акъылын башха затха буругъа ёч эди. Ма бу сагъатда да, арыб ёле тургъанлай, тенги бла безирге кюрешеди.

— Чегетде айюле дерс бермей эселе, курсларынгы ким бардырады?

— Бир айюле, бир да тюлкюле...

— Кел, кел да, джатайыкъ. Ансы сен джаншаб тебегенсе.

Бир кесекден, джашчыкъ бир джанындан бир джанына айланган болур эди, агъач тапчан чыкырмады. Кичибатыр туруб, джашчыкны къатына барды. Юсюн джабды да къатына олтурду. Юнюз да джукъламай эди.

— Кичибатыр, сен бюгече джукъларыкъмыса, огъесе?... — деди ол, башын кѣлтюрюб.

Кичибатыр биягъы орнуна келди.

— Юнюз, бизни элде уа не этедиле эке? Бир кесекчикге бир кѣрюр эди!

— Мен да сюе эдим ол ариу ауушларыбызгъа къараргъа. Юйюбюзге да болгъанма тансыкъ.

— Мен анама бек кыйгылыма. Не этеди эке, джазыкъ? Эркин атларгъа мадары болмай, орунга тюшюб къалгъан бек кыйынды. Аскерден кыйтханлай, аны Москвагъа элтиб бакъдырма деб тура эдим. Кесине да джазгъан эдим. Энди уа...

— Энди уа, ма къазауат бошалгъанлай, бакъдырыбыз. Экибиз да, къалайгъа деселе да, элтирбиз. Кѣрюрсе, сау этербиз биз аланы.

— Эх, Юнюз, Юнюз...

Не эсе да айтыргъа тебреб тохтады. Сора дагыда:

— Биз партизанланы табаргъа керекбиз. Бу чегетде партизан отряд джокъду деб мени акъылыма да келмейди. Қалай эсе да биз бир тюртюлмейбиз. Ол заманда къралда болгъан затланы, ол итле къалгъа джетгенлерин, къалайларын ал-

гъанларын да бир тамам билир эдик. Ансы джукъдан хапары-быз джокъду.

— Сен ала Кавказгъа джете болурла дебми тураса?

— Огъай. Ариу Кавказгъа аланы кир аякълары да тиймез.

— Да партизан отрядха къошулсакъ а, игитда иги бола эди. Энди уа къыш да джетди. Бизге да къыйыныракъ бол-лукъду.

Джашла, кечени кече узуну ушакъ эте, танг аласында къал-къыдыла.

1. Кичибатыр бла Юнус джашчыкъгъа къалай тюбегендиле?

2. Джашчыкъ кеси джангыз чегетледе нек къала эди?

3. Партизан джашланы не затлагъа сагъыш этгенлерин айтыгъыз.

Х

Къышны сууукъ кечелерини бириди. Кёкден къарагъан джулдузланы джарыгъы да бу кюнню сууугъуна ушайды. Аякъ тюблеринде къар, джигит болугъуз дегенча, джырылдай-ды. Кичибатыр бла Юнус Романовщина элге барадыла. Анда талай затны билирге керекдиле. Азыкълары тауусулгъанды.

— Алан, Кичибатыр, Родионланы табмасаъ, чотубуз къо-лайлы боллукъ тюлдю.

— Нек табмай эдик сора?

— Родион, сау эсе, партизаннга кетген болур. Унутханмы-са, арт джолда, ызыбыздан келиб, мени да биргегизге алыгъыз деб тилегенин.

— Юнус, кертисин айтсам, мен анга алай уллу ышанмай-ма.

— Не дейсе? — Юнус, сейирсиниб, Кичибатырны кёзюне къарады.

— Алай уллу ышанмайма дейме.

— Нек сора?

— Да, алан, ол, къарт да болмагъанлай, кесин джылдан чыгъарыб, тыбырда чёгюб, бу къыйын заманда кюлаякъ болуб тургъанын кёремисе.

— Немецлеге нек ишлемейдими дейсе? — Юнус ышарады.

— Қызауатха нек кетмегенди дейме, ангылаймыса? Нек къалгъанды юйде?

— Ким биледи. Қыалай эсе да адам илешген къаны джокъ-ду.

— Тюз айтаса, тюрлю джапысы уа барды. Сен...

Юнус сёзюн бошагъынчы, Кичибатыр аны билегинден тутду.

— Аякъ тауушланы эштемисе?

Алай узакъ болмай, ким эсе да акъыртын-акъыртын ауур атлай барады. Кичибатыр, Юнюсге джууукълашыб:

— Джангызды, — деб шыбырдады. Юнюс башын силкди. Джашла, сескекли болуб, аякъ таууш келген джанына эслерин ийди. Бир кесекден а тегерек шош болду.

— Ким эсе да бизни эслеб тохтады дейме, — деди Юнюс.

— Ол не бир бек къартды, не джаралыды Арыб тохтагъан болур.

— Мен акъыртын барыб къарайым.

— Аны ызындан келгенле бар эселе уа?

— Қыалай этейик да?

Ол кезюучюкде ауур ынгычхагъан таууш эштилди.

— Барайым? — деди Юнюс.

— Сагъыракъ...

Юнюс, къаргъа бауурланыб тургъан адамны эслегенлей:

— Эй, сен кимсе? — Джууаб сакълаб бир кесек туракълады. Джукъ эштмегенинде, дагыда:

— Эй, сен кимсе, айт?! — деди къатыракъ.

— Энтда бир атлам этсенг, мен сеннге ким болгъанымы танытырма. — Орусча ариу селешеди, немец тюлдо.

— Мен да сенича айланган бир эсем а, — деди Юнюс.

— Сатлыкъла, фашистле сизге турсунадыла, хо... Тохтагъыз...

Ол солууун алыргъа тохтагъанлай, Юнюс:

— Сен кимсе, къоркъма! — деб кычырды.

— Адамма! Джашаудан да адамлай кетерикме. Ызымдан мараб келген эсенг, ёлтюр, мурдар. Терек, кёкен орталагъа бугъунуб, соруу алыб нек кюрешесе? Қыоркъмайма мен сизден, ма къарачы?

Уллу сюекли адам джерден кёлтюрюлдо.

— Бизникиди, — деди Юнюс, Кичибатырны къатына келиб.

— Мен а аккыллыма. Аны ауазы инджилген адамны ауазына ушамайды. Аны ол сюелиб тургъанын кёремисе?

— Огъай, алай къалай болады? — деб Кичибатыргъа къарады Юнюс.

— Аны омакъ сёлзлеринеме ийнандынг сен?! Тохта, бусагъат билейик аны ким болгъанын.

— Қолларынгы ёрге тут да, онг джанынга он атламны атла, — деди Кичибатыр. Адам аккыллы болду. Орнунда тепчил деди. Джашла уа, бир кымылдагъанын ычындырыб къоябыз дегенча, кирпич къакъмай къарайдыла. Бир кесекден, Кичибатыр айтханча, ол сюелген адам онг джанына беш-алты атлам этиб, неси эсе да ауругъанча, ауур ынгычхаб тохтады.

— Он атлам, — деди Кичибатыр къаты ауаз бла.

— Къарнашларым, сиз кесибизникиле, оруслула болгъаны-гъызыны билдим, къююгъуз, къыйнамагъыз, итледен кюнден къутулгъанма.

— Былайгъа келген, энтда беш-алты атлам а атларса.

Къолларын ийиб атларгъа тебрегенлей:

— Къолларынгы ёрге! — деди Кичибатыр.

Юнюз:

— Мен чыгъайым, сен а ташадан къараб тур, — деб шы-бырдады.

— Огъай, мен бир къарайым, сен былай тур.

Кичибатыр, акъыртын атлай, барыб, ол адамны къатына джете шыф деб кёкенден чыкъды. Аллында сюелген илгенсе да, рахат ауаз бла:

— Совет адamma. Бир адамгъа хатам болмагъанды, — деди.

— Мен полицай эсем а, неге кюрешесе ант-кърал этиб. Сеннге джукъ сормайма да!

— Огъай, тюлсе. Сени сыфатынг айта турады сени ким болгъанынгы. Партизанса!

— Партизан! О-хо! Сора былайда партизанла дамы бардыла?

— Игитда боладыла. Немецлени дыгалас этдирген аладыла. Ансы бек керпеслениб, былайларыны керти иелерича айланлыкъ эдиле.

— Джангыласа. Бизни элде партизан хапар джюрюмейди.

— Къайсы элденсиз?

— Романовщинаданбыз.

— Тенгинг нек чыкъмайды бери?

— Къайдам?.. — Таукел сёлеше тургъанны тили тутулду. Дарий кюнде тюрленнгенча, тюрлю-тюрлю болду бети. Кичибатыр, аны джунчугъанын сезгенликге, кечегиде тюрсюнюн иги эслеялмады.

— Энди сен къайры бараса?

— Тюсюн айтсам, партизанланы излейме. Аланы кече джыйылгъанларын билиб, мен талай замандан бери бир тюртюлалсам деб айланама. Партизан болуб, дерт алыргъа сюеме. Немцала меннге кёб къыйынлыкъ салгъандыла.

— Не этгендиле?

— Этиб а не этерик эдиле! Эки къызымы Германиягъа сюрюб кетгендиле. Къатыным бла он джыл болгъан джашчыгъымы газ машинада тунчукъдуруб ёлтюргендиле!

Кичибатыр аны бир сёзюне да ийнанмай эди. Аны сатлыкъладан болгъанына энди ишексизди. Алай а къалай этсин? Уруб кетерге эл джууукъду. Сора нёгерлери болурму деб да келеди кёлюне.

— Да сен партизанлагъа тюберинги билемисе?

— Билеме.

- Алай эсе, аллымда тебре.
- Къайры элтириксиз?
- Партизанлагъа.
- Сау болугъуз, сау болугъуз. Мен биле эдим... — дей, ал-
лында тебреди. Сора:
- Къолларымы энишге иейим, — деди.
- Энишге ий. Артынга эт.
- Юнус, не этерге билмей, буйрукъ сакълаб турады.
- Чыкъ бери, муну кереклисин бир табдырайыкъ, — деди
Кичибатыр. Сора ол адамгъа айланыб сорду:
- Сени атынг, тукъумунг къалайды?
- Андрей Варнай.
- Ариу атынг барды. — Юнус алагъа къошулду.
- Сиз къуру экеуленмисиз? — деди Варнай.
- Огъай. Биз иги кесек барбыз. Сени уа, штабха элтейик
да, анда айтханларына кёре этербиз. Бизни да тамадалары-
быз бардыла.
- Керти да къайры тебретгенсе муну? Алай эте айланыр-
гъа заманыбыз джокъ шойду да, — деди Юнус.
- Бу бизни ким болгъаныбызны сезгенди. Къоюб кетген-
лигибизге, ызыбыздан мараб келликди. Бу къагъыллыкъла-
данды.
- Джашланы сёлешгенлерине не бек къулакъ ийиб кюреше эсе
да, джукъ сезалмайды.
- Сени тенгинг орусча сёлеше билемиди?
- Огъай. Ол орусча бир сёз да билмейди.
- Къайда джашагъанды да? Миллети кимди?
- Къарачайлыды.
- Къарачайлыды деб ёмюрде миллет эштмегенме. Къайда
джашайдыла ала?
- Ариу джерде! Минги Тауну тюбюнде...
- Хы...
- Бир кесек тынгылаб дагъыда:
- Штабыгъыз **узакъдамыды? — деб сорду.**
- Сени сорууларынг асыры кёб кереме. Арыгъанмы этген-
се? Къоркъма, джетерикбиз. Кесибибизникилеге барабыз, сора
рахатлы бол да, **къууан да келсенг а, — деди Кичибатыр.**
- Юнус, Кичибатыргъа къараб:
- Асыры тик сёлешесе. Ким болгъанын да билмейбиз сора,
алай хыны этме.
- Болсун, джумушакъ джюрекли тенгим, болсун, алай а
мени сезимлерим мени ёмюрде де алдамайдыла. Кёрюрбюз, —
деди. Ючюсю да чегетни къалынлыгъындан кючден атлайдыла.
Алай а ол джолукъгъан бек къыйналыб алады аякъларын.
Бир заманда:

— Былайгъа чыпчыкъ да кире болмаз. Сиз къалай джюрюб турасыз? — деди.

— Сейирге санаб джюрюйбюз. Кёз ачаргъа.

Кичибатырны айтханы ачыуму тийди да:

— Къама бла кесгенча, алай сёлешесе. Партизанла сёзге уста боладыла, — деди биягъы.

— Огъай, партизанланы уа билмейсе, алай эсе. Сёзге къызгъанч партизанладыла.

— Сизге тюбеген а айтырыкъ тюлдю алай.

— Да мен сеннге айтханма, биз партизанла тюлбюз. Сен былайлада айланнганмыса?

— Огъай. Тюз былайлада болгъан болмазма. Чегетледе уа кёб болгъанма. Белоруссияда чегетле бек къалындыла.

Джашла анга джууаб этмедиле. Ала сагъышха кетгендиле. Иги кесек барыб, джер юйчюкге **джетдиле**. Аны ичине киргенлеринде, ол адам, сейирсиннгенин **джашырмай**:

— Бумуду штабыгъыз? — деб сорду.

— Хо. Буду Джаратмаймыса?

— Огъай, джаратмагъанлыкъ этмейме. Алай а мен башха тюрлю юйню кёргюзе эдим кёзюме. Адамларыгъыз къайдадыла?

— Адамларыбыз а фрицлеге «къонакъгъа» кетиб турадыла. Бу сен джаратмагъан юйчюкде туугъан оноула немецлени чочутадыла, — деди Кичибатыр.

Юнюс чыракъны джандырды. Кичибатыр ол адамгъа:

— Къолларынгы ёрге эт! — деб къычырды.

— Бу... бу... бу неди? — деди ол къалтырагъан ауазы бла.

— Сорууду!

— Къайда, болгъанын тинтчи, — деди Кичибатыр Юнюсге. Юнюс эм алгъа пальтосуну хурджунларына къарады. Джукъ табмады. Андан костюмуну хурджунларын тышына айландырды. Джугъу да джокъду муну дегенча, Кичибатыргъа айланыб къарады. Анга джууабха Кичибатыр:

— Чурукъларын тешир, — деди къарачайча. Чулгъауланы ичинде-затда да, адам ишек этерча, джукъ чыкъмады.

— Меннге ишеклими боласыз, джашла? — деди Андрей, ышарыргъа кюреше.

Кичибатыр ёрге турду.

— Огъай. Ишекли тюлбюз. Сен сатлыкъ болгъанынгы биз толу билдик. Алай а не джумуш бла айланнганынгы кесинг айт! — деб аллына сюелди.

— Мен... мен...

— Ынгычагъанынгы къоюб, керти хапарынгы айтсанг, башынга бош этербиз, алай болмаса уа, партизанланы адетлерин биле болурса.

— Мен джукъ да билмейме. Итле салгъан джарамы багъаргъа деб атхан эдим мыллыгым чегетге. Дерtimi алыргъа керекме аладан... Тюзюн айтама, ийнаныгъыз, менича насыбсызла кѣбдюле.

— Да... Сен тамам насыбсызса! Ол сен асмакълагъа асханла, джанлары саулай отда кюйдюргенле насыбсызла тюмюдюле?! Алай а, кѣб кыйынлыкъланы чегиб, Ата джурт ючюн керти кишилеча джан бергенлеге насыбсызла дерге болмайды. Ма сеничала уа, аналарын сатыб, джан къалдыргъанла мискиндиле. Мурдарлагъа кечим джокъду. Юнюс, къолларын артына байла, ол уруну къатына элт! — деб буйрукъ берди.

— Джашла, ддд... джашла, не этесиз? Джангыласыз...

— Соргъаныбызгъа джууаб болмаса, ауузунгдан сѣз чыгъарма.

— Мен... Мен... Мен... Айтайым, иермисиз, иермисиз? Бусагъатха дери аккыллы бола тургъан Кичибатырны бети тюрленди. Алай а джукъ сездирмеди.

— Айт. Тюз хапар айтханынга кѣре боллукъду джазыуунг.

— Мен кесим сюймегенлей тартхан эдиле кеслерине. Аланы этген ишлерине мындан ары къараб туралмайма. Партизан болургъа сюеме.

— Мен а сеннге къатылыкъ этдик деб джазыкъсыныб тура эдим, — деб Юнюс джууугъуракъ олтурду.

— Къаллай бир болады сен алада ишлегенли?

Кичибатырны соруууна бир кесек мычыб джууаб этди ол:

— Кѣб болмайды. Эки-юч ай.

— Алдайса. Аллындан артына дери алдайса. Бир зат сораыйм, тюз джууаб этсенг, кьойдукъ. Алай тюмюдю, сени бла ойнай туругъа заманыбыз джокъду. Немецлени сауут-сабалары къалайда сакъланады?

— Меннге аны ким айтырыкъ эди сора? Немец солдатланы кѣбюсю да билмейди аны, бизни кьой.

— «Бизни кьой» дегенинг неди? Сизни кеслерини адамларына санамаймыдыла да сора?

— Эх, олтанларына да санамайдыла.

— Учуз сатылгъансыз. Бизге бек иги багъа береди, унамайбыз ансы.

— Къалай?

— Алай бош. Элли минг марка. Германияда джер, алапат къалала, мында да мал, юй, аз тюлдю да?

Сюелиб тургъан сатлыкъны кѣзлери бир тюрлю бир джылтырадыла. Джюрегинде ачыу къайнагъаны танытады.

Кичибатыр а, джерге къараб, сагъышлы болуб тургъанлай, башлы чурукълагъа кѣзю джетди. Туруб барыб, бирин алды.

Къарады да, джерге атды. Ол бирин алыргъа ийилгенлей, Андрей аллына силкинди. Алай а Юнюс орнундан тебдирмеди.

Чурукъ башыны ичи къол бла тигилгени ачыкъ танылады.

Кичибатыр бычагъыны учу бла сёкдю. Иги джырыб, къолун сукъгъанлай, бир къагъытлагъа тийди. Алыб, бети-къуту кетиб тургъан сатлыкъгъа къарады. Ол бир тюрю бир эрши сыфатха кирди. Кичибатыр, къагъытланы окъуб, харх болду.

— Неге къюлесе? — деб Юнюс сейирсинди.

— Бери къара! Биз къалай багъалы адамла болгъаныбызны кесиби да билмеймиз. Ма, окъу, къара партизанла къаллайла болгъанларына. — Аланы саулай, не ёлгюрюб башлары келтиргенлеге бериллик саугъаланы юсюнден гестапону къагъытын узатды.

Суугъа тюшген чычханча болуб тургъан провокаторгъа айланыб:

— Атынгы, тукъумунгу да джашыра кёреме. Қъайда энди уа тюз хапар айтыркъмыса? — деди Кичибатыр.

— Мен джукъ да билмейме. Меннге ала джукъ да айтмай эдиле.

— Да ол асырагъан багъалы къагъытынг а?

— Энди мен джукъ айтыркъ тюлме. Сизни иймезлигигизни ангылагъанма. «Къара партизанла» сиз болгъаныгъызны билдим.

Кичибатыр:

— Қъалай суйсенг, алай эт! Сенича ит джашаудан къорагъанлыкъгъа, хата джокъду. Аллымда бар, — деб автоматын алды...

1. Эки партизанны немецлеге белгили болуб тургъанларын неден билирге боллукъду?

2. Андрей Варнай деген сатлыкъгъа тюбеген заманда партизан джашланы эслиликлеринден, сакълыкъларындан хапар айтыгъыз.

XI

Ингир бола джашла джолгъа чыкъдыла. Экиси да, сёз айтмай, чегетни джырыб келедиле. Тюненеги сатлыкъ айтхан хапар эслеринден кетмейди.

Иги кече арасында Романовщина элге джетдиле.

— Энди сакъ болайыкъ. Тёгерекге иги къараб, къартлагъа алай барайыкъ, ансы ызыбыздан биягъыладан элтиб къоярбыз, — деди Кичибатыр. Экиси да джол джанына кёкенлеге бугъунуб, иги кесекни турдула. Джан къымылдамай эди.

— Кел энди, — деди Кичибатыр, ёрге келтюрюле.

Бачха бла барыб, белгилегенлерича, актырынчыкъ терезени къакъдыла. Олсагъатлай юде аякъ тауушла эштилдиле.

— Бусагъат, бусагъат, джанларым... — деген таууш эштилди. Джашла былай киргенлей, Мария аланы кёзую-кёзую къучакълады.

— Аллах сакъласын сизни, аллах болушсун сизге, — дей, юслерин къагъады. Сууукъ болдугъуз, деб къолларына тиеди, аякъларына къарайды. Қъайдан эсе да узакъдан келген баласын ийнакълагъан анача, Мария къарачай джашланы эркелетеди, болгъанларына къарайды.

— Игиди, тынч эсегиз, бери олтуругъуз, — деб, къарт да срундукъну кёргюзтдю.

— Нек къайгъылысыз? — деди Қичибатыр.

— Бюгюнлю итле, чепкен сокъгъанча, элде ары-бери джюрюйдюле. Бир кёб адамны алыб кетгендиле. Партизанла аланы тамадалары тургъан джерни чачхандыла деб, элде хапар джюрюйдю.

Қичибатыр бла Юнюз бир-бирине къарадыла.

— Чибишетгенбиз биягъыланы, — деди Юнюз.

— Ишек этген юч юйге от салыб ,кюйдюргендиле.

— Адамлары уа? — деб Қичибатыр аллына силкинди.

— Қъартла, сабийле джукълаб тургъанлай салгъандыла от. Киши да болушалмагъанды. Болушама дегенни да къоярыкъ тюл эдиле.

— Да... Огъай, не этселе да, къоркъуталлыкъ тюлдюле бизни, — дей, барыб, Михаилны къатына олтурду.

Мария уа:

— Сизни аллыгъызгъа къарай, ит болдукъ. Келликсиз деб, ашарыкъ эт да джый, иги кесек зат этгенбиз. Джылы кийимле да къурагъанбыз. Бусагъатдан табханыбызны келтирейик, ачдан ёлесиз, — дей, ол бир юйге чыкъды. Бир кесекден уллу табакъ бла бир затны алыб къайтды. Джашланы алларына салыб:

— Иги ашагъыз. Сизнича джашланы асыраргъа къарыуларындан келликди адамланы .Нек излегеними сезгенми этедиле да, джукъ деб барсам, бир адам къуру къайтармайды.

— Энди сен биягъынлай къараууллукъгъа бар, джашла солусунла. Мен да билген затларымы айтайым алагъа, — деди киши. Олсагъатлай Мария, кийиниб, чыгыб кетди.

— Энди, сиз айтхан джумушну мен толусу бла толтуралмагъанма, — деб башлады Михаил.

— Германиягъа ашырыллыкъ адамланы алгъын мында правление болгъан джерге джыйыб тура эдиле. Алайда бек кёб немец аскер бар эди. Джесирлени къутхаргъан къыйын боллукъ эди. Алай а тюнене машина бла алыб кетдиле барысын къайры эсе да.Кесим кёзюм бла кёрдюм, сюрюб келиб

машинагъа миндиргенлерин. Кёбюсю джашчыкъла, кызычыкъла эдиле. Аналары, аталары басыныб, алайда бир кюн бар эди тюнене... Талай къартны ёлтюрдюле, итле!

— Къайры алыб кетдиле эке? — деди Юнос.

— Да къайдам. Поездге къалайда джюклейдиле, ары элтен болурла. Джюз тешиклери барды аланы.

Башха джерледен да, ол къара кийингенде келиб, болгъаны тинтиб кюрешедиле. Джан-джанларын ашайдыла...

Ала селеше тургъанлай, кишини къатыны, бети акъ учхун болуб, ашыгыш кирди.

— Не болгъанды? — деб бары да секириб ёрге турдула. Ол, солууун алалмай:

— Сизни бери киргенигизни ким эсе да эслеген болур эди. Немецле келе турадыла. Бир мадар этигиз. Не да этигиз, къутулугъуз! Итлени къолларына тюшмегиз. Къалай этейик, не этейик? — деб джашланы къатларына барыб, кёзлеринне джити къарады. Баласына къайгылы болгъан ана кёзле...

Кичибатыр аны джюрегин рахатлы этер къайгылы болду.

— Къоркъма. Биз аладан къутулурбуз. Аджалларына келе болурла. Къайда, Юнос, — деб, тенгине айланыб, неле эсе да айтды. Ала автоматларын джарашдырдыла. Гранатларын хазырладыла. Юйню иеси къайдан эсе да патрон, дагыда сауутсаба чыгъарды.

Бир заманда эшик къагъылды. Олсагъатлай автомат таууш чыкъды. Тёрт джанындан тюрюу ауазла эштилдиле. Джашла, мараб, адамыча от ачдыла. Сермешиу кызыудан кызыугъа кириб барады. Юйню иелери, къарыуларындан келгенча, болушадыла. Къартны къолунда автомат от чакъдырады. Бир заманда Мария да шоккну алыб:

— Къалай атарыкъма? — деб къартны къатына барды.

— Бусагъатда заман джюкъду, артда юретирме, — деб ол аны ариу айтыб ашырды. ..Сермешиу барады. Джашла солуу алмай уруш этгенли юч сагъат болду. Джау солдатланы кёллерине былайда партизан кёбдю деб келген болур эди, абзырадыла. Экеуленни къайры эсе да ийдиле. Аланы джунчугъанларын эслеб, джашла джанлар оноу этдиле. Михаил бла Мариягъа айланыб, сиз хазыр болугъуз, бусагъат кетерикбиз, дедиле.

— Огъай, джаным, биз сизни къоюб бир джары да кетерик юлбюз!

— Барыбыз да, — деди Кичибатыр.

— Алагъа болушлукъ келгинчи, таяр мадар этейик, — деди Кичибатыр. Сора Юнонге айланыб:

— Юнос, Михаил бла мен мында атыуну тохтатмай турайыкъ, сен, Марияны ал да, ол джолчугъубуз таба бар. Анда бизги терекни къатында бизни сакъларсыз.

Юнос Кичибатыргъа къарады.

— Огъай. Мен сенсиз былайдан кетерик тюлме. Не болсакъ да, бирге болайыкъ.

— Къуру экибиз болсакъ, айтыр эдинг алай. Бусагъатда уа къартланы къайгъыларын да этерге керекди.

Марияда къошулду:

— Огъай, джашларым, бирге болайыкъ. Ансы сизни къоюб къалай кетейик!

Кичибатыр анга джууаб этмеди. Юнюсге айланды.

— Ашыгъыргъа керекди. Тебре.

— Огъай, — деб Юнюс, автоматына окъла сала, биягъы терезени къатына барды.

— Мен кимге айтама?! — деб къыджырады Кичибатыр.

— Сен кесинг бар, мен мында къалайым. Сенден аман атмайма мен да, — деди Юнюс.

Кичибатыр Мариягъа айланды:

— Тебрегиз. Ашыкъмасакъ, боллукъ тюлдю. Къалгъанла джетселе, кеталмай къаллыкъбыз. Биз ызыгъыздан джетерик-биз. Терк болугъуз, ансы сиз кетмесегиз, Михаил бла мен да кеталмай къалырбыз. Ашыгъыгъыз.

Юнюс, Кичибатыр тебрегенди, деб джарыды. Кичибатыр а, Марияны да алыб, аны къатына келди.

— Тилейме. Бу джол айтханымы бир эт. Бар, къоркъма. Сиз кетгенлей, ма ол гранатланы да атыб, ызыгъыздан джетербиз, — деб тиледи.

Юнюс джууаб этмеди. Кёзюне джити къарады. Ызына да айланмай, къарт къатынны билегинден тутта, эшикке чыкъды. Кичибатыр бла Михаил, немецлени эслерин бир джанына бурур муратда, джангыдан от ачдыла. Сермешиу башланды. Алай а кёбге бармады.

Кичибатыр эки гранатны атханы бла, энди кетейик деб, Михаилны къолундан тутду.

— Къарангыда абышыб бир зат этебиз, — дей, Михаил таулу джашны ызындан акъыртын атлады. Эшикден бир тюрлю тауушла келди. Экиси да тохтаб, къулакъ ийди. Немец тилде селешгенле джууукъда болгъанлары танылды.

— Тохта, — деди Кичибатыр, — аланы чачайыкъ.

Иги мараб, автоматны чыкъырдатды. Бу джанындан партизан отну сакъламагъан фрицле, къайры атханларын да билмей, атыб башладыла. Бир кесекден къайры эсе да тас болдула.

Кичибатыр тегерекге къарады.

— Энди кел. Ала эс джыйгъынчы, къорайыкъ.

Кичибатыр бла Михаил юйню мюйюшю бла, чыгъаналаны ичи бла баргъан джаяу джолчукъгъа чыкъдыла.

Чегетде Юнюсге айтхан джерине джетгинчи, бир къаралды кёрюб, бугъундула. Кимди эке, деб марадыла. Ол адам да,

аланы эслеген болур эди, чыгъаналагъа ташайды. Сора бир кесекден чыпчыкъча сызгъыргъан таууш келди. Олсагъатлай Кичибатыр Михаилны къолундан тутуб, джолгъа чыкъдыла. Бугъуннан да алларына атлады. Джолукъгъанларында уа, Юнюз Кичибатырны къучакълады.

— Мария уа къайдады? — деди Кичибатыр.

— Терекни къатында сакълайды.

— Сен а къайры атланган эдинг?

— Сизге барыргъа тебеген эдим...

— Энди сакъласынла юнюз тегерегин. Келигиз, узагъыракъ кетейик, — деб Кичибатыр алда тебреди. Чегетде уллу терекни къатында сюслиб тургъан Мария, аланы кѳргенлей, кѳзлерине узалды. Ол, умут юзюб, не этерге билмей тура эди.

— Этмегиз алай. Джаула джыласынла. Биз кесибизни дже-рибизде аланы къолларына тюшмейбиз. Хар кѳкен да бизни джанлыды. Келигиз энди бизге къонакъгъа барайыкъ — деди Кичибатыр.

— Энди тѳрт партизан болдукъ. Отрядыбыз ѳсе башлагъанды, — деб Юнюз накъырда этди.

Тѳртюсю да, кечени иги ауурлугъу кете, джер юйчюкге джетди...

Талай кюнден а джашла, элге баргъанларында, Михаилны юйюн немецле от салыб кюйдюрген хапарын эштди. Ол кюн алайда болгъан къаугъаны, алайгъа джыйылгъан адамланы, алайгъа келген машинаны, мотоцикли элчиле айтыб айталмай эдиле. «Уллу партизан отряд элге кирген эди. Аланы асламысын къыргъанбыз. Қалгъанларын да узаймай тутарыкъбыз. Партизанлагъа болушханланы юйлерин, адамларын да ма былай этерикбиз», — деб юнюз эшигин, терезесин бегитиб, фатеген къуюб, от салгъан эдиле немецле.

Михаил бла Мария аны ичинде кюйюб къалгъандыла деб, элчиле къайгъырыб сѳлешди. Не къартха, не джашха джашау джокъду деб, терен ахсындыла. Кичибатыр бла Юнюз а, Мария бла Михаилны партизанла биргелерине алыб кетгенлерини юсюнден айтыб, элчилени джюреклерин басдыла.

1. Немецле салгъан къыйынлыкъладан Мария не хапар айтды?

2. Немецле Михаилны юйюн нек кюйдюргенди?

XII

Кичибатыр бла Юнюз, джаугъа заран сала, заманны къалай кетгенин билмейди. Қыш келгенликге, ала инджилмейди. Не ючюн десенг, халкъ, джашланы къайгъыларын этиб, джылы кийим кереклерин табдыргъандыла. Қайсы элге барсала да, къайсы юйге кирселе да, алагъа къууанадыла.

Бу джерледе къалайлада эсе да партизанла айланганларына джашла ишексиздиле. Алай а бир да тюртюлмейдиле. Заман тохтаусуз кетиб баргъанча, джигит партизан джашланы джауугъа салгъан заранларыны саны да ёсе барады.

Чашниций районда Пузьки элде немецлени управаларын гранатла, автоматла бла чачхандыла. Гитлерчилени бир гарнизонларын кюйдюргендиле, сют фермаларына от салгъандыла, силла бла сатлыкъланы, джюзле бла фашистлени ёлтюргендиле. Мингден артыкъ совет адамны пленден бош этиб, фашизмни ёлюм базаларындан къутхаргъандыла...

Махтаулу ишлени энгда тизерге боллукъду. Алай Уллу Хорламны болдурур ючюн, кече, бир кюн да джанларын аямай айланиган джашланы партизан кюрешлерин айтыб тауусургъа къайдан къолунгдан келсин!

Джазгъы кюнлени биринде Кичибатыр бла Юнюз, эллени биринден къайтыб келе, уллу кёпюрню эследиле.

— Юнюз, бери къара. Фрицлени кёремисе?

— Сакълауул бар эсе, былайы бизге джараулу джерди.

— Кел, бир кесек къарайыкъ сейирге. Былайтын бир магъаналы джюк ташый болурла. Артда анга кёре бир оноу да этербиз.

— Болмаса, бу сымпайгъанланы къагъыб кетерге да бек табды.

Экиси да кёкенле арасында букъдула. Тёгереклерине къарайдыла. Алай а не бек кюрешгенлеринде да, джукъ сезалмадыла. Джолгъа къарагъанларында уа, бир машинаны кёрдюле. Ауур джюк элтгени таныла эди. Иги къарагъанларында, сауутлары бла адамны эследиле. Қъалай этебиз дегенча, Кичибатыр Юнюзге къарады. Экиси да тамам арыгъандыла. Алай а бу итле алай сакъ алыб келген джюк неди?!

— Қъарыуубуз джетерми? — деди Кичибатыр.

— Джангыз машина эсе уа, джетерикди. Алай а...

— Ызындан да келе болурму машинала, бир кесек туракълайыкъ.

Джашла джолгъа джуугъуракъгъа сюелдиле.

— Машина былайгъа джетгенлей, сен ол сымпайгъанланы, мен да кабинаны марарма, — деди Кичибатыр.

Джолда ол джангыздан сора машина кёрюнмеди. Ол а акъыртын кымылдай, кёпюрге джетди. Башында кзуру экеулен эсленеди.

— Не этебиз? — деди Юнюз, автоматын къарауулгъа бура.

— Таукелге нюр джанар, башладыкъ!

Олсагъатлап автоматла от чакъдыла. Бир кесекге болгъан къатышды.

— Алгъа! — деб, Кичибатыр ёрге туруб атылды. Аны алгъа дегенине ол бир джанындан:

— «Ура! Ура!» — деген тауушла кышулдула. Кичибатыр бла Юнус сейирсиндиле. Джукъ айтыргъа заман джокъ эди. Джаула эс джыйгынчы, аланы кыаушатыргъа керек эди. Кёлюне не келген эди, кыйдам, Кичибатыр Юнусге айланды.

— Сабыр бол, джерге джат! — деди.

Юнус, Кичибатыр айтханча, кыараууну бирин ышанига алыб бара эди. Ол аны бошаргъа бир джанындан келгенле да бирин сойландырдыла. Кичибатыргъа болушханла да болдула. Алайда эки кыауум да тюбешдиле. Аскер кийимлери бла биреулен джашланы алларына келди. Сынагъанча кыараб:

— Биз излеген адамла болурмусуз? «Къара партизанласыз» сиз бир ишексиз, — деб ачыкъ ышара, джашланы кыолларын тутуб, кыаты кыучакълады. Барысы да салгымлашдыла.

— Эй, бизни трофейибизни кёрсегиз, артыгъызгъа ауарыкысыз, — деди биреулен арлакъдан.

— Не барды ол машинада? — Не бар эсе да, быланыкыды, — деб, Кичибатыр бла Юнусю кёргюздю Леонов.

— Да бек бай боллукъдула. Кёзюбюз кыарарыкыды, алай а неди мадар.

Партизанла машинагъа барыб кыарасала — бир ёлюк.

— Бу баш кыылчыкъларындан болур эди, — деди Юнус Кичибатыргъа. — Алайды ансы, кёлтюрюб айланлыкъ тюл эдиле.

— Германиягъа иерге элте болур эдиле. Кёпюрден ары джанлагъыз — деди Леонов.

Партизанла бары да чегетге сингдиле. Леонов:

— Сизни ма бусагъатда этген чабыуулугъуз ючюн, махтагъан кыой, урушургъа керек эди. Бизни кюрешибизде ашыгъыргъа болмайды. Итлени бир кюннге хорлаб, неда артларын этиб кыояллыкъ тюлбюз.

— «Оюмсуз джюрюген — аджалсыз ёледи», — деди Юнус, Кичибатыргъа кёз кыыса.

Леонов да алагъа кыараб ышарды.

— Алай а хар ким кыалай кыюсе, алай эте барабыз. Энди бир джерге джыйылыб, иги партизан отряд кыуаргъа керекбиз. Сиз кыалай дейсиз? — деб Кичибатыр бла Юнусге кыарады.

— Биз сизни партизан отрядыгъызгъа кыошулургъа огъай де-мейбиз. Партизанлагъа тюберге деб биз да кёб айланганбыз, — деди Кичибатыр.

— Сизни юсююзден а биз талай джерде эшитгенбиз. Бизни кыара джашларыбыз нек кёрюнмейдиле, саумудула? — деб кёб джерледе сорадыла бизден. Мен билгениге кёре, саудула, фрицлени кыырадыла десем: «Ала уа кыырлыкъдыла. Алада бир

къарам барды!.. Учхан къушдан тюк алгъан деб аллайлагъа айтадыла», — деб кеслери да махтаб тебрей эдиле...

— Асыры бек махтамадыгъызмы? — деди Юнус. Сора джууаб да эшитгинчи:

— Танышсакъ боллукъ эди, — деди.

Алайда бары да харх этиб кюлдюле. Бири бирини атын да сормагъанлай, эртдеден бери бири бирин таныб, иги билиб тургъан адамлача, ушакъгъа сингиб къалгъанларына сейирсиндиле.

— Мен Кичибатырма. Хайыркызов. Партизан отрядны командир Къаракетланы Юнусдю, — деб тенгин да танытды.

— Мен Кичибатырма. Хайыркызов. Партизан отрядны командир Къаракетланы Юнусдю, — деб тенгин да танытды.

— Белоруссияны махтаулу партизан отряды. Атын иги бла айтдыргъан джашла къайсы джердендиле?

— Биз экибиз да Кавказданбыз.

— Кавказлыла... Лермонтовну геройлары...

Ол кюн ушакъ бек кѣбге барды. Алай бла Кичибатыр бла Юнус Леоновну партизан отрядына къошулдула. Алай а партизан отряд дерге анга да къыйын эди. Не ючюн десенг, адамы, неси да аз эди. Саулай да партизанланы саны джетмишге джете эди. Сауут-сабадан а нелери бар эди? 40 шкоклары, беш танка, эки кѣол пулеметлары, сегиз пердан бир бла герох.

1. Эки таулу джаш партизан отрядха къалай тюбегендиле? Леонов бла аны партизан нѣгерлери бу экисин алай багъалы нек кѣргендиле?

2. Нарт сѣзлени табыгъыз.

XIII

Джер юйчюкде талай адам олтурадыла. Леонов сабыр-сабыр сѣлешеди:

— Джашла, кѣресиз, бизни адамларыбыз иги кесек болгъандыла. Бусагъатха дери кесигиз кюрешни бардыргъансыз. Энди уа адамлагъа башчылыкъ этериксиз. Алагъа да сиз джууаблысыз. Аланы джигитликге учундургъан, алагъа кюч, къарыу берген да сиз боллукъсуз, — деб джашла бла кѣб ушакъ этди.

Кичибатыр бла Юнус да аны иги ангылайдыла. Ол себебден экиси да сагъышлыдыла. Ала кѣб сѣлешмегенликге, кеслерини ишлери бла уллу сыйлы борчларын толтургъанларын танытырыкъдыла. Аны Леонов да иги биледи.

Талай кюнден Леонов Белоруссияда партизан джюрюшге башчылык этген штабха былай джазады:

«Бизде юч джюз адам барды. Эки партизан отряд. Лёняны отряды. Аны командири — Хайыркызыланы Кичибатыр, Алимырзаны джашы. Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясыны члениди. Коляны отряды. Командири — Кыаракетланы Юнюс, Кёккёзю джашы. Ол Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясына членнге кандидатды».

Кичибатыр бла Юнюс Леоновдан кетгенден сора джер юйчюкде иги кесекни ушак этдиле. Эсге тюшюрюрча кёб зат барды. Кыалай кыйын кюнледе ала кеслери джангыз, джаугъа заран салыр ючюн джанларын аямай кюрешгендиле. Непча керёлюмден квалгъандыла. Партизан отрядда болургъа кыалай талпыгъандыла. Энди уа, муратларына джетгенча, кыуанчлыдыла.

Экиси да тынгылайдыла... Экиси да сагъышха кетгендиле. Шошлукъну Кичибатыр бузду. Ала кёб затны эсге тюшюрюле...

Джашланы ушаклары кёбге созулду. Ала кёз кысмай кёб кечелени ашыргъандыла. Ма бюгече да шош чегетде тынгылайдыла. Алай а шошлукъ рахатлык келтирмейди. Кыалай эсе да бир тюрлю бир кёрюнеди.

Партизанла квалкыйдыла... Арыгъан, тозурагъан джигит уланла. Ата джуртну сакълар ючюн, бары да джанларын берирге хазырдыла. Хорламны кюню джарык тиерине ашыгъадыла. Ол кюннге джетер ючюн, энтда кыаллай сынамла тюшерикдиле, кыйдам?... Кыанлы джауну ууатхынчы, партизан кюреш барлыгын, сермешиулени тохтамазлыклары ким да иги биледи. Ол себебден не заманда да, кыаллай борч салынса да, аны толтурургъа бары да хазырдыла.

Кичибатыр кыарагъанында, Юнюс квалкый бара тура эди. Тенгини тюрсюнюне кыараб иги кесекни турду. Танг атаргъа джууукълашхан сагъатда ол да акырынчык квалкыйды.

1942 джылны август айы. Леонов башчылык этген партизан кыауум, ёсюб, ол заманнга кесини атын кёб джерледе айтдыргъанды. Кичибатыр бла Юнюсю партизан отрядлары уа джаугъа кыаршчы кюреште биягынлай джигитликни кёргюзедиле. Бу айдан башлаб партизан отрядла бир бригада болгъандыла. Анга командирге Василий Сергеевич Леоновну, заместителине уа ётюр таулу джаш Хайыркызу улу Кичибатырны тыйыншлы кёргендиле.

Август айда партизан бригада Цербан чегетлеге кёчгенди. Джайгъы кюнлени биринде Хоглина элге джауну тахсасын билирге баргъан джашла кыйгъылы болуб кыйтдыла.

— Вятна станцияны кьатында алгъын мюрзеу асыралгъан межамланы немецле бусагъатда тюрме этиб турадыла. Анда бусагъатда джетмиш адам фашистлени азабын чегедиле. Алагъа джетдирген кыйынлыкъларын айтыб айталмайдыла, — дедиле ала.

— Аны уа билебиз... — деб Леонов энишге къарады.

— Адамланы кыйнаркъа уа устадыла... — деди Кичибатыр да. Сора дагъыда джашлагъа айланыб:

— Ненча адамдыла, кимледиле, джукъ хапар билалдыгъызмы? — деди.

— Адамла айтхан хапарлагъа кёре, совет офицерледиле. Коммунистле, комсомолчула... Аланы барын да августну 26-сына ёлтюрюрге деб турадыла.

Адамлагъа болушургъа керек эди. Леонов да, Кичибатыр да аны иги биледиле. Алай а Вятна тюрмени къарауулу кючлю болгъаны да белгилиди. Алайда гарнизонда иги кесек солдат, сауут-саба болгъаны да белгилиди. Иги кесекни сагъыш этиб туруб, джашлагъа къарадыла.

— Сау болугъуз. Энди сиз барыгъыз да бир кесек солугъуз, оноу этсек, айтырбыз сизге да, — деб Леонов джашланы ашырды.

— Василий Сергеевич, не да болсун, адамланы кьутхарыргъа керекбиз. Операциягъа мен кесим башчылыкъ этейим. Эркинлик беригиз, — деди Кичибатыр.

— Биягъы сен планла салгъан болурса, айт бери, кёрейик...

Хар ким кёлюне келгенни айта, иги кесекни олтурдула. Вятна тюрмеде ёлюмге буюрулуб тургъанланы кьутхарырычюн план салынды. Кичибатыр, айтханыча, бу ишни толтурургъа бойнуна алды. Энди адамланы кьуараргъа керек эди.

— Иш кыйынды. Кеси разылыгъы бла баргъанланы ал биргенге, — деди Леонов.

Партизанланы джыйыб, былай-былай деб айтханларында, Кичибатырны биргесине барыргъа излемеген адам болмады. Фашистледен дерт алыргъа барысы хазырдыла.

Кичибатыр 60 адамы сайлады. Бу операцияны бардырырны аллы бла Вятна гарнизонда ишлеген партизан джаш Алексей Коваленко бла тюбешдиле. Ол партизанлагъа уллу болушду. Алексей, джауну паролон, къарауулну не заманда ауушуннугъун билиб, связнойладан нёгерлерине айтдырды.

Августну джыйырма бешинде Кичибатыр, партизан джашланы да алыб, джолгъа чыкъды. Ала, иги кесекни джюрюб, Вятна станцияны кьатына джууукъ бардыла. Кечени биринчи сагъаты бара эди. Джапгъы кече шош болгъанлыкъгъа, бир гюрлю бир къайгъылыды. Чууакъ кёкде джулдузла джерге мыдахланыб къарагъанча кёрюнедиле.

Кичибатыр, джашланы хар бирини къатына барыб, неле эсе да айтды. Къарауулла ауушунургъа алкъын иги кесек заман барды. Къалын чегетни ичинде Вятна джанына къараб, бары да шош болгъандыла. Эслери анда тургъан адамладады.

Къайсы эсе да кёлюне келгенин айтды:

— Ала билемидиле экен тамбла ёлтюрлюклерин?

Къатында тургъан:

— Билмеселе да, аланы игилнъ этмезликлерин ангылайдыла. Ол себебден итлени къолларына тюшген, къарыусуз болгъандан сора, дженгилирек ёлюрге излей да болур.

— Болду шыбырдашханыгъыз, — деди Кичибатыр, — сёзюгюзню артадгъа кююгъуз.

Иги кесекни турдула. Бир заманда сёлешген тауушла чыкъдыла. Олсагъатлай адамла да кёрюндюле. Ала къарауулну алмашдыргъа келгенлерин сездиле джашла.

Къарауул ауушунду. Энди бир кесекчикден операция башланьргъа керекди.

— Джашла, джигит болугъуз. Мени буйругъуму эштмей, башламагъыз, — деди Кичибатыр.

Бир кесекден ючеуленни кёрюннгенлери бла тас болгъанлары тенг болду. Ала часовойланы кюрутургъа джиберилген джашла эдиле. Ишни тамам тындыргъанларын акъырын сызгъыргъан бла билдирдиле.

— Мени ызымдан! — деген ётгюр таууш болгъаннга джайылды. Кичибатырны буйругъу эштилгенлей, автомат атылгъан тауушла шошлукъну буздула. Фашист гарнизоннга от джанды. Алай партизан чабыуулну сакъламагъан джау солдатла джунчугъан болур эдиле, аладан киши кымылдамады. Партизанла болгъанны чачыб бара тургъанлай, суу быргъыны башнысы болгъан джанындан пулемет таууш чыкъды. Алай а аны партизанланы къайсысы эсе да терк тохтатды. Анда-мында терезеледе бир адамла кёрюнедиле. Бир къауумла уа секириб тюшгенлери бла къутулургъа умут этедиле. Алай а партизан окъла аланы джукъгъа иймейдиле.

Джашла энди тюмени табыб, эрлай тутмакъланы кюратыр къайгъылы болгъандыла. Азабда тургъанла, шок атылгъан тауушлагъа кюзгъалыб, болумну сезген болур эдиле. эшикни тююб:

— Къарнашларыбыз, биз мындабыз! — деб кычырыб башлададыла. Олсагъатлай Кичибатыр, аны ызындан талай адам ары атылдыла. Тюмени эшиклерин ачдыла. Бир тюрю бир аман ийис ургъаны бла бирге адамла да, къарыуларындан келгенча, эшикге мыллык атдыла. Аякъ юсюнде кючден сюелгенле да бар эдиле. Аланы арасында бир гитче сюекли адамчыкъ кёрюндю.

Кичибатыр, аны эслеб, аллына атлады. Сабийчикни кѳргенлей:
— Сен да... Сен да... Итле!... — деб, эки кѳолун узатыб,
джашчыкны кесине кысыды. Джашчык а:

— Мен гитчечик тюлме. Мен кѳоркыгъан да этмеген эдим.
Сиз ма алагъа болушугъуз,—деб кѳолун тюрме таба узатды.
Анда чыртда кымылдаялмай тургъанла бар эдиле.

Кичибатыр алайда джашлагъа терк буйрукъ берди: «Къа-
рыуларындан келгенле бары да чегет таба атларгъа кюрешсин-
ле, къалгъанланы джашла элтирле!» — деди. Кесек заманны
ичине ёлюмге буюрулуб тургъанла бары да къалын чегетни
ичине сингдиле. Кичибатырны нѳегерлерини асламысы ала бла
кетдиле. Не ючюн десенг, къарыусузла кѳб эдиле. Аланы кими
кѳлтюре, кими таянчакъ бола барадыла. Кичибатыр а талай
джаш бла гарнизонну чачаргъа къалгъан эди.

Бир заманда Кичибатыр:

— Энди этерибизни этдик, джанлайыкъ, — деб тенглерин
барын джокълады. Адам чарпымай ишни тындыргъанларына
кѳууана, кетерге тебрегенлей, бир танкадан баш къарады. Ол-
сагъатлай джашла сагъайдыла. Ол джанына автоматланы ай-
ландырдыла.

— Аتماгъыз, мен Иванма, — деген сабий таууш чыкъды.
Кичибатыр, сабыр болугъуз деб, кеси алгъа атлады.

— **Джолдаш командир, мен Иванма.** Сиз мени таныдыгъыз-
мы? — деб джашчыкъ, танкадан секириб, Кичибатырны къа-
тына келди. Кичибатыр ол тюрмеден бошатылгъан джашчык-
ны таныды.

— Не айланаса сен мында? Нек кетмегенсе адамла бла? —
деди Кичибатыр.

— Мен сизни айтханыгъызны эштиб, сизге болушургъа деб
къалгъан эдим.

— Да, биз кетиб, кесинг танканы ичинде къалыб кетсенг,
къалай этерик эдинг? Сен уллу айтханны эте билмеймисе? Кел,
кетдик, артда сѳлеширбиз, Иван...

Джашла чегет таба атландыла. Кичибатыр, джашчыкны
кѳолундан тутуб, дженгил атлаб барады. Бир-бирде чабаргъа
да керек болады. Танг белги берирге алай кѳб заман къалма-
гъанды. Джоллары уа алкыш иги кесекди. Чегетге киргенле-
ринде, бир кесек акъыртын атлаб башладыла. Джашчыкъ, со-
лууун алгъанында:

— Мен, ол танканы джюрютюб, тюрмени ояргъа сюе эдим.
Болгъанын басдым, джюрюмеди, — деди Кичибатыргъа къа-
раб. Кичибатыр аны кѳзчюклерини джанинганын кѳрсе, биягъын-
лай кесине кысыб, сабийге арну айтханча, эркететиб ариу
аитырыкъ болур эди. Алай а аны ауазындан керти болуру бол-
гъан партизан джашчыкъ болгъанын сезди.

— Сенден джаула бош кьоркьмагъандыла, — деди Кичибатыр.

— Ала кьоркьсала...—деб джашчыкъ андан ары келюне келгенни айтмай тынгылады.

— Нек тынгыладынг? Алайды. Кьоркьгъан этгендиле. Сенден кьоркьмасала, тюрге джыярыкъ тюл эдиле.

Джашчыкъ ышарды. Сора бир кесекден юлеринден хапар айтыб башлады.

— Ол бизни аскерлерибиз ызларына баргъан заманда къалай аман эди! Анам хаман джылаб тура эди. Мен а джолгъа чыгыб, аскерчилеге къараргъа ёч эдим. Ала, тамам арыб, мыдах келгенлери тюрсюнлеринден таныла эди. Джаралыла да бек кёб эдиле. Мен аланы къайгылы бетлерин, бушуу басхан кёзлерин бир кесекге да унутмайма. Тюргеме да хаман кёзюме кёргюзюб тура эдим...

Насыблы сабийликни кьурутургъа излеген джаугъа ачудан тиш къыса, Кичибатыр джашчыкъны назик имбашчыгъына кёлул салды. Кесине къысды...

Танг иги атыб, ала лагерге джетдиле. Партизан бригадагъа энтда керти джигит адамла кьошулдула. Ваня да аланы джашлары болду. Талай кюнден а Хоглина джанындан келгенле немецлени ары-бери джортханларындан хапар айтдыла. Партизанла ол кече бек кёб немец солдатны ёлтюргендиле. Гарнизондан а джукъ къалмагъан эди. Ол операцияны тамам толтургъаны ююн, Кичибатыргъа Леонов уллу бюсюреу этген эди. Аны кърал саугъа бла саугъаларгъа тыйыншы болгъаныны юсюнден командованиеге джазгъан эди.

1. Тюргеден къачханланы кьутхарыргъа партизанла къаллай план салгъандыла; аны къалай толтургъандыла?

2. Юнүс бла Кичибатырны юслеринден Леонов партизан штабха не джазгъанын табыб окьугъуз.

3. Партизанла тюргеден башына бош этген джашчыкъны юсюнден хапар айтыгъыз.

XIV

1943 джылны къачы эди. Муратына джеталмай баргъан немец фашистле, джаралы бёрюлеча, къайырыладыла. Джанджанларын талайдыла. Алай а, не бек кюрешсе да, боллукъларын билгендиле. Табылгъан кьарыуну салыб, алгъан джерлеринде бегирге кюрешгенликге, аллына уруб келген Совет Аскерге кьаршы туралмайдыла.

Фашистле партизанлагъа кѣл кенгдирирге бек суюдиле. Муратларына джетер ючюн а, кеслерин аямайдыла.

Бир джолда разведкагъа кетген джашла къайтханларында, партизанла болгъан джерлеге немецле бек кѣб адам ийгенлерин айтдыла.

Бригаданы командири Леонов бла аны заместители Хайыркъыз улу иги кесекни олтурдула. Ала этген оноугъа кѣре, джауу, тюгел партизанла болгъан джерлеге джетдирмей, къаушатыргъа керекди. Аллаий кючге къаршчы турургъа кеси разылыгъы бла барлыкъ джашладан эки къауум керекдиле. Аланы бирине Кичибатыр кеси башчылыкъ этерикме дегенинде, Леонов огъай демеди.

Партизанла кете тебрегенлеринде, Кичибатыр, Леоновну къатына барыб:

— Василий Сергеевич, сени буйругъунгу толтуруб, хорлам бла къайтырбыз. Ол соруусуз келген «къонакълагъа» къонакъбайлыгъыбызны бир танытайыкъ, — деб ышарды.

— Сакъ бол, Леня! Джолугъуз болсун, — деб къаты къучакълады.

Кичибатыр штабдан чыкъгъанында, Юнус сакълаб тура эди. Аны биринчи сорууу:

— Мени нек алмайса биргенге? Мен кесими отрядым бла барыргъа суюме, — дегени болду. Кичибатыр, тенгини къайгъылы болгъанын ангылаб, ариу айтды.

Юнус, бир кесек тынгылаб туруб:

— Билемисе, мен бусагъат Леоновдан эркинлик алыб сени бла барайым, не? — деди дагъыда.

— Огъай, сен мени бла барлыкъ тюлсе. Сени да отрядынг бла башха джары нерикди.

— Алай эсе, мен сени бир кесек ашырайым, — деди Юнус.

— Анга ким огъай дейди.

Кичибатыр отряды бла джолгъа чыкъды. Юнус иги кесекни барды аны бла. Аллаий кѣзюуде, айтырынг кѣб болгъанлыкъгъа, айтыб къоялмайса кѣлюнге келгенни. Аллаийн Кичибатырны, Юнусню да кѣб зат келе эди кѣллерине, алай а джюреклерине ургъанны кери къыстай, бош затланы юсюнден сѣлеше эдиле. Къуру экиси чегетледе айлана, немецлеге къаллай чабыулла этгенлерини, дагъыда кѣб затны эслерине тюшюрдюле. Кичибатыр къаллай кючге къаршчы турургъа баргъанын экиси да иги ангылай эдиле. Юнусню джюреги не эсе да къайгъылы эди. Экиси отрядлары бла кѣб кере баргъандыла операцияланы тындырыргъа. Хар къуру да кете тебреселе, бир-бири бла саламлашыб кетиучен эдиле. Бир заманда да бу джолча къайгъылы болмагъандыла. Бир-бирине уа джукъ сездирмейдиле.

— Юнюс, мен сени туугъан къарнашымча кёреме, къазауат-да не да болургъа боллукъду. Биз сабийле тюлбюз, барын да ангылайбыз. Мен къайтмасам, айтханыбызча, джарашдырыб юйюбюзге, адамларыма джазарса. Къазауат бошалаыб къайтсанг а, анама барыб...

— Кичибатыр, болду. Бир затха къайгъылы болма. Мен да анангы бир джашы боллукъма...

— Болду, энди ызынга къайт! — деди Кичибатыр таукел ауазы бла.

— Огъай, энтда бир кесек барайым.

— Сен анда керек боллукъса. Къайт.

Кичибатыр бла Юнюс къаты къол къысдыла. Юнюс, аллына силкиниб, Кичибатырны къучакълады...

Кичибатыр чегетни ичи бла отрядын алыб барады. Командирлени ызындан джашла таукел атлайдыла. Тюрлю-тюрлю миллетлени джашлары... Бир-бирине туугъан къарнашладан да татлы болгъандыла. Бусагъатда уа чамлары, накъырдалары да эштилмейди. Киши сёлешмейди. Ким биледи, не сагъышла кюч-легендиле аланы. Ким биледи, къайда эсе да джашларына къайгъыдан башлары агъаргъан аналаны багъалы сыфатларымы кёргозеди джол, неда узакъда къалгъан тенг къызланы джылы сёзлерими тюшгенди эслерине? Огъесе, алача къазауат джоллада айланган аталары, къарнашлары бламы ушакъ этедиле ичлеринден? Джаш атала уа, бир ишексиз, джашчыкълары неда къызчыкълары тюшюрген болурла эслерине. Не сагъыш этселе да, сермешинуу аллы бла джаныны къайгъысын бири да этмейди. Хорлам ючюн солдат джанын аямазлыгъын ким да биледи.

Шошлукъну Кичибатыр бузду:

— Эх, джашла, эрикгенча кёрюнесиз, бусагъат бир кёз ачайыкъ! — деб тегерегине къарады. Не эсе да бир чам хапарны айтыб, джашланы кюлдюрдю.

— Джолдаш командир, — деб партизанланы бири къатына келди.

— Тынгылайма, Мельников. Айт, айт, — деди Кичибатыр. Джаш, не эсе да айтыргъа башлаб, къалгъанлагъа къараб тохтады. Аны не заманда да сёзге алай чомарт болмагъанын Кичибатыр биле эди. Бусагъатда уа, нени эсе да айтыргъа излеб, къалай эсе да тартыннганын ангылады.

— Кёлюнге келгенни айтыб къой ансы, унутурса. Айт, — деб Кичибатыр аны кёзюне джити къарады. Джаш джунчуду.

— Огъай, айтырым джокъду. Мен ангыладым, — деди. Мельниковну не эсе да бир къайгъысы болгъанын сезиб, Кичибатыр къолун джашны имбашына салды.

— Ызыбызгъа келе, бир иги ушакъ этербиз, не? Мен унутсам да, эсеме салмай къойма. Мени да сеннге айтырым барды.

— Болсун, джолдаш командир.

— Энди уа сермешюге хазырланайыкъ. Немецле бизден иги кесекге аслам боллукъдула. Ол хакъды. Алай а бизге Ата джуртубузну хар кёкени, тереги да болушады.

Джаш ышарды. Аны джюрегинде болгъан къайгъылары Кичибатыр иги ангылай эди. 18 джыл толгъан, джангы джетген джаш джашаудан кёб игиликни сакълайды. Бусагъатда ол джазгъы чегетде тенглери бла айлана, биринчи джанкъозлары алыб ушатхан къыз тенглерине берир заманы эди. Алай а къазауат хар кимни муратын бузгъанды. Не джашлыкъны, не сабийликини, не къартны хатерин этмейди. Қазауат хар кимге да бирча къайгъы салгъанды.

— Виктор, сермешюге кирсек да, мени къатымда бол. Мен сени кёрсем, артыкъ джигит болама, — деб, Кичибатыр джашха къарады.

Джаш ышарды, разы болуб, башын силкиб, дагъыда:

— Джолдаш командир, сиз джазгъы чегетни сюемисиз? Қалай ариуду! Терекледе чапракъчыкъла, къанатлылары джырларына эжиу этгенча, къалтырай тургъанчыкъларын мен бир да бек сюеме. Биз, терек тюбледе олтуруб, алагъа къарай, сагъатлары къалыб кете эдик.

Джашны сёзюн бёлюрге суймей тургъан Кичибатыр:

— Наташа бла? — деди.

— Хо. Сиз а аны къайдан билесиз? — Виктор къызарды.

— Билеме. Аны кёрюрге деб элге барыб полицайны къолуна тюшерден аз-буз къалгъанынғы да билеме.

Джаш джунчуду. Джукъ айтмады. Кичибатыр а:

— Қайгъырмаз. Мени элим Мара мен джетер джерде болса, мен да барыб келлик эдим.

— Сизни да анда къыз тенгигиз бармыды?

Кичибатыр ышарды: :

— Мени суйген, мен суйгенле да болурла. Ол джашлыкъны шартыды. Алай а мен эм алгъа анама джетерик эдим. Эх, бир кесекчиге бир кёрюр эди анасыны сыфатын!

— Да мен да сюеме анамы, — деб Виктор ахсынды.

— Ананы сюе билмегенини джюрегинде джылыуу боллукъ тюлдю. Ол ёмюрюнде бир адамны да керти суймеклиги бла насыблы этерик тюлдю... халал тенг болаллыкъ тюлдю.

— Виктор, анала мыдах болуб, башхаланы къатларында ийлыгъыб джерге къарамазча адамла болургъа керекбиз. «Балам, берген сютюме разыма», — дерча... къыз тенглерибиз да бизни бла махтанырча. Ангыладынгмы, Виктор?

— Ангыладым. Сау болугъуз...

Отряд белгиленген джерге джетгенинде, Кичибатыр хар кимни кыалайда турлугъун айтды. Партизанла уллу джолну эки джанында засада этдиле. Алагъа алай кеб сакъларгъа керек болмады. Джолда фашист машинала келедиле.

— Машиналаны не къадар джууукъ келмеге кыюгъуз. Мен буйрукъ берирме! — деди Кичибатыр.

Немец солдатла партизанла бла сермеширге иги хазырланганлары танылады. Партизан джашла уа, хымылдамай, буйрукъну сакълайдыла. Кичибатыр, къауум-къауум болуб, аны буйругъун сакълаб тургъан джашлагъа кыарайды. Аны кыатында, алай узакъ болмай, Виктор, кыолунда автоматын джау таба айландырыб, кёзлерин джууукълашыб келген джауладан алмай тургъанын эслейди. Джукъ айтыргъа, кёл этерге заман джокъду. Машинала джууукълашхандыла. Ма тауушлары келеди. Олсагъатлай Кичибатыр бёркюн мангылайына басды.

Бир кесекден а:

— Огони! — деген таукел тауушу тегерекге джайылды.

Хыны кюн кёкден жангур кыуолгъанча, фашистлени юслерине кыоргъашын от ачылды.

Эки-юч дакыкыаны мындан алда уллу муратла эте келген немецле джунчудула. Кыатышдыла. Эс джыйгъынчын, партизанла аланы иги кесегин шындык этдиле. Талай машина, башы тюбюне айланыб, джолну эки джанына аудула. Кыаты сермешуу башланды. Партизан от кызыудан кызыу бола барады. Кичибатырны хар кимге кыарыу-кюч берген ауазы бир анда, бир мында эштиледи. Сермешуу иги кесекни барды. Бир заманда Кичибатыр:

— Мени ызымдан! — деб джау таба атылды.

— Атакагъа! — деген таууш джашланы барын да кыобарды.

Командирни ызындан атылгъан партизан джашла автоматладан, шоккладан от чакъдырдыла. Сюнгюле кыанлы джаулагъа аяусуз чанчыладыла, партизан бычакъла хауада джылтырайдыла.

«Сюймей эдик адам ёлтюрюрге, кыоймадыгъыз! Сизнича джаныуарланы уа артларын этерге керекди!»—деб, Кичибатыр тири кымылдайды. Нёгерлеринден а кёз алмайды. Табсыз болумгъа тюшгенин эслегенлей, олсагъатлай болушургъа атылады. Джана тургъан машинагъа кёзю илиниб, аны кыатында партизанланы бири кыалай эсе да табсыз джатыб тургъанын кёрдю. Олсагъатлай аны джауну кыолундан ёлгенин сезди. Машинаны юсюнде уа фриц, аны таба сырты айланыб, ата тура эди. Эки-юч атлагъанлай, Кичибатыр алайгъа джетди. Эрши таууш эте, немец солдат джерге ауду. Кичибатыр а, кыызгъаны

бла, машинаны кабинасына миниб, төрт джанына айланыб, джау солдатланы шындык этиб барады. Башха машинаны артында бугъунуб тургъан джауланы бири Кичибатырны ышанга алгъанын киши эслемеди. Кеси уа къайдан кёрсюн! Ата джурт ючюн джан бериб, кёз туурасында джатхан партизан нёгерлерини дертлерин алыргъа, тиш къысыб, автоматын чакъдырады. Машинадан секире тебрегенлей, фашист автоматындан от ачды. Илячинча ёсген тулпар санланы, деу джюрекни аямадыла сууукъ окъла. Мычхы бла тюрбюнден кесилген субай нызыча, джыгъылды батыр. Аны эслегенлей, партизанла командирлери не атылдыла. Талай джаш эрлай кёлтюрюб, чегет таба алыб кетдиле. Кёб бармай сермешну да тохтады...

Партизан нёгерлери, не бек кюрешселе да, Кичибатырны сау къалдыралмадыла. Командирлери, суйген командирлери джашаудан кетгени аланы барына да бек ауур тийди. Джыламагъан бир джан джокъ эди. Ненча кере ма бюгюнча къыйын операциялагъа барыб, Кичибатыр бла хорлам бла къайтхан эдиле! Энди уа!... Ёлюкню акъырын кёлтюрюб, ызларына тебредиле. Бир-бирин дженгил ауушдурадыла.

Юнус бла Кичибатырны къалай айырылгъанларындан, Кичибатырны уллу джигитлик этиб ёлгенинден хапар айтыгъыз.

XV

Партизанла суйген командирлерини ёлюгюн кёлтюрюб лагерге джетгенлеринде, болгъанны бир тюрлю бир уллу къыйынлыкъ басды. Тёгерекни бушуу кючледи. Адамла, къашларын-башларын тюрюб, бир багъалы адамларыны сыфатына, бир джерге къарайдыла. Бир-бири бла сёлешген джокъду. Бетлеринде саркъгъан джыламукъларына киши нйлыкъмайды. Табигъат да, аланы бушууларына къошулгъанча, мыдахды. Кюн башха кюнледеча джарыкъ тийиб болгъанны джарытмайды.

Штабны тамадасы Сытенко Василий Дмитриевич элтген отряд да къайтды. Ол да Кичибатырны отряды бла кетген эди. Алай а ол отрядда болгъанла башха джерде сермешгенлери себебли, Кичибатырны джаралы болгъанындан да, аны ёлгенинден да хапарлары джокъ эди. Сытенко, лагерге джетгенлей, не эсе да бир къайгъы болгъанын сезді. Олсагъатлай ачы хапар анга да джетди.

Партизан джашла, арыгъанларын унутуб, суйген тенглерине мыллыкъ атдыла. Василий Дмитриевич Кичибатырны къатына

барды. Ол, кёзю кёргюнчю, аны ёлгенине ийнанмай тура эди. Къымылдамай джатхан деу уланны кёрюб тобукъланыб, аны кёкюрегине башын салды. Иги кесекни турду башын кёлтюрмей. Суюген тенглерине асыры къыйналгъандан, адамланы бетлери къаралгъанча болгъанды. Юнус а, Кичибатырны къатындан джанлагъанлай, аны тас этиб къоярыкъча, чёгелегени бла онг къолун тенгини мангылайына салыб турады. Аны бир зат айтырыгъын сакълагъанча, бетинден кёз алмайды. Бир къолларына тиеди, бир чачын сылайды. Саулай партизан бирлешликге башчылыкъ этген Леонов да джунчугъанды. Қъалгъанлагъа кёл этерге, кесин къатдырыб кюрешгенликге, бушуу арсар этгенди.

«Бизни багъалы къарнашыбыз, къалай ёлюб къалдынг?!» — деб тиширыула сарнаб джылайдыла. Уллу белорус чегетде ол кюн алайын басхан бушуугъа тёзген бек къыйын эди. Табхан анасы, туугъан эгечлери, къарнашлары этмезликни этдиле Кичибатырны партизан тенглерин. Ала бёрклерин да къолларына алыб сюелгенли къаллай бир заман кетди, къайдам. Хар ким аны сууугъан санларына къарагъанлыкъгъа, ёхтем сыфатын кёредиле. Джигитлиги эслерине тюшеди. Деу джюрекни тохтатхан фашистлеге ачудан джюреклерин къайнайды.

Шошлукъну Леонов бузду.

— Джолдашла, биз, башыбызны энишге ийиб, къаллай бир турсакъ да, джюрек тыхсыуубуз тохтарыкъ тюлдо. Энди барыбыз да, кесибибизни къолгъа алыб, суюген командирибизни асырар къайгыгъа кирейик. Аны саулай излегенча, фашистле ёлюгюн да излерикдиле. Ол себебден аланы къоллары джетмеген джерде асыаргъа керекбиз...

— Юнус!..

Не эсе да айтыргъа тебрегенлей, джыламугъу тамагъына тыгъылыб, Леонов баш энишге къарады. Сора дагъыда бир кескен:

— Юнус, сен къалай дейсе? Сен айтханча этейик, — деб батырны къатында чёгелеб тургъан джашха айланды.

— Да мен не дерикме?.. Қъалай тыйыншы эсе, алай этейик...

Партизанла бары да оноулашдыла.

Витебск областда Чашницкий районда Каменщина элде немце болмагъанларын айтдыла. Ол себебден анда къабырлада басдырыгъа разы болдула. Элде джигит партизанны кёбле таний эдиле. Кичибатырны ёлюгюн алыб къабырлагъа баргъанларында, аякъ юсюнде болуб, ол кюн алайгъа келмеген бир джан къалгъан болмаз эди. Халкъ джигит уланны ахыр джолгъа ашыра эди. Аны сыфатына къараб, ёмюрлеге аны джюрегинде сакъларгъа излей эди.

Леонов алгъа чыгыб тегерекге къарады. Ол бюгюнча къыйналыб бек аз сёлешген болур эди.

— Джолдашла! — деб джыйылгъанлагъа айланнганында, эки мингден аслам адам шум болду.

Къарт анала дженгил-дженгил кёзлерин сюртедиле. Эркишиле да бек мыдахдыла. Партизан джашла уа, джюреклеринде джарсыулары таныла, бир Леоновгъа, бир джерде джатхан багъалы адамларына къарайдыла. Леонов а кесин къатдырыб сёлешеди:

— Джолдашла, бюгюн биз эм суйген адамыбызны ахыр джолгъа ашырабыз. Хайыркъызланы Алимырзаны джашы Кичибатырны джигитлиги, аны ёхтемлиги бизге къой, Белоруссияны кёб джерлерине белгили болгъанды. Халкыбыз аны, туугъан джашын кёргенча, багъалы кёргенди. Хар къалайгъа барса да, атын айтдыргъанлай тургъанды. Немецле уа Кичибатырдан, отдан къоркъгъанча, къоркъгъандыла. Бюгюн биз суйген тенгибизни басдырабыз. Аны дертин алыргъа барыбыз да ант этебиз...

Леонов джыйылгъанланы бетлерине къарады. Аны айтханына бары да разы болгъанлары бетлеринден таныла эди.

Леонов да, Кичибатырны партизан тенглери да керти джигитликни кёргозген таулу джашны юсюнден кёб ашхы сёз айтдыла. Кичибатырны аскер джорукъ бла уллу сый бериб басдырдыла. Алай а халкъ, чачылыб кеталмай, иги кесекни мычыды. Партизанла ызларына къайтыргъа ашыкъмадыла. Хар ким къауум-къауум болуб сюеледиле. Кёбле тынгылауну ийиб турадыла. Сёлешгенле уа Кичибатырны алайда этген джигитлиги, таукеллиги, деб эсге тюшюредиле. Юнүс а, къабыргъа къараб чегелеб турады. Огъай, ол сёлеширге излемейди. Андан бек Кичибатырны джигитлигин киши да билмейди. Алай а аны айтыб бошамакълыкъ къыйынды. Ол, баш энишге къараб, ёмюрлюкге тас этген тенги бла ушакъ этеди. Ичинден аны бла сёлешеди.

«Анам... Къазауат бошалса, анамы бакъдырсам деб къалай термиле эдинг?! Энди сени ачы хапарынгы ананга ким айтыр? Къаллай бир ашхы муратынг бар эди! Къалай бек сие эдинг джашаргъа! Джашаргъа уа ким да сюеди. Алай а иги джашау ючюн, хар кимге бирча насыб, рахат джашау ючюн джанынгы аямай сермеше эдинг. Суйген тауларынга къайтыб, анда айла-ныргъа, анда къууанч джашауну кёрюрге термиле эдинг. Джетмединг, тенгим, муратынга. Алай а сени суйген Ата джуртунга, бир ишексиз, насыбны тангы атар. Ананг а сакълай болур сени. Хар кюн сайын сеннге тилек тилей тургъанына не сёз. Къазауат... Адамлагъа ол джетдирмеген не къыйынлыкъ барды! Аналаны тылпыуларына, джумушакъ ана ауазгъа, джумушакъ ана къоллагъа термиле, балала бирер джерде, ахыр сёзлерин айтыргъа аналарын да табмай, джан береди.

Анала уа...»

Василий Сергеевич Юнсюн кьатына келди. Аскер тенгинден ёмюрге айырылган джашны джюрегин басарча, не айтсын, не бла чапырсын аны кёлюн! Кьаллай сёзле табсын? Тоблукъ болган джюреке бир джылыу ышан кьалай урдурайым деб, тегерегине кьарады.

Къыйынлыкда да бююлмеген адамланы ётгюр бетлери аны кесине кюч береди. Кьартла, джашла, тиширула, сабийле— бары да башларын энишге ийиб, топракъ тёбеге кьарайдыла. Аны тюбюнде джатхан джигит улан бла бары да ичлеринден ушакъ этеди. Аны сыфатын кёзлерине кёрюзеди. Этген джигитликлерин эслерине тюшюреди.

— Джолдаш! Багъалы кьарнашыбызны джатхан джери джумушакъ болсун! Хорламга джетгенле Кичибатырны джигитлигин тёлюлеге айтырла. Бююн а джаула бла сермешуледе аны джигитлиги бизге кюч бергенлей турур. Ата джуртубузну Кичибатырча уланлары унутулмайдыла. Былай этиб турургъа кюнубюз джокъду. Чачылыргъа керекбиз. Къанлы джаудан тенгибизни дертин алырыз.

Хар ким кымылдадыла. Орунларында тепчилдей, алагъа багъалы кьабырдан кючден кёзлерин ала, ууакъ атлай тебреди.

Леонов кьабыргъа кьабланган Юнсюге айланды.

— Юнсю, бери тур. Биз кесибизни кьолгъа алыб, къанлы джаугъа дерт кьайтарыргъа керекбиз. Кичибатыргъа андан улду игилик киши этерик тюлду.

— Барын да ангылайма, джолдаш командир, алай а...

Экиси да иги кесекни бирге бардыла. Кьайсы эсе да партизанланы бири кьатларына келиб:

— Джолдаш командир, тахсагъа кетген джашла кьайтхандыла. Сизни излейди.

Леонов терк огъуна алгъа кетди.

Сытенко Юнсюн кьатына джууукъ келиб, кёл этерге кюрешди. Ушакъ кьалай эсе да иги башланыб кьалмады.

Сора бир кесек тынгылаб туруб:

— Кичибатырны мен ёмюрге унутмаз. Аны бла бир юйчюкде мен кьаллай бирни джашадым. Кьаллай адамлыгъы болган джаш эди. Ата джуртун чексиз сюе эди.

Юнсю, башын кёлтюруб, штабны тамадасына кьарады.

— Кьаллай заманла кетдиле?! Кичибатыр бла мен кесибиз айланган заманда аны этген джигитликлерин кесигиз бир кёрге эдигиз! Ат юсюне кьол пулемётланы салыб да эте эдик чабуул биз фрицлеге. Аны да ол табхан эди.

— Тюз айтаса, Кичибатыргъа джигит деген ат азды. Аныча адамлагъа толу багъа берирге бир башха сёз керек эди. Андан да уллу магъанасы болгъан!

Сытенко сагъышха кетди.

«Кичибатыр... Леня. Хайыркъызыланы Алимырзаны джашы... Бизни скойген командирибиз...» Бу сёзле саулай чегетде, саулай Белоруссияда джаула кючлеген, къазауатны отунда джана тургъан джаралы джерлеринде айтылгъанча, партизанланы къулакъларына келгенлей барадыла. Чегет аны атын айтыб шуууллагъанча кёрюнеди.

Арыгъан партизанла, иги кеч бола, лагерге джетдиле. Санлары асыры талгъандан кючден къымылдайдыла. Алай а бир джан да тынчаныргъа излемейди. Хар ким бирер джерде сауутсаба ариуларгъа джарашхандыла. Юнюс а, Кичибатырны геро-хун алыб, хар джерин сюрте, аны не эсе да айтырын излегенча, бетине джууукълашдыра да къарай, иги кесекни олтурду. Сора.

— Экибиз ючюн да сермеширме, къарнашым! — деб белине салды.

Партизанла кёзююлю сермешнулеге хазырланадыла. Ала скойген командирлерини муратын джашауда толтурургъа, Ата джуртубузгъа къууанчлы тангны атдырыргъа ашыгъадыла.

1. Кичибатырны къайда асырагъандыла?

2. Кичибатырны асырагъан заманда Леонов бла Юнюс айтхан сёзлени азбар этигиз.

3. Уллу Ата Джурт къазауатны заманында Кичибатыр бла Юнюс этген джигитликлени юсюнден «Партизан джолла» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

Джаубаланы

Хусей

(1936)

ДЖЕРНИ ДЖАРЫГЪЫ

(Поэмадан юзюк)

РЕВОЛЮЦИЯНЫ МУЗЕПИНДЕ

Мен, эркин къралны
Бир джаш адамы,
Келиб къарайма музейге:
Борчланнган эдим
Революцияны
Хар затын иги билирге;
Талшыб тураем,
Хар неге къараб,
Бир оюм этиб кетерге,
Джюрегимдеги
Тюзлюк иннетни
Кючлюден кючлю этерге.
Кёрдюм мен мында
Хорлам сауутну,
Кёрдюм зорлукъну ёлюгюн—
Халкъгъа тийиучю
Сыбыртхыланы,
Патчахны къанлы ёмюрюн.
Кёрдюм дагъыда
Ол зор дунияны
Эм джаханимин, ачысын —

Петропавловский
Деген къаланы
Мазаллы къара ачхычын...
Аны кѣргенлей,
Башха музейге
Бѣлюнюб эсим, акъылым,
Къараны тюл да,
Джарыкъ иннетни
Юсюнден келди айтырым,
Кѣзюме ачыкъ
Кѣрюнюб къалды
Ленинни джылы къарамы,
Насыб оноула
Джазыб туруучу
Аны огъурлу къаламы.
Ол къалам, бизге
Джангы джол бичиб,
Эски джолланы бузгъанды,
Хар бир миллетге
Толу эркинлик
Берирге деб да джазгъанды.
Ол кюнден бери
Кърал ишледе
Кърал юлюшлюдю Къарачай,
Таулу джашайды,
Совет джашауну
Джылыуун сезе, ангылай...
Огъурлу къалам!
Кѣрген адамны
Джюрегин, кѣлюн джарыта,
Сен сакъланаса,
Уллу Ленинни
Ёлюмсюзлюгюн таныта.
Сен, эм багъалы,
Сыйлы саугъача,
Энтда турлукъса сакъланыб,
Сени кѣрюрге
Кѣбле келелле,
Узакъ джерледен атланыб...
Къара ачхыч а
Нек сакъланады,
Не ишге шагъат болады?
Бир иги затча,
Ол бу музейде
Не ючюн орун алады?
Иги уа тюлдю,
Сыйсыз белгиди,

Ёзге, турса да сыйсызлай,
Ол да Тюзлюкню
Ёлмезлигине
Къалыб кетгенди шагъатлай,
Не ючюн десенг,
Ол къара ачхыч,
Тюзлюкню аллын тыялмай,
Эркин оюмну,
Джарыкъ нюзюрню
Тузакъда тунчукъдуралмай,
Историяны
Аякъ тюбюне
Атылыб къалгъан ёлюкдю—
Тюзлюк ёлюмсюз
Болуб турурлай,
Аллай шагъат да керскди.
Аллай шагъат да
Керекди бизге:
Хар нени тюзюн билирге,
Тар дуния бла
Эркин дунияны
Тенглешидириб да кёрюрге.
Биз ол себебден
Историяны
Талай бетине къарайыкъ,—
Къара ачхычлы
Зорлукъ дунияны
Хорлагъанланы сыйлайыкъ.

ТЮЗЛЮКГЕ ТЫЙГЪЫЧ

Джол усталыкъ этесе деб
Эллилеге, ишчи халкъгъа,
Патчахчыла Ленини да
Келтирелле тар тузакъгъа.
Алай умут этедиле,
Халкъ башчысыз къаллыкъды деб,
Къозгъалыугъа тюреме азаб
Энтда кишен саллыкъды деб.
Къарайдыла джаш джигитге,
Мыртазакъла къыйсыкъ-мыйсыкъ
Бу къабыргъа аны чыртда
Бошламаз деб эркинликге,
Къарайдыла, сезалмайын
Джашны кючюн, онглулугъун,
Билмейдиле зор дунияны
Ол айтханча оюллулугъун.

Сезмейдиле не оюмла
Джарашдыра атлагъанын,
Кеси мында тургъанлыкъгъа,
Кючю халкъда сакъланнганын.
Эй, бу адам, джаш болса да,
Тюз иннетди ёресине —
Саулай джерни джарсыулары
Сыйыныбды джюрегине.
Къара ачхычлы артыкълыкъгъа
Къаршчылыкъны джыйыб бирге,
Ол Боранны хазырлайды
Патчахлыкъны сибирирге.
Джаш болса да, тутхан иши
Бек уллуду, тюлдю гитче, —
Ол Боранды, ол Тюзлюкдю,
Алагъа уа джокъду ёлче!
Зорчу къауум, туралмазса
Тар тузакъгъа Боран джыйыб,
Ол къобады, къозгъалады,
Къайда, кёрчю аллын тыйыб!

БОРАН

Ма терсликге къаршчы къобуб,
Боран къаты боранлайды,
Титирете, тебиндире,
Эресейни тазалайды!
Ариулайды эски джуртну
Азабладан эм буруудан,
Кючю къайнаб, джер-джерге да
Джол салады ол, шууулдаб,
Къанлы, джахил джорукъланы
Хапчюк этиб сибиреди,
Тузакъланы оюб, чачыб,
Кёкде букъу ийиреди.
Къобхан боран, тюзлюк боран
Артыкълыкъны кюйдюреди,
Насыб бла эркинликни
Джарыкъ кюнюн тийдиреди!

ДЖЕРНИ ДЖАРЫГЪЫ

Зорлукъ дунияны
Хорлагъанлагъа
Сый бере, эте бюсюреу,
Биз историяны
Талай бетине
Къарадыкъ, эсге тюшюре.

Революцияны
Тюзлюк бораны
Къурутуб патчах джорукъну,
Энди музейге
Атыб турабыз
Къара ачхычын зорлукъну.
Ол кюнден башлаб,
Джангы джашаугъа
Табханбыз джангы ачхычны,
Андан кюч алыб,
Мийикден мийик
Этебиз хорлам басхычны.
Совет къралны
Къадар миллети
Этгенди уллу тирилик .

Сермешнуледе
Джан-къан аямай,
Кёб адам махтау табханды:
Совет аскерчи —
Батыр Матросов —
Дзотну ёшюн бла джабханды;
Таулу илячин—
Къасай улу да —
Ёлгенди тамам джигитлей,

Фашист юзюкге
Аджал келтире,
Къалгъанды джуртха кертилей;

Испанлы джаш а —
Рубен Ибаррури —
Волганы джаудан къоруулай,
Сыйлы урушда
Джанын бергенди,
Керти ленинчи уланлай;
Малгарлы джигит —
Деу Кантария —
Байракъ такъгъанды рейхстагга...
Хар миллетден да
Джашла кюренде
Турмагъандыла чырт артха.
Аланы алгъа
Учундуруучу
Ленинчи иннет болгъанды,
Ол ачхыч бла
Сауутланнган халкъ

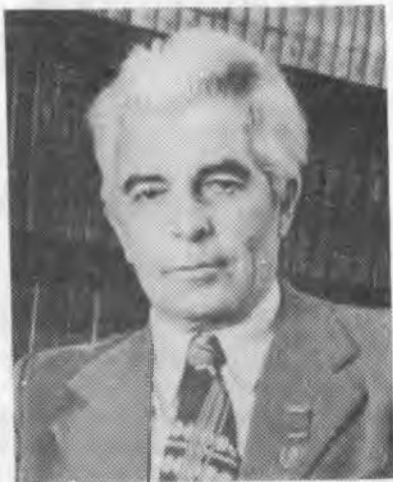
Хорлам да, сый да алгъанды.
Энтда аны бла
Биз мамырлыкъда
Ачабыз насыб къаланы,
Саулай дуняда
Биринчи болуб,
Аулайбыз чексиз аламны.
Аны кючюнден
Къарыу табабыз,
Хорланмазлыкъды халкыбыз,
Ма ол ачхычды
Коммунизмге
Тамал салдыргъан шартыбыз.

1. Музейде автор ненча тюрлю затха сагъыш этеди?
2. «Тюзлюкге тыйгъыч джокъду» деген бѐлюмде
«Кеси мында тургъанлыкъгъа,
Кючю халкъда сакъланнганын», —
деген тизгинлени сиз къалай ангылайсыз?
3. Поэмада миллетлени къарнаш шохлукълары къалай кѐрюнеди?
4. «Боран» деген бѐлюмде «джахил джорукъланы» деген сѐзлечи ма-
гъаналарын ачыкълагъыз.
5. «Зорлукъну «къара ачхычы» бла джангы джашауну «алтын ачхы-
чы» деб хапар джазыгъыз.

Къобанланы

Дахир

(1918)

Къобанланы Хаджи-Алийни джашы Дахир СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди. 1950 джылладан башлаб талай назму, джыр, проза китаб чыгъаргъанды. Аланы ичинде «Таулада таууш» деген романны къарачай литературада орну уллуду. Роман эки кере орус тилде да чыкыгъанды.

Романда къарачай халкъны революциягъа къалай кышулгъаны терен кёргюзтюледи.

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазгъан «Эки заман» деген трилогиясында Дахир совет халкъ кыялы джауну къалай хорлагъанын магъаналы кёргюзтеди. «Россия» деген назмуда поэт Совет Россия кёб миллетни бирикдириб, къарпаш шохлукъда анача ёсдюргенин чертеди.

РОССИЯ

Кёб сабийни аруу ёсдюрген ана
Кыйналгъан да, кыууланган да этеди.
Аланы ол кыдалыб этсе адам,
Къартлыкъ, ёлум аны эсинден кетеди.

Хар баласы кючлюд болат темирден,
Анасыны сыйлы кыачын кёреди,
Сакълар ючюн аны ачы ёлумден,
Керек болса, ол джанын да береди.

Ма алайды бюгюн Россия тамам,
Кёб миллетин ол анача ёсдюрген,
Къарнаш, эгеч болур кибик хар адам,
Мутхузлукъдан джарыкъ кюннге келтирген.

1. Совет халкъланы къарнаш шохлукъларын бегитиуде Россияны терен маънасыны юсюнден назмуда къалай айтылады?

2. «Россия шохлукъну къаласыды» деген темагъа хапар айтыгъыз.

3. Назмуну азбар этигиз.

4. СССР-ин халкъларыны къарнаш шохлукъларыны юсюнден не назмула билгеннигизни айтыгъыз.

БУЛУТ БЛА ТЕНГИЗ

Уча келиб хауада къара булут,
Бир тенгизни тюз башына джетгенди,
Мийикдеме деб, ёхтем, батыр болуб,
Махтаныргъа анга умут этгенди.

Кюкюрегенд, дауур этгенд, джашнагъанд,
Шыбласы ачы чартлаб башлагъанд,
Ары учханд, бери учханд, тюрленгенд,
Сора тохтаб, былай айтыб тебрегенд:

— Башынг бла озама мен таймаздан,
Къоркъмагъанлай джел кючюнден, аяздан,
Мен айланыб битимлени кёреме,
Керек болса, джерге джангур береме.

Кюн хатерсиз кючлю къыздырса джерни —
Мен этеме анга уллу хатерни,
Эрлай джетиб кёлеккелик этеме,
Солуу бериб, сора алай кетеме.

Къутсуз кёкню ариу тюрлю джасайма,
Бир агъарыб, бир кёгериб, къызарыб,
Сюйсем, кёкде, сүйсем, джерде джашайма,
Неда барыб тау юсюне къаланыб.

Къарайма да, бир тюрлениб кёрмейме:
Не къошулмай, не къорамай тураса,
Эрикгендеп, ишсизликдеп, кёреме:
Толкъунланы къаялагъа ураса.

Хайыр бермей дунягъа къадар суу,
Быллай уллу джуртну джабыб джатаса,
Джюзгенлеге болуб сен бир терк буруу,
Кемелерин ары-бери атаса.

Джарамайса, мен билгенден, бир затха,
Бошунагъа орун алыб тураса,
Тынгыласанг менде болгъан муратха —
Таб кѳреем бу джуртладан кѳорасанг.

Бу къадар джер кѳм-кѳк ариу джасаныр,
Чыпчыкъчыкъла джююлдерле, джырларла,
Былайда да ариу джашау кѳуралыр,
Джер тюбюнден кѳб байлыкъла чыгъарла, —

Деб ол Булут «акъыл сѳзле» юретгенд.
Тынгылагъанд Тенгиз, сабыр ышара,
Сора анга былай айтыб тебрегенд,
Ол Булутну телилигин джашыра:

— Бек кыйналад мени сеннге джюрегим,
Уллу кѳллю болгъанынги сюмейме,
Булутладан махтаучуну бир кесин
Алай кѳбню кѳкде учуб билмейме.

Мен болмасам, сен туумазенг дуниягъа,
Мен бергенме сеннге ариу джашауну.
Таб кѳреем, барыб кѳонсанг къаягъа,
Кѳююб быллай тели-мели джаншауну.

Бюгюн Булут, тамбла джаууб тюшерсе,
Саркъа-саркъа ма былайгъа келирсе,
Кѳб махтансанг, бу хауаны кюсерге,
Тенгизни да ким болгъанын билирсе.

Бизде да бард кѳб затны унутханла,
Кеслерин да Булут этиб тутханла.

1. Булут Тенгизни не бла терслейди?
2. Сиз бу басняны магъанасын къалай ангылайсыз?
3. Булут Тенгизге не айтыб махтаниганын кесигизни сѳзлеригиз бла ачыкъ-лагъыз.
4. Тенгизни Булутдан онглулугъун неде кѳргенигизни айтыгъыз.

Къагъыйланы Назифа

(1935 дж.)

Къагъыйланы Махаметни кызы Назифа литературоведди, филология илмуланы кандидатыды, джазыучуду.

Байрамукъланы Халиматны, Хубийланы Османны, башха джазыучуланы юслеринден Назифаны талай китабы чыккъанды, халкъны джашаууну юсюнден аны талай хапары, повести басмаланганды.

«Джулдузла джукъланмайдыла» деген повестинде Назифа къазауатны кёзююнде бла рахатлы джылланы заманында талай юйдегини, талай адамны джашауларын суратлайды. Совет адамла Ата джуртну, совет халкъны сюйгенлерин, ала ючюн кючлерин, джапларын аямай кюрешгенлерин ачыкъ кёргюзеди.

ДЖУЛДУЗЛА ДЖУКЪЛАНМАЙДЫЛА

(Повестни кесегеи)

Поезд, тамагын таралта, кызыудан кызыу барады.

Аны юсюне ургъан джел, тыяргъа умут этгенча, къанатларын аллына джайыб, сызгырыб кюрешеди. Алай а къайда! Джайгъы джелчик, не улуу таууш этиб кюрешсе да, деу саплагъа ийнакълагъандан башха джукъ эталлыкъ тюлдю. Бир кесекден а ол кеси да, къарыуун билиб тохтагъанча, сериюн болуб, ууакъ джангурчукъну себетледи. Поезд андан къачыб, ол да аны сюрюб баргъанчады. Алай болса да бираздан джангурчукъ тохтады: поезд чегинденми озду, огъесе джел арыб-

мы къалды, алайын киши да эслеялмады. Айланч джолла бла поезд, пелиуан джыланча, кычырыкъ эте барады. Вагонланы эшиклери ачылыбды. Студентлени бир къауумлары да ёрге сюелибдиле. Поезд тохтаса, кызланы вагонларына барырма деб тургъанла да бардыла. Не десенг да, ала баргъан вагонда джашла баргъандан эсе игиди: кими джырлай, кими бир зат айта, къалгъанлары да анга кюле. Былайда уа, кёбюсю бирча шош джашла болуб тюшгендиле, ала билген: бири папирос чыгъарса, барысы да бирден бораплатыб тебрейдиле. Асхат а тютюн ичмейди да, аланы тютюнлери да поездни тылпыуна къошулуб, анга хауаны мутхуз этгенча кёрюнеди.

Кёкде, поездни узунуна созулуб баргъан келбетли тютюнчук болмаса, джукъ кёрюнмейди. Ол джанындан бир уллу тау къарай, къарт генерал аскерге джангы алынган джаш солдатлагъа къараб ышаргъанча, ышарады. Ол да, кюнча, поезд не кызыу барса да, кёз туурадан кетерге унамайды.

Тауладан энишге айланганны барына да ол алай къарай болур. Кетген ызына къайтыб келгинчи, аны, анангы сифатыча, тюрсюнюн унутмазча.

Асхат, таулары «турна кёзлю» тамадасындан кёз алмай, терен сагъышха кирди...

Поезд, чык-чык деб, бирча таууш этдире, студентлени алыб барады. Хар ким орунларын табыб, тынчлыкълы болгъандыла. Асхат а биягъынлай, аякъларын салындырыб, олтуруб барады. Бетине джел, бир-бирде къумча бир къаты затчыкъла да урадыла, алай а джашны акъылы къайда эсе да былайдан узакъдады.

Кюнню таякълары сёдегейлене башлагъандыла, уллу тау да, анасы гитче сабийледен бугъунганча, акъыртын ташайыб башлады...

* * *

Талай кюн озду. Студентле келиб Целиноградха тюшдюле. Ол шахарны кёргенлей, Асхат кеси кесине: «Мында къарт джашаймыды экен?» — деб сорду. Аны кёлюне не эсе да мында къуру джаш тёлю джашайды деб келди. Алай эсе, бир отузкыркъ джылдан ала къарт боллукъ болурла, огъесе, бери келген кюнлери кёзлерине кёрюне, шахарларыча, джашлаймы турлукъдула? Къаллай бир джангы зат ишленеди былайда, амал болса, бир-эки кюн къалыб, хар несине да къарарыкъ эди ол, алай а бусагъатда заман болмагъанын биледи. Гетенбаш грузовикле аланы сакълаб турадыла. Ким биледи, институтну поэзиясы бютеу былайгъа кёчюб келген эсе уа?

Студентле минген машинала джолну букъулатыб бир-бирин къууб барадыла. Джолну эки джаны бла да будай сабанладыла. Студентле кёзлерине алтынчач сабанланы кёргю-

зюб тургъанлыкъгъа, была сютден энди тола башлагъандыла.

— Мюрзеу джыяргъа деб келиб, былайда энди не этиб тур-
лукъбуз экен, андан эсе Целноградда бир кесек булджугъа
эдик, — дейдиле бери дженгил келгенлерине сокъуранганланы
бир къауумлары.

Машинала джюрюшлерин сернуйон этдиле, ит чабхан таууш
эштиди.

Есильский районну Маяковский атлы совхозу. Клубну аллы
адамдан толуду. Студентле болурла. Огъай, сабийле да барды-
ла, былайыны биринчи-гоккалары. Клубдан арлакъ барыб
школ, почта, онг джанында, тегерегине да бусакъ терекчикле
орнатылыб — больница. Асхат, аны эслегенлей, былай бир
тюрю болду, алай а аланы курсну сагъыныб не эсе да айтхан-
ларына эси бѣлюнуб, больницаны унутду. Совхозну директору
алтынчы курсну студентлеринден беш-алты адамны больница-
гъа къойсакъ дей эди. Джашладан киши къалыргъа унамады,
Алий болмаса. Ол, кеси барыб, больницада къалыргъа суйге-
нин билдирди. Къалгъанла уа бары да бирден мюрзеу джыя-
ргъа таукелликлерин айтдыла. Ишлеген джерлеринде, керек
болса къолларыдан келгенни этерикдиле, ол алагъа борч бол-
гъанын биледиле, алай а, ала бары да Алийча, бери акъ хатат
киерге келмегенлерин ангыларгъа керекдиле тамадалары да...

Будай бир эки-юч ийыкъдан бишерикди, ары дери ишлерин
эдигиз деб кюрешедиле, киши унамагъанында, аланы совхозну
бешинчи бригадасына элтдиле. Алайда уа бир юй да болсанг а.
Огъай, бир юйчюк, кухня, бар эди. Кухнягъа джетгинчи, къызыл
вагончукъла, вагонла бла кухняны арасында, джартысы да
джерге батыб, бир уллу темир бѣчке, анда — суу. Ишим суу-
дан машина бла ташый кѣре эдим бери сууну.

Ол кюн ала алайда къызланы вагончукълагъа джарашдыр-
дыла. Хамамчыкыны (вагонланы бири хамам эди) къыздырыб,
юслерине тазалыкъ салдыла. Ары-бери къарай барырча джукъ
джокъду — тегерек тюппе-тюз: къуру кѣк бла джер бир-бири-
не къарабдыла. Сахан табакъча, джер тѣппе-тегерек болуб, не-
ни да кѣргюзюб турады. Кѣкден, мийикде, сан этиб бир къуш
кѣргенинг да болады, джерде уа — будай толкъунла. Ингирала
сабанла аз-буз шыбырдаб тебрейдиле, кече уа студентлени ала-
дан хапарлары болмайды.

Экинчи кюн хазыр саманладан юй ишлейбиз деб, тауукъла
тарыгъа басынганча, къара саманлагъа басынгандыла. Ми-
ша барындан да алаша болгъаны себебли, анга Пипин Корот-
кий дейдиле, Асхатха уа — Карл Великий.

— Эй, мен башлайым, белинден ѳргесин сен салырса! — деб
Миша, къолуна узун джыджымчыкъны алыб, джерни ѳлчелеб
тебрейди.

Мекамны тюбюне таш-зат салмайдыла, кьайдан табарыкьса таш деген затны, юйню тюбюне кьой эсенг, башынга уругьа да табмазса. Таш орнуна саманланы тёрт кьат этиб саладыла. Ийыкьны ичине юй ишлеб атдыла, башына кьалын топракь кьуюб, эки-юч кере сюртдюле. Эшик, терезе орнуна брезентлени джайыб, ичине кирдиле. Джатханлары джердеди. Бир джаны бла уллу салам мурджар, аны юсюне табханларын салыб тешемёшеле этгендиле.

Чыракь джокьду, алай а кьол фонарчыкьла, джылтырауукь кьамжакьчыкьлача, анда-мында джанадыла, алай болгьанлыкьга мында ай джарыкь кече чыракь керекли болмайдыла. Ай да, гурт тауукьча, джудузланы джоппу-джоппу джыйыб, тейри джарыкь уянгынчы, кёкге нелик этеди, ол кьоба тебегенлей а, кёк кёзлерин кьысады, джудузла джукьланыб, кёкде ай, тул кьатынчыкьча, кеси джангыз кьалыб кетеди...

Будай сабанла, аязчыкь кьакьгьаны сайын, азчыкь чайкьала, нени юсюнден эсе да джашыртын шыбырдайдыла. Аланы ол тауушларын эштген Асхатны исси кюн бетине аруу аязчыкь ургьанча кёрюнеди. Ол себебден болур, бир-бирледе кече сажайыб, кёб турады. Бусагьатда да алайды болум.

.

Бир кюн Асхат бла Миша кьызла бла токда олтуруб тургьанлайларына, джерни тюбю бла келгенча бир мутхуз таууш чыгьа да тохтай, былайдагьыланы тынчылыкьларын бузду. Будайгьа сыртындан джатыб, сёзге кьошулмай тургьан Миша секириб туруб: «Бошады!» — деб чабыб барыб, комбайнны юсюне минди. Аны бла бирге кьобханла бары да кьая кибик алагьа айланыб келе тургьан бугьаны кёрдюле.

Асхат кёзю-башы бла Мишагьа орунундан тебме деди.

— Ызына джаны саулай кьайтыргьа суйген — мени кьатыма келсин! — деб кьычырды Миша. Асхат бла анга да кёзю-кёзюу кьарай, кьызла орунларындан тебмедиле. Анга тюшкьал дерге да билмей, кьызла бугьа таба кьараб турдула. Ол, кьоркьмай, юркмей, бусагьат кереклигизни табдырайым дегенча, келеди.

Мангылайы бла джерни кьаза, ал аякьлары бла кёкге кулдаланы силдей, гюрюлдегени бютеу тегерекни титирете, джерни джарыб чыкьгьанча, деу хайуан аны сейирине кьараб тургьанланы кьатына джууукьлашды. Ол ашыкьмай, алай а кьычырыгьы джаралы джаныуарча, тегерекни зангырдата, башын джерге тирей да, аягьы бла кёкге кьара тубан быргьай, бойуну ёрге кёлтюрюб чабама дегенлей, бурунда тогьайына тагьылыб тургьан джыджымны баса да абына, тюзелсе, дагьыда кёкге кулданы быргьаб ёкюре, аллына таукелирек атлагьанча кёрюндю. Асхат, сермеб кьолуна узун базыкь таякьны алыб, бёркюн да

мангылайына басыб, бугъагъа эришгенча, акъыртын аны таба тебреди. Къара пелиуан, бойнун кѣлтюрмегенлей, аллына атлай мюйюзю бла джерни сыза, гюрюлдегенни кючлюден кюлю этиб, ачыулу кѣзлерин джандырыб, тау тебгенча, джашха джууукълашды.

Асхат, эслеб атлай, сол къолун алгъа узатыб, онг къолу бла да таякъны къаты тутуб, аллына тюз атлай келиб, бугъаны къатына джетерге, эрлай чыгыб, къуйругъундан сермеди. Ары дери сейирге къараб тургъан къызла къычырыкъ этиб, къоркъгъанларын да унутуб, сермешгенле таба чабдыла, алай а джюз метрден джууукъ бир атлам этген ичлеринде киши болмады. Бугъа, бурма башын ёрге тутуб, гыйы къайнаб тургъан бойнун тюзете, тегерек-тегерек бурулуб къуйругъундан къадалыб тургъанны, бузда хойнухча, айландырды. Насыбына, Асхат да иги къадалгъан эди да, саны ачымаз, къызладан да бети уялмаз кѣзюю болур эди, бугъаны къуйругъун къолдан ычхындырмай, таягъын да тууарны сыртында ойната, тегерекке бир-эки кере айланды.

Асхатны алджамагъанын кѣрген къызла къычырыкъларын тохтатмай, къарышыргъа джетиб тургъан къоллары бла да са-къалларына къадалыб, алларына энтда бир силкиндиле. Бугъа тохтаб-тохтаб, не этерик эсе да деб джашны сынагъанча, джангыдан тегерек-тегерек бурула эди, джаш да бу оюнну джаратханмы эди да, бугъа къуйрукъгъа, садакъачы къапчыгъына къадалгъанча, къадалгъанды.

Бир кесекден бугъа, ичин уруб, сериуон болду, бурнундан да силгейлери келиб, ы-ы-ых деб, мюйюзю бла бнягъы джерни чанчакълаб, бойнун ёрге кѣлтюрюб, сир болду, джаш а ышаныб орнундан тебмеди, къызла шум болдула. Дуння бютеу, бир дакъикъагъа къалкъыб къалгъанча, къымсыз кѣрюндю. Деу хайуан бурун тешиклеринден от тылпыу чыгъара, сермешге хазырланады, алай а Асхат да, анымы сезеди да, эрлай узалыб, бугъаны бурнунда кир кѣмюк джугъу болуб тургъан темир тогъайгъа тагъылгъан джыджымны къолгъа алыб, таякъны учун джыджымны тогъайгъа туюлген джерине илиндириб, акъыртын комбайн таба алыб тебреди. Джесирленген хайуан ёкюрюб, аллына атларгъа унамады. Сора къызла, суу къобханча, бирден юрюлюб къычырыкъ-хахай этгенлейлерине, амалсыз болду болур эди, акъыртын джашны ызындан тебреди. Бугъа алгъа силкиннгенлей, къызла да ызларына турдула. Джаш хайуанны хорлагъанын тамам ангылагъанында уа, къоркъмай аланы ызларындан тебредиле. Асхат элтиб, бугъаны комбайнны чархына къысха байлаб, юсюн-башын къагъыб, къызлагъа джетерге, ы-ы-ы деб, башын энишге этиб, алгъа силкиннгенлейине, къызла харх этиб, тегерегине басындыла...

Джашауунда биринчи атламла этиб башлагъан адамгъа кѣб тюрлю джол чыгъады. Асхатха да чыкъды аллай джолланы бири. Черкесск шахаргъа келгенинде, тау элени бирине врач болуб барыргъа деб буйрукъ алды. Эл къалайда болгъанын билмегеиликге, аны ары алай бош иймейдиле, джашны уа андан не хапары! Анда больница эм иги больницаланы бири, уллу сынамы болгъан врачла...

Джюреги гып-гып деб, автобусну терезесинден къарай, къуаныргъа, къалыргъа да билмей, ишлер джерине барады. Къуру да кеси бла сѣлеширге бек сюйген Асхат энтда башлады энчи **ушагъын:**

«Менден сора туугъан элин танымагъан адам болурму? Айхай, туугъан элинг да алай бош эл болуб къалса уа... Кѣреминсиз, кѣм-кѣк сюзюлюб келген Къобанны! (Асхат Къобанны бокъланнганын алкъын кѣрмегенди). Дунияны башында андан кирсиз суу болурму? Къалгъан суула уа муну къатында мырды суугъа ушайдыла. Игитда дейсе, элинги арасын джырыб ѳген Къобан къуру да ариу кѣрюннгенлей турады».

Ары бир къара, халал джюрекли адамча, ичинде акъ ташла да, къарт анамы хаджи къабларыча, агъара. Чабакъдан толу болур... Игитда дейсе, быллай сууда форель болмай къаллыкъ тюлдю. Сууну сол джаны тюз джерле, онг джаны уа айланч асфальт, джол, кѣбюсюне къая тюбю, джар юсю бла барады, юренмеген адамны джюреги къоркъарчады. Бир-бирде уа, тюзюрек джерге чыкъсанг, асфальт джол тау тюбюнден джау джагъылгъан пелиуан манс бери дери тартылгъанча кѣрюнеди. Бир-бириден узакъ болмай, бир да къалмай джангы тѳртгюл юйлери бла элле тюбейдиле, энтда тюберик болурла. Асхатны андан хапары джокъду, туугъан элин танымагъан адам, элине баргъан джолуу да танымайды. Алай а Асхат туугъан джерин сюе биледи. Аны эсине Италиядан келиб мында, бизде, ѳмюрлюкге къалыб кетген бир орус къыз тюшгенлей турады. Ашыкъмай эсегиз, аны хапарын айтайыкъ.

Надя Васильева, Асхат бла бирге окъуб, врач болуб чыкъды.

«Мени бир уллу орус элге ийнгиз», — деб тилек къагъыт джазыб берген эди. Акъыллы, билимли къыз. Атасы Италиядады, Октябрь революцияны заманында къарт атасы тыш къралланы бирине кетгенди. Надяны къарт анасы орус халнге, орус адетлеге, орус тилге юретиб туруб, сора анга онсегиз джыл толгъанында, джашындан, Надяны атасындан, джашыртын бизге ийиб къойгъанды. Энди уа Надя джаны чыкъса да къайтамыды ызына.

— Мен орусма, мени джерим буду, мен анда джангызма,

мында уа — тюбеген бары да джууукъ, тенг, Россия меники, мен да Россияныкыма, — деб турады.

Атасыны письмоларына уа «Папенька, мен сени кѣрюб, сени ахсыннганынгы, Россия — анабыз деб ахсыннганынгы, унутуб, ызыма къайталлыкъ тюлме. Дядя Федяны излейме, пина-нама, ол мындады, мен анга туберикме, кѣрюрсе», — деб джаза эди атасына. Асхат кѣруу да ол кызгъа разы болгъанлай турады...

Туугъан джерин тойгъан джерге ауушдурмагъанды. Ол кеси Россияда туумаса да, аны юю, джурту СССР болгъанын, СССР-ден башха джерде джашаргъа сѳймегенин кѣргюзгенди. Тишируу башы бла ол уллу джигитлик этгенди. Асхат анга бек сукъланады.

Автобус, айланч джолладан чыгыб, аллын ѳрге бургъанында, узакъдан къар таулары тѣппелери кѣрюндюле.

Асхатны джюреги бир тюрлю болуб: «Алачыкъ да бусагъатда таулары менича кѣрсе, къалай иги боллукъ эди», — деб келди кѣлюне. Башын машинаны терезесинден тышына чыгъарыб, бютеу джюрегин, эсин да буз къадамалагъа бериб барады. Бир уллу кѣпюрден ѳтгенлей, Къобан сол джанында къалыб, бир кесекге кѣзден ташайды, алай а дагъыда алларына чыгыб, сиз ѳрге эсегиз, мен энишгеме дегенча, кѣксюл толкъунларын тѣнгерете, Асхатны эсин кесине бурду. Автобус джюрюшюн сериуюнюрек этди. Джылтырауукъ асфальт джолну юсюне джангур тамчыла агъыб башладыла, ол пелиуан талгъыр джыланны сыртыча кѣрюндю, бир кесекден а, къапкъара джылтырады. Экинчи бир элге джетерге, машина ауур ынгычхаб, джарылыб къалама, бир мадар табыгъыз дегенча, сюркелиб барады. Бир кесекден тюз джолгъа чыгыб, усу ачылды болур эди, «ынгычхагъанын» тохтатды.

Энди айланчла, энишле-ѳргеле кѣрюнмейдиле, автобус уллу тюзню арасы бла кенг джолну барады. Аллында, сол джанында, элни акъ юйлери, аны бу джанында уа — шахар, Карачаевск. Эки суу, шахарны эки джанындан кѣучакълаб, бири боз, бири, тау кѣкге эришгенча, кѣм-кѣк болуб, бауурларына шахар орнатыб турадыла.

Асхат къатында олтургъан орус джашха:

— Бу къайсы элди? — деб сорду.

Ол, анга джуабха не айтыргъа билмегенча, сейирсиниб, кѣлю бла соргъанын ангыламай:

— Карачаевск, — деб къашларын кѣлтюрдю. Соргъанынамы, огъесе билмегенинеми айыб этди да, джаш Асхатны кѣзюне джити-джити къарады. Аны эслеб, эндиге дери сѣзге кѣошулмай келген бир къарт:

— Балам, ма бюгюн кирик эсимдеди. Хурзукда бир байрам кюн бютеу Юч ѳзен да джыйылыб, Юч ѳзеннге уча этигиз

деб юч ёгюзню бериб, той-оюн этген эдиле. Ма ол кюнлени биринде ат юсюнде ачхагъа барыу башланганлай, чалманны къатына келиб бир джаш атдан тюшдю. Джаш, кесин алгъа урмай, бир бёлек заманны сейирге къараб турду. Атда чарсха баргъан заманда атлы, джерге ийилиб, ачханы алыргъа керек эди. Арыкъ атлы джаш, тамаданы къатына келиб, неле эсе да айтды. Олсагъатдан атына, тишируу миннгенча, эки аягъын да онг джанына тутуб олтуруб, бир кере тегерек айланыб, джерден ачханы ауузу бла, кёз къабакълары бла алыб дуняны сейирсиндирди. Аны бла къалса уа, эсимде да турлукъ болмаз эди, къолташ атыуда, башха оюмлада да чырт къатына киши иймеди. Джаяу чабыуда Къартджуртдан бир джашха оздурду, аны да «оллахий-лязим, кесин билиб этди», дей эдиле.

Сора, бар андан, тутуш башланды. Бизни заманда бусагъатдача, биреулен-экеулен бла тутушуб къалмай эдиле, отказ болгунчу, педа кесин джыкъдыргъынчы тутушуб тура эди хорлагъан.

Къатына келгенин барыны сыртларын джерге уруб:

— Хурзукда эркишиме деген бар эсе, келсин, тутарыкъма, — дегенинде, къатына киши баралмады.

Уллу Хурзукда, джашны аллына чыгъарча, аллай адам табылмады ол кюн.

Къарт, сыртын тюзетерек этиб, бёркюн да тешиб тобугъуна къаблай, Асхатха джити къараб:

— Кимни юсюнден айтханымы ангыладынгмы? — деб сорду.

— Огъай, — деб джаш уялыб, эки къол аязын бир-бирине ышыды.

— Ол, джашым, сени къарт атанг, анангы къарт атасы эди. Джандет-харибни уа таниймыса?

— Анамы тапыйма, ол ёлгенли быйыл тогъуз джыл, — деди Асхат.

— И-й-а, хариб, гюнахы къурусун, бир да бир алаамат адам эди, хариб, кесине да къарт атанг Мижеге деучен эди. Джаз башында гёзенине кириб:

— Мижеге, сени ючюн энтда бир къыш келсин, деб чыгъуучан эди, — дей эдиле. Аллай бир берекет туту билген адам эди, асылу тишируу. Атанг ананга джыр этгенин а билемисе? — деб сорду.

— Огъай, — деб Асхат башын къымылдатды. Тегерекде олтургъанла бары да къартны хапарына тынгылаб келе болур эдиле, «Джырлагъыз!» — деб тиледиле. Къарт, тамагъын ариулаб, къачан эсе да джарыкъ, энди уа къарыусузуракъ, алай а джюрекге джарашхан ауаз бла джырлаб башлады:

Кёкде ойнайды бир кёксюл ала
кёгюркюн,

Кёгюрчюнню аркъан атыб
 ким бууар?
 Ой, бир анагъа Джандетден ариу
 ким тууар?
 Атанг Сюлемен ашхы кишиди,
 билеме,
 Сюлемен, сенден ариу Джандетни
 тилейме.
 Тилей эсенг, мен аны сеннге
 бералмам,
 Аны бла сени хатерииги кёралмам... —

деб къарт, ышарыб, джырыны аягына дерн джырламады.

— Джашым, сен тынгыла, мен айтайым, бюгюн былайда эштгенинги, экинчи айтыргъа, эшта, Қъарачайда хазна адам табылмаз, мен а къулагъым бла эштмей, кёзюм кёргенин айтама, — деб кёзлерин биягъынлай сагъышлы джумду, — ол сагъатда Қъарачайгъа Ресейден уллу къонакъла, джарым патчах-зат келнучен эдиле. Ма аллай бир уллу къонакъ келгенинде, аны Джандетни атасына элтирге тебрегендиле. Қъонакъ алагъа: «Қъайры, кимге барабыз?» — деб соргъанды. Джарлы юйге уа барамы эди дейсе, къайда да татлыгъа юрениген джазыкъ. Байлыгъы, адамлыгъы деб чучхуй тебрегенинде, анга джууабха: «Қъобанны акъ ташындан эсе, Сюлеменни акъ улагъы кёбдю», дегендиле.

Сюлемен, тай союб, тёрт дунняны джыйыб, уллу той этгенди.

Тойну Сюлеменни джетн джыл болгъан кызычыгъы бла, Джандет-харибге айтама, къонакъ ачхандыла. Адам айтыб айталмазча бир ариу адам эди: узун джаякълы, тум къара къашлары, сютге атылгъан дугъумлача джумушакъ къара кёзлери, ышаргъаны сайын башын энишге тутта, артда да алай бузулмайт тура эди. Атанг а, айтама да, джетген джаш. Сора атанг алайда, теиглери тургъанлай, этди, ма бу къулагъым бла эштгенме, къуран хакъына, антын. Джетн джылны сакълаб, мен аны алмасам, эркиши тюлме, деб атыла миниб кетген эди. Сюлеменни уа, джыланла киби, сегиз джашы. Атанг а бир джарлыны уланы.

«Насыбы алай болсун, несине махтаныб ант этеди. Сыртны къаралтхан къой сюрюю, джылкысы болур, итден туугъаны, бизни джангыз эгечиби аны юйюне барыб киргинчи, ит болсун, — деб чамлангандыла. Джаш а алай бош адам тюл эди — къолгъа алгъан ишин бишире биле эди. Суугъа кетгенин да ол ал, сют-джол этиб, джоюб джибергенлерин да ол къайтар, атлагъаны сайын бир игилик этиб айланган адам эди, гюнахы къурусун, — Ожай-Хаджини да барыб ол къайтарыб келген эди. Анга да этген эди джыр:

Огъары дачангда, ой, чынгаб чыкыгъан къара суу,
 Ол къара сууда ала чабакъла ойнайла,
 Акъыллы башында бир къан къазанла къайнайла, —

деб азчыкъ эштираб Асхат ёмюрюнде эштмеген бир джыры джыраб башлаб кёйду... — Кетиб Ресейде окуб, талай джылы айлап келсе, Джандет джетген кыз болуб тура, кимни да кёзю кьарарча, барыб тохтагъан бир арну джан. Былайда джашха кызыны атасыны эгечи болушханды, Даус деб эштген эсенг да, кызыны аллып джашха айландыргъанды, ол алай этерикди деб а джети джукълаб кимни эсинде бар эди, атасы бла анасы Джандетни андан башха адамгъа ышанмагъандыла чыртда. Оллахий-лязим, сау эки джылны кызыны эки джанына олтуруб, кече-кюн демей тургъандыла. Бир кюн а, ма сеннге, джазыу болур эди, тирменлеге кьарайыкъ деб чыкыгъанлайларына, юйню болумун Даусха билдиргендиле, ол а не этерин биле эди. Олсагъатдан джаш кьуш кьанатлы болуб джетгенди. Кызыны сермеб, ат аллысына миндириб, бир-гесине да беш-алты атлы кьара мукъут болуб, элден чыкыгъандыла.

Ол талай джылны сакълаб тургъан адамын Къарачайда кьояргъа ышанмай, Терк Башына алыб кетгенди.

Даус кьарнашындан, андан да бек келининден кьоркьуб, ауруйма деб, тешекге кириб тохтагъанды. Анга ол сагъатда минутла сагъатлача кёрюне: «Къарнашым, кычырыкъ эте, нек кириб келмейди», — деб сагъышха сингигенди, алай а Сюлемен кёбден берн джокъламай тургъан тирменлеринден да тынчылыкълы болуб, кернеслениб, ызына келе тургъанлайына, аллына бир кьарт тюбю:

— Асто, Джанхот улу, бир тамаша зат кёрдюм: Къаратору аджирли бир джаш адам, ат аллысына бир сейир тишируну миндириб, ызындан да бир бёлек атлы тенглерни, кьуугъун эсе да билалмадым, шкокдан чыкыгъан окъча, кёпюрден ётюб кетди, — дегенди.

Сюлемен, джюреги чанчыб, сакъалыны джартысын джулкьуб алыб, аман, иги да айталмай, кьатында хунадан тюшген ташха чёгюб кьалыгъанды. Бир кесекден эс джыйыб, чабыб юйюне келсе, эшиклери ачыкъ, эки джылны кьойшунда сакълаб тургъан кызы джокъ: «О хахай, кызымы думп этиб кетгендиле!» — деб, джууукъну, тенгин юсюне джыйыб, талай джашны атлагъа миндириб, кьачыб баргъанланы ызларындан ийгенди, алай а кьайда! Къарачайда сени кьарт атаңгы тюбюндегинден дженгил джюрюген ат кишиген болмаз эди, джашла, ызларындан баргъанла, юслерин да кьара тер басыб, атлары таякъдан атлагъысыз болуб, бир черкес элде тохтагъандыла. Анда бир юйге кьонакъ болуб тюшюб, хапарларын айтхандыла. Кьонакъбай, аланы ашыкыгъанларын билиб, хазыр баста бла кьуйрукъ кьуууруб, алларына салгъанды. Джашла эрлай кьуйрукъчукъну кьабыб сирелгенлерин эсеген кьонакъбай, аланы орнуна, семиз кьуйрукъ кёлюне тийиб:

— Къусарыгъыз келмедими? — деб соргъанды.

Джашла уа гоппан айранны да тогъуб:

«Берекет берсин», — деб ызларына айлангандыла. Ол кюнден башлаб къарнашлары Къарачайда, Черкесде да, аны къой эсенг, «Джанибек Чегемге баргъагча», башха джерлеге да тохтамай барыб, сау юч айны къызны излеб айлангандыла.

Юч айдан сора джаш юй бийчесин элге алыб келгенди. Сора эки юйю арасында уллу дауур ачылганды. Сюлемен къызын юйюне, кишиге ышанмай, кеси алыб кетгенди, сегиз джашы, алауганлача, атангы туйгендиле, алай а законну, джорукъну уста билген джаш, сюдге бериб, сюд бла бийчесин ызына къайтартханды. Аны къой эсенг, Джадетни кесин да чакъыргъандыла сюдге.

Ол арну тишируу:

— Меннге киши да зор этмегенди, мен кесим разы болуб баргъанма, мындан ары джашаргъа да разыма, — деб къызара-къызара орнуна олтургъанды.

Сора аны, «Тукъум джойгъан, уялмагъан, алай-былай», — деб харам этгендиле. Харам этиб да юч айны тургъандыла, алай а Сюлемен, джумушакъ адам болур эди, чыдаылмай, къызына салыб баргъанды. Бир кесек замандан, къатынындан джашыртын, Джандетни юй хапчюгюн ийгенди.

Бу хапарны Асхатха тау элени биринде джашагъан, тёрт джыйырма бла юч джыл болгъан Добай айтыб барды.

Анасына къарт атасы джыр этгенин Асхат биле эди, бу затланы уа ол биринчи кере эшди.

* * *

Атасындан, анасындан да ёксюз къалгъан сабий, бюгюн врач болуб, туугъан элине келеди.

Ол, кёкюрегин арну хауадан толтуруб солуй:

— Ма мен танымай ёсген туугъан элим, салам алейкум! — деди. Таныгъан адамым тюбөб къалса уа, деб тёрт джанына джутланыб къарайды.

— Алейкум ассалам, — деб джерден бетине нюр ургъанча болады, — кел, джууукъ бол, — дейди туугъан эли.

— Джерим! — деб шыбырдайды, акъыртын энишге ийилиб. Бетине ана тылпыу ургъанча болуб, тар ёзенни ичи кенг кёрюнюб, булут тюбюне кириб тургъан кюн да ашыгъыш тышына чыгъады.

Элчиле танымагъан адамын тегерегине джалап аякъ джашчыкъла джыйылдыла. Ала джууунургъа бара эдиле.

— Насыблыла, — дейди Асхат, кертти кёлю бла алагъа сукъланыб, — Аллай заманым болуб къалса...

Къаракёз джашчыкъла, къонакъны юсю бла ётюб кетал-

май, сѣлеширге да чурум табмай, бир кесек заманны турдула. Сора кѣонакъ да, эс джыйыб:

— Джашла, больница кѣалайдады? — деб таукел сорду. Сабийле, бирден алларына атлаб, бирден джууаб бере, бармакълары бла элни огъары джапын кѣргюздюле. Чемоданны кѣзюу-кѣзюу ала, джууунургъа баргъанларын да унутуб, врачны больница таба алыб тебретиле.

Сормагъанлай огъуна аны ким болгъанын, бери нек келгенин биледиле. Элде алайды: бир адам билсе, бары да эштедиле, джашыртын сѣз джюрюмейди. Элге врач келлигин бютеу халкъ билгенин да биле эдиле, алай а сюйюмчюлюк деб чабарыкъдыла — не десенг да бюгюн-бюгече келликди деб кимни акъылында бар эди.

— Атам, амам да бу элде туугъандыла, кѣайда энди ала? — Бир кесекге джашны кѣзлери кѣарангы этиб, тамагъы кѣургъакъсыб, кѣзлерине джыламукъ урду. Сабийле эслерле деб тартына, тамагъын ариулагъанча этиб:

— Азрет-Алийлары кѣалайда турадыла? — деб сорду.

— Ким Азрет-Алий, ма быламы? — деб чемоданны алыб баргъан джашчыкыны кѣргюздюле.

— Патиялары, — деб, Асхат тохтаяракъ болгъанында, джашчыкъ, чемоданны да алыб, алгъа джумулду.

— Казбек, тохта, бирге барайыкъ, сен джукъ айтма, артдан огъуна келирсе, — деб Асхат чемоданны кесине алды.

Казбек ушатмады, алай болса да, «уллу айтхандан чыкъма» деб юреннген сабий ол айтханнга бойсунду.

Уллу нартюх бачханы арасында кѣксюлдюм тытыр бла акъланнгаи кызыл кѣанджалбаш юй, арбазы кѣумгъан сюммекеден тогъай-тогъай бюркюлюб, арну сибирилиб, тюз арасында кѣоз терекни тюбюнде сабийчнкге эмчек ичире тургъан бир тишируу, арлакъда кызычыкъ да хаджи-кѣамжакъчыкыны бир бармагындан бир бармагына ётдюре: «Асхат келе эсе, уч да кет, Асхат келе эсе, уч да кет», — дей тура эди. Аны эштгенлей, джашны джюреги джумушаб, акъыртын гитче кѣабакъ эшнкни ачыб барыб, Патияны кѣатында сюелди.

— Ах, мен джарлы, кѣалам, кѣайдан чыкъдың? — деб джылаб мыллыгын юсюне атды.

— Да ма, джаза эдим да, келликме деб, келдим. Недн бу джигит а? — деб бешикке джити кѣарады.

— Джашчыкыныкыды. Анасы ишлейди да, мен кѣарайма, бу кюн узунда ол болмаса, алыныб кѣаллыкъ болур эдим, келин бош кюнюнде кеслерине элтсе, не этерге билмей, ызындан кетиб кѣалама, — деб, уланындан туугъаннга алай кѣб акъыл бѣлгенине уятлыракъ да болуб:

— Тохта, — деб ёрге тура башлады.

— Тели, бар, ёлейим андан эсе, Асхатны кѣучакъла, ма

былай кюн сайын къамжакъла бла сѣлешиб, сени аллынга къараб тургъанды. Тюнене уа ол барыб районда соргъанында, августда келликди деген эдиле да, тынчлыкълы болуб, къошха чыгыб кетгенди. Энди аллах ючюн, кимден айтдырайыкъ, эштсе, къууанныкъ эди, — деб Асхатны къатындан кетерге да кѣзю кыймай, олтуруб да туралмай, экили болуб сюелди.

...Асхат врач болуб ишлегенли, талай джыл озду. Бир-бирде анга ёмюрю да былайда ишлеб тургъанча кѣрюнеди, бир-бирде уа тюнене келгенча болады. Иши кѣбдю, насыбына, джюреги тартхан зат болгъанды да, аны юсюне да, не десенг да джашды, арий-тала билмейди. Бош тургъандан суймези джокъду. Адамны саны арыса — акъылы, экиси да арысала уа — джюреги ишлеб турургъа керекди; джюрек бла акъылны солугъанлары уа, сап солугъандан башха болургъа керекди, дегенлей турады. Бош заманы болса, Алачыкъгъа письмо да джазады, барыб кѣрюрге уа заман табылмайды. Чыгъар эсе уа аллай да бир кюн, тохтагъыз, Асхатны къатына джууукъ барыб бир къарайыкъ.

Бюгюн анга дуняа кѣм-кѣк бла джап-джашил болуб кѣрюнеди. Тѣгерекни сейир шохлукъ къучакълаб, хауа, къуш къанатча, дженгилди, табигъат да хамамдан чыкъгъанча, кирсизди, чапракъланы юсюнде, тер чирчиклеца, чыкъ тамчыла джылтырайдыла. Ол, табигъат, зем-зем сууда джууунуб, юсюн сюртерге кюнню сакълаб турады. Кюн да, юзгерее ашыкъгъан къойча, джюрюшюн кызыудан кызыу этиб келеди.

Сабий иннетча, джерде бу кирсизлик уллу джангурдан сора болады. Сора, джангур джаугъан сагъатда дейме, кюн да, кѣрмеген кирик этиб, булутлагъа, джангы джетген кызычыкъ тойчу джашлада бугъуниганча, бугъунады. Алай а, джангур тохтагъанлай, ол алтын кирпичлерин кѣлтюрюб, джерге нюр тегеди.

Таулада кюн кызыу тийиб тургъанлай да джауады джангур. Ол сагъатда кюн, кирпич къакъмай, тойда кызы сайлагъан джашча, башындан энишге къараб турады.

Сора зем-зем сууну ичине накъутналмаз инджилени себгенча, кюн таякъланы джангур тамчыла сылай, хауаны юсюн окъа тиккен этиб къоядыла. Аллай кѣзюуде таулада марал къозлады, дейдиле.

Бу тукъум кирсизликни ичинде Къобанны бозланыб баргъаны джарашмайды. Бютеу табигъат муну ичинде джууунганчады — таулада уллу джангур джауб, Къобанны бозландыргъан ырхыла болурла. Тауушу, къалай эсе да, къалын, тамагъы хырха болгъанча кѣрюнеди. Алай а суу, джашауча, юзюлмегенлей, толкъунларын тѣнгерете, тохтаусуз барыб турады.

Асхат былай кюнледе бош заманын кёпюр кёулакъгъа тая-
ныб, кесин бютеулей табигъатха бериб ашырыргъа бек сюеди,
артыкъсыз да ашхам къарангыда. Ол сагъатда юсюнге джул-
дуз джангур джауа, ай да, къызгъан арауунча, бир джанындап
ышара, табигъат кёру сени бла сёлешгенча кёрюнеди. Ингир-
де былайгъа келсе уа, сабий заманыны бир заты эсине тюшмей
къалмайды. Қъарангы болгъаңлай, къарт анасыны къатына
барыб:

— Анам, кёкден джулдуз ал да бер, — деб къадала эди
джашчыкъ. Қъарт анасы, эштмегенча этиб, анга джууаб бер-
мей эди. Аны алай нек этнучюсюне тюзелиб, ол да, акъырын
къатына барыб, джаягъындан уппа этиб, апам, аначыгъым, кел
энди, — десе, къарт анасы, кёлулундан тутуб, эшикке чыгыу-
чан эди. Сора кёкге къараб: — «Я сыйлы аллах, бу кюдретге
къара», — деб сейирсине, неле эсе да айта эди. Ол сагъатда
къарт анасыны кеси кыйгылы болгъанын сезиб, кёлулундан
тарта: «Джулдуз ал да бер», — деб ёрге-ёрге чыңгай, джюрегин
табигъатны кюдретине бериб тургъан къарт къатыны эсин
кесине бура эди.

— Тын, джашым, кёлулунгу бишириб кюярыкъса. Майна,
Хусейланы Рамазанчыкъгъа анасы кече джулдуз алыб берген-
ди да, ол кюлчугъун кюйдюргенди. Эртденбла, сууусала, алыб
берирме. Бусагъатда ала кюзгюге къараргъа чыкыгъандыла.
Қъобан аланы кюзгюлериди, джасана турадыла, кёрмеймисе.

— Сууусала, джукъланыб къаладыла. Кюзгюде да кёрюн-
нюк тюлдюле.

— Алай деген неди, джашым, джулдузла джукъланмайды-
ла, кылыкъ эте турсанг, ала бугъунуб, сен аланы кёралмай
къаласа, — деучен эди. Эртденбла уа, ма джулдузла деб, чым-
макъ кюрмач этиб бере эди.

Кёкню сейир ариулугъу аны эсин кесине тартыб, джаш-
чыкыны унутдурбму кюя эди, огъесе, джулдуз излебми къа-
рай эди кёкге. Қъарт тиширу ай джарыкъ кече кёкге къарар-
гъа ёч эди. Энди уа Асхат былайгъа келсе, эсине Шекспир тю-
шюб, джулдузла джукъланмагъанларын — джашау юзюлмеги-
нин аңгылайды.

Эски роза тас этсе сыйын, кючюн,
Кютей къалсанг а, бир кесинг сюркеле,
Джаш розачыкъ эсгертеди ийисин...
Ёлюрсе сен, сыфатынг да биргенге...

— Сыфатынг да биргенге, — деб шыбырдайды Асхат. Ол,
кесин унутуб, сагъышлары бла ушакъгъа кетиб къалады,
адамны чырайы, ариулугъу къартлыкъгъа дери сакъланмайды.
Табигъат бергенин ызына нек алады, хаух бергенча? Хунагъа
бир ташны салсанг да, ол адамгъа джарар ючюн салыннган
эсе; «Бу алапат хунаны ол адам ишлегенди деб атынг айтылыб

турады. Ариулугъунг а сени тылпыуунг сууугъунчу огъуна тас болуб нек къалады? Нек болады экен ол? Джашауда сени орнунга къалгъанлагъа, сабийлеге, туудукълагъа кече болурму? Алай сабийи болмагъан адамны ариулугъу уа кимге кечеди да? Къайдам... Тохта, эсеме бир зат тюшдю, 1387 джыл Дмитрий Донскойну бийчеси Евдокия Москва Кремлни Спаский воротасыны джанында тишируу монастырь ачханды.

Былайда 1571 джыл Марфа Василевна Собакина асыралгъанды. Марфа Васильевнаны орус патчах, Иван Грозный, эки минг къызын ичинден сайлаб, кесине ююнчю къатынга алгъанды. Алагъа октябрны 28-де 1571 джыл Троицкий соборда неках этгендиле.

Ол ингирде огъуна Марфа, къыйын ауруб, ноябрны 13 ёлгенди, 1928 джыл а къабырланы Кремлни тюбюнде подвалгъа кечюрген сагъатда, Марфаны къабырын ачыб къарагъанларында, ол сау адамча тургъанын кёргендиле.

Юджюз элли джети джылны ичиде! Замансыз къоратханына ёкюннгенча, табигъат аны тюрсюнюне тиймегенди. Ол сейир тюмюдю! Адам тууду, джашады, ёлдю... Неси къалады? Ариулугъу? Сора бети тары элекча, кёзлерини джилтинлери да аз-буз джарый тургъан адамгъа, неда уллу таякыгъа таяныб, ол турса, къобса да, белинден тута тургъан къартха: «Ой, анда бир ариулукъ бар эди!» — деб нек айтадыла. Къайдады да ала ны ариулукълары? Марфаны неси къалгъанды? Ариулугъу? Огъай, ол джерни тюбюнде тас болмагъанлыкыгъа, джашаудан кетгенди, кимге джарагъанды аны ариулугъу?

— Ёлурсе сен, сыфатынг да биргенге, — дейди дагыда Асхат, Шекспирни айтханын эсине тюшюрюб.

— Эм кёб ким джашайды экен? Таурух? Назму? Таурухда айтхан иги муратларына джетсе адам улу, ол таурух, таурух-лукъдан чыгыб, унутулуб къалады, назмула уа? Къалай айттайым. Хы джулдузлача, джукъланмагъанлай турадыла. Ала, джулдузла, не кёб болсала да, кёк алагъа, адам джюрек кибик, тарлыкы этмейди, — деб Асхат, сейирсиниб, кёкню кёзлери бла аулайды. Кёпюрню юсю бла ары бла берн джюрюген адамланы кёбюсю аны бла джылы саламлашадыла, бир къауумларына джууаб этеди, эслемей къойгъанлары да болады.

Учу-къыйыры болмагъан кёкде къой эсенг, бир-бирде ала Къобаннга да сыйыныб къаладыла. Кечени кече узуну дунягъа сюрючю болуб тургъан джулдузла, тейри джарык ургъанлай, бугъунчакъ ойнагъан сабийлеча, «бир джерден бир джерге къача», думп болуб къаладыла: къалкыбмы къаладыла, огъесе, джарыклары хорлагъандан къоркуб бугъунубму турадыла, ким биледи. Биягъы джулдузлагъа кетеди джашны эси.

— Назмуну юсюнден сагъыш эте шойду — назму, поэзия,

поэт. Ала хар адамны кёзюне да мени кёзюме кёрюннгенчамы кёрюнедиле экен? — деб сейирсинеди, медицина бла поэзияны бир-биринден айырыргъа сыймеген Асхат.

— Поэт мени кёзюме джазгъан затларыны сыйюмлю герою болуб кёрюнеди. Адам улуну сейир ауазы — поэзия ючюю сыймекликге джюрегин талатхан пелтуан... Мени ана поэзия-ма джан салгъан адам ким эди экен? Къаллай адам эди ол? Темир бетли чепкени, кюмюш хазырлары, асыры уллу болмагъан, балбетли мыйыкълары, сагъышы кёзлери, узун джакълары, субай адам. Аз ариу джырламай эди ол! Игитда дейсе.

Бир кесекден къарангылыкъ джерин башын аулайды.

Асхат энди, джулдузладан эригимми, огъесе поэзиягъа кесинми хорлатады да, кёпюр къулакъгъа таяныб, неда адам аз джюрючю джолчукъланы бирн бла, къайры баргъанын кесн да билмей бара, поэзияны юсюнден не даулаша, неда эсиндеги бла келише барады. Бир-бирледе алай эте, элин аягъына чыгыб кетгени болады. Быллай тукъум джашау анга кюю бериб, эртденбла ишге келсе, бетинде джашлыкъны къаны ойнагъанын эслейсе. Лермонтов бла ёчеширге уа бек сюеди, анга джууб джазгъанча, аны назмусун былай тюрлендиреди:

С восторгом я гляжу
На наше поколение:
Его грядущее
Звездою светит мне!

Студент заманында да этнучен эди Асхат алай.

Ол алай этиб тебресе, Алачыкъ:

— Шайтан элге джин молла дегенлей, сен да мени къатым-да поэт болургъа кюресесе, — деб кюле эди. Кёб затына кюле эди ол аны — галстугунгу къаты къысмайса, туфлилеринг джылтырамайдыла, библиотекагъа кирсенг, гурт джатыб къаласа, — деб. Сора ол да аны чарлатыргъа излеб:

— Пифагоровы штаны
Во все стороны равны,

деб сизнича этибми турайыкъ? — деб сорду.

— Хар адамны джюрегинде поэзия болургъа керекди, артыкъсыз да врачны. Врач оптимист болмаса, ынгычхагъанланы, ауругъанланы къайдаи ышарталсын? — дей эди.

— Огъай, сен врач болуб къалмай, джа-рыу-чу, джюрек джарыучу да боллукъса, ха-ха, — деб кюле эди. Алай а, ий-нанамысыз, бир-бирде Алачыкъ кюлсе, бети тюрленмей, кёзлери да, гинджини кёзлерича, бирчалай къала эдиле, ол, къалай эсе да, эрнини бир джаны бла кюлюб, бети джарымагъанлай, тишлерин ышартыб къоя эди. Ол алай кюлсе, Асхат ушатмай эди, джюрегини теренинден бир къоркъуу къозгъалыб, бетине

мыдахлыкъ чабыб къала эди. Алачыкъны да джюреги нени эсе да сезе болур эди, айтама да, тюрсюню кюлгенликге, кёлю кюлмей эди.

— Тохта, джарыучугъа табынур кюнлеринг да болурла. Ол сагъатда сени эсингден иксле бла игрекле дженгил чачылырла.

— Сен туугъан сагъатда элигизде ненча джарыучу бар эди?

— Сизни элигизде Лобачевскийле чакълы.

Энди уа экиси да эки джерде: къыз шахарда устаз, джаш элде врач: хирург, гинеколог, терапевт — бары да кесиди, эл врачла кёбюсюне алай ишлейдиле.

* * *

Бир кюн эртденбла ауругъанлагъа къарай тургъанлайына, эшик гузаба ачылыб, кабинетге орта бойлу бир эркиши кириб келди. Аны джюрегинде улуу къайгъыны ышанмакълыкъ хорлагъанын кёзюнге къарагъанында олгуна биллик эдинг.

— Не керекди, не болгъанды? — деб къобду Асхат.

— Дохтур, сабий туугъанды, апасы къыйынды, мадарынг бар эсе, мычымай алайгъа барыргъа керексе, — деб кёзюне джити къарады. Юйюнде сабий туугъан бусагъатда ким кёргенди. Ол не эсе да бир амалсыздан болгъанын билиб, керекли затларын алыб, эрлай келген адам бла эшикге чыкъды. Тукъумун айтханында да, къайсы болгъанын эсгералмады. Тюрсюнюн кёрсе уа, эсине тюшерик болур эди: бу элде ол таныматгъан хазна адам джожду.

Мотоцикл сууну сол джагъасында джарны башында улуу тёртгюл акъ юйю арбазында тохтады. Юйге киргенинде, бешалты къатын тиширыуну къолун-бутун тюзетиб, ийман чакъырта тура эдиле. Джашны кёргенлеринде, бир джанына туруб, джол къойдула, бири уа, бусагъатда да ол Асхатны кёзюне кёрюне тура болур, мор чепкени, кюл бетли джаулугъуну учу бла ауузун джаба, хуппеге тамчылача, кёзлери бла врачны аягъындан башына дери хыны ёлчелей:

— Дохтур деб, эртденли эркишини алыб келлик болубму дууулдаб айланады, ёле тургъанны намысы бла ёлюрге къойса уа, — деб, былайдан мени тебдириб бир кёрчю дегенча, джатханны аякъ джанына сюелди.

— Оу мен джарлы, джангы келген дохтурду, алай нечик айтаса, ол тиширыулагъа да этеди дохтурлукъ, кёб болмай келгенди, — деди дагъыда бири. Къалгъанла да, аны джанлы болуб, бирери бирер сёз къоша тебрегенлеринде, аланы барысын Асхат орундукъну къатындан тайдырды, ол аякъ джанында

сюелген а орнундан тебмеди. Ауругъан эс ташлаб эди. Бети учхунча, кёзлери джабылыб, къургъакъсыгъан ауузуну къыйыры бир кесек ачылыб, къолу, аягъы да суууб тебреген эдиле. Къан къуйгъанлай, бетине джылыу ура башлады. Кёзлери акъыртын ачылдыла, къолу, буту джылыу алды. Асхатны кёргенинде, къарыусуз ышарды, сол къолун кёлтюрдю, алай а ол алкъын аны джоругъуна сыйыныргъа унамады, бир кесекден, тик ёргеге чабыб чыкыгъанча, тереи солуду, джангыдан кёзлерин ачыб, «къайдама» дегенча, тегерегине къарады. Джашау бла ёлюм — экиси эки къолундан эки джанына тартыб, бир-бирине эришиб, ким хорласа да кёрюрбюз деб тургъанлай, базман джашау джанына дженгиб, тиширыуну ызына къайтаргъанын энди кесн ангылады. Орундукъну аягъына барыб сюелген къатын да, джаш врачдан кечмеклик излегенча, кесин ышарта, алайдан джанлады. Юйню ичи джарыкъ болгъанча болуб, адам тауушдан толду.

— Айшат, къалайса? Къоркъма, энди сен къыйынлыкъдан къутулдунг. Къобуб кетер кибик иги болгъанса, алай а кесинг билесе, сабийчик замансызлай туугъанды. Экигизге да больницагъа барыргъа керекди, — деб ариу сёлешди врач. Джыйылгъанланы джюрекleri андан да бек джумушаб, бир къауумларыны кёзлерине джыламукъ арду. Айшат, биягъынлай къарыусуз ышара:

— Кесим да билмей тургъанлай, ёлюб къала эдим, — деб къарыусуз къолу бла мангылайындан тутду.

Ол кюн Асхат, Айшатны больницагъа салыб, къатында кёб олтурду. Больницада болса, ол къадар къыйналлыгъын тюшюнде да кёрмезлигин ангылатды.

— Ах, сен алай джетмесенг, сыйынг тёппемде болсун, төрт сабийни кимге къоярыкъ эдим? Энди эсима тюшсе, шашыб къалырча болама, — деб къызара-къызара, Асхатны бетине къарагъанлай, аны къайры эсе да чакъырдыла. Бир къыйын ауругъан къартны алыб келген кёре эдим. Аны бла талай сагъатны кюрешиб, таиг ата, юйге кетди.

Джолда уа тегерек шыкыртсызды. Гугурукла да, бююн джукълаб къалгъанча, дыф демейдиле. Арыгъан джаш таза хауаны джутланыб тогъуйду. Кечени кече узуну деу чынарланы къоюнларына кысылыб, кирпичи балачыкълача, ийнечиклерин тургъузуб тургъан гитче терекчикле уяныб, джангы джетген къызчыкълача, кеслерин тюзете, тейри джарыкъгъа кука ышарадыла. Джангы келген сагъатында ала, Асхатны къозугъанча кёрюне эдиле кёзюне, бир бугъуна, бир ма деб аллына чыкыгъанча бола, бир къараса, бары да бирчачыкъла, бир къараса уа — чыртда ушагъан джерлери джожь.

Энди уа, кёзлерин байлаб ийселе да, ол аланы къайсысы къалайда тургъанын табарыкъды. Игитда дейсе. Былайын бир

кѣрген, экипчи унуталлыкъ тюлдю. Ма, тюз Асхатны арбазындан чыкыгъанлай, уллу чынар терекле, аланы кѣлеккелеринден арбазы кюп кѣрмейди, тюблери бла гитче паз, нызы, анда-мында назик кыайынчыкыла да бардыла, отуз-кырыкъ атламдан суучукъ да, кыыл кыобуз таууш эте, барады, тереклени тюблеринде уа, гаммешлеца, кѣксюлдюмден кюл бетлиге тартхан уллу ташла джатадыла.

Кыобаны салкын аязы больницадан юйге келгинчи, джукъусун кыстаб, тауушу да «джатма» дегенча, санларын бир тукъум бир дженгил этди.

— Энди эки сагъатдан ызыма барлыкъма, джатыб не этеме,—деб кеси кесине кѣл эте, Кыобан таба кетди джаш... Аны тюз джагъасында тургъан терекле, кыойчу джашлача, бетлери кыызара, чыкъ тамчыланы тюбюнден ышарадыла. Ма чыгъа-накъларын джашырыгъа кюрешген итбурун, тюртю кѣкенле, чапракълары саргъала, джаргамлагъа кыадалыб тургъан наз, нызы терекле, багъырча джылтырай, кыалын чапракълы эмен терекле, акъ кыайышла...

Джер кюннге табышыргъа хазырды, эл уяныб, анда-мында адам, мал тауушла эштиледиле. Эртдениги хауа кѣлюн кѣлтюрюб, табигъатны кюнню, кечени не заманында да бек сыйген джаш, сагъатына кыарай барыб, бир уллу ташха олтуруб, сюзюлюб келген Кыобанига ууакъ ташчыкъланы ата, олтуруб кыалады.

* * *

Суйген адамындан джюреги кыйналса, Асхат кыуру да кыарт анасын эсине тюшюредн. Бюгюн ол сау болса, хар не да башха тюрлю боллукъча кѣрюнеди кѣзюне. Ма бюгюн да аны бла бирге ѳтген заманын кѣзюне кѣргюзюб, мыдах болуб турады. Кыарт анасы кѣзюне кѣрюнгени ючюн тюл, Алачыкъдан джаны кыйналгъан болур дейме. Ол, Алачыкъ, Асхатдан сууугъанча кѣрюнеди. Асхат, кыалгъан джашлача, арну айтыб, кызыны кѣлюн ала билмейди, кѣлюне келгенин, сагъыш этмей, айтыб иеди, тиширыула, не десени да, арну сѣзге кеслерин алдатадыла. Асхат а алдай билмейди...

1. Повестни бу кесегинде баш магъана неди? «Джулдузла джукъланмаидыла» деб автор не ючюн айтады?

2. Студентле целинада кыалай ишлей эдиле? Анда Асхат не джигитлик этди?

3. Италиядан келген Надя Васильева бизни Ата джуртубузну не ючюн сыйдо?

4. Октябрь революциягъа дери джашауну юсюнден кыарт не айтады?

5. Асхат кесини врачлыкъ эмда адамлыкъ борчу кыалай толтурады?

6. «Асхатны сыфаты» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

Хубийланы

Магомет

(1929)

Хубийланы Ахияны джашы Магомет 1929 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Филология илмуланы кандидатыды, Къарачай-Черкес пединститутну доцентиди.

Магомет Лермонтовну, Лев Толстойну, Шевченкону, Шекспирни юслеринден талай статья джазыб басмалагъанды, 1200 халкъ джыр джыйгъанды. 1968 джыл аны «Къарачай-малкъар совет халкъ джырла» деген китабы чыкыгъанды. Ары дери къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден эпчи китаб чыкмагъанды.

Хубий улу адам атланы джыйыб сюзеди, 3500-ден артыкъ къарачайлыла джюрютген адам ат джыйгъанды; назмула да джазады. Бек сюйген жанры уа чам хапарладыла. Аны чам хапарларында баш герой Аланды. Кёлюне келген затны автор Аланы юсю бла айтады. Магометни журналист билетинде «Алан псевдонимиди» деб джазылгъанды.

АЛАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

АЛАН АВТОБУСДА

Алан, автобусда бара тургъанлай, бир бузукълу джаш хар кимге аууз джетдире келгенин кёргенди.

— Бу адебсизлик пеге ушайды, айыб тюлмюдю керексизге дауур этерге? — деб, бузукълуну уялтыр муратда сёлешгенди Алан. Алай а ол, уялыр орнуна:

— Тохта, сен кимге акъыл юретесе, сен меннге акъылы джокъду дебми тураса? — деб хыршыланганды.

— Огъай, акъылынг а болур, алай биргенге джюрютмегенинг аман этесе, — дегенди Алан.

АЛАН БЛА ГУДУЧУ

Эки кѣзню бирин къоймагъан биреулен келиб.

— Мени терек бачхагъа къарауулгъа алсагъыз а! — деб тилегенди совхозну директорундан.

— Сен аны алайгъа алсанг, эки къат джал тѣлерге керек боллукъду, — деб директорну ауузуна чабханды Алан.

— Мен бир къат джалгъа да къууаныб ишлерикме, — деб къадалгъанды гудучу.

— Бир къат джалгъа ишлеринге уа не сѣз бар эди, алай а, сени терек бачхагъа къарауул этселе, терек бачханы сенден сакъларгъа да бир къарауул керек боллукъду, — дегенди Алан.

БѢРКЮ БЛА БАШЫ

Хаджай, бошбоюн болса да, кесин элде биринчи джашха санагъанды. Бир кюн ол къалакъ бухар бѣркию джанбаш кийиб, хар ким, ишни къоюб, меннге къараб турады деген иннетде, орамны ёрге айланганды. Сора, Аланнга тюбѣб:

— Къалай кѣресе, Алан, тѣрт тюмен кѣбмюдю мынга? — деб кѣргюзтгенди башында бѣркию.

— Огъай, тѣрт тюмен бу бѣркге кѣб тюлдю, алай а бу бѣрк сени башынга кѣбдю, — дегенди Алан.

СОЛАГЪАЙНЫ ИШИ БЛА СѢЗЮ

Солагъай, ишлерге суймегенликге, сѣз берирге бек суйгенди.

— Мындан ары, эндиге дери этген джангылычларымы эсге ала, башха тюрлю адам болургъа сизни аллыгъызда сѣз бере-ме, — деб пенча кере айтханын ол кеси да унутханды.

— Сен саулай бригаданы ишин артха тартаса, — деб хыны этгендиле бир кюн Солагъайгъа.

Биягъы Солагъай «...башха тюрлю адам болургъа» сѣз бере тебрегенлей:

— Солагъай, бизге бусагъатда сени сѣзюнг керек тюлдю, ишинг керекди, сен а пенсиягъа кете туруб да «башха тюрлю адам болургъа» сѣз бергенинг къоярыкъ тюлсе, — дегенди Алан.

ЮРЕТИУ БЛА ЮРЕНИУ

— Шакъман алгъын хаман да манга болушханлай туруучан эди, къолумдан тутуб джюрютгенни орунда эди, энди уа, не эсе да, алгъынча эс бѣлмейди манга, — деб Ошта къыйналыб сѣлешгенди.

— Джууугъум, аны ючюн бош кѣлкъалды боласа, къуш да балаларын учаргъа юретеди ансы, къанат тюбуне салыб айланмайды, — дегенди Алан.

КИТАБ ОКЪУРГЪА ЗАМАН ТАБМАГЪАН

Ий, адамла китаб окъургъа замаан къалай табадыла, мен сл аз окъугъанымы да бутум сыныб джатхан замаанда окъугъан эдим, — дегенди Мыртакый.

— Айтыуунгдан, халкъ тенгли окъур ючюн, сени юсюнгде сау сюегинг къалмазгъа керекди, — дегенди Алан.

АЛАННЫ ДЖАУЛАРЫ

— Сени джауунг бармыды экен? — деб соргъандыла Аланга.

— Эки огъуна бардыла, — дегенди Алан.

— Кимледиле сора?

— Бири— аманыма, игиме да «аман» деген, экинчиси — игиме, аманыма да «иги» деген.

ДУППИИНИ ДЖЮРЕГИ

— Тоба, тоба, бу сейир затха бир къара, — деб кѣкюрегини онг джанындан тутханды Дуппий.

— Неси барды, нек тутаса? — деб соргъандыла джашла.

— Джюрегим онг джанындады, эндиге дерн билмей къалай тургъан эсем да.

— Ай сау бол, мени былай къууандырдынг эсе, — деб Дуппийни къолун тутханды Алан.

Дуппий, не айтыргъа билмей:

— Сора мени джюрегим онг джанында болгъаны ючюн сен нек къууанаса? — деб сейирсингенди.

— Эндиге дерн сени чырта джюрегинг болмаз деб тура эдим, — дегенди Алан.

КИМ БЛА СЕЛЕШМЕСЕ ИГИ БОЛЛУГЪУ

Джапыкку, аллына чыгыб:

— Сен керти да манга тенг эсенг, бюгюнден ары Къулча бла сѣлешме, — дегенди.

— Нек сора?

— Аны бла урушхан этгенме. Харун бла да сѣлешме.

— Аны бла уа пек?

— Ол Къулчаны тенгиди. Хасан бла да сѣлешме, ол Къулчаны баджасыды, — деб тизиб тебрегенди. Алан, бир кесек сагыш этиб:

— Тейри, сени джарты башынг амалтын элни джартысы бла тил-аууз къойгъандан эсе, не кыйналлыкъ эсем да, сени кесинг бла сѣлешмей къоярыкъма, — дегенди.

1. Сиз мурат этгениге кѳре, Алан къаллай адамды?

2. Алан хыртха ургъан адамла къаллайладыла?

3. Алан самаркъау этген, хыртха ургъан адамланы, «сен аманса» дегенлей, башха тюрю аита билгенин кѳргюзюгюз.

4. Хапарчыкълада адамланы кеслерини болумлары бла атларында бир-бирине келишген бар эсе, къарагъыз.

САТИРА БЛА ЮМОР

Адамланы кылыкъларында, халилеринде кемликлени пакъырда, чам бла айгъакълаугъа юмор дейдиле.

Джамагъатны джашаууна джарамагъан, бузукъ болгъан затланы, аланы юслеринде осал халылерин ачы сѳгюм бла ачыкълаугъа, самаркъау этнуге сатира дейдиле.

1945 г.